

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

Харківське історико-філологічне товариство

Український СВІТ

у наукових парадигмах

Збірник наукових праць

Випуск 4/2017

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- **Маленко О. О.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
(головний редактор)
- **Голобородько К. Ю.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
- **Дорошенко С. І.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
- **Єрмоленко С. Я.**, д-р філол. наук, проф. (Київ)
- **Лисиченко Л. А.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
- **Кравець Л. В.**, д-р філол. наук, проф. (Київ)
- **Новиков А. О.**, д-р філол. наук, проф. (Глухів)
- **Борисов В. А.**, канд. філол. наук, доц. (Харків)
- **Нестеренко Н. П.**, канд. пед. наук, доц. (Харків)
- **Терещенко В. М.**, канд. філол. наук, доц. (Харків)
- **Умрихіна Л. В.**, канд. філол. наук, доц. (Харків)
- **Юр'єва К. А.**, д-р. пед. наук, проф. (Харків)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- **Нелюба А. М.**, д-р філол. наук, проф., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- **Бибик С. П.**, д-р філол. наук, ст. науковий співробітник, Інститут української мови НАН України.

Ухвалила вчена рада Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди
(протокол № 9 від 31 жовтня 2017 року)

У 41 Український світ у наукових парадигмах : Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. — Харків : ХІФТ, 2017. — Вип. 4. — 130, [2] с.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3281 від 18.09.2008.

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вул. Валентинівська, 2, м. Харків, Україна, 61168

ПЕРЕДМОВА

Пам'ять, вона як ти,
Пам'ять — це голос і дати.
Завжди можна забути.
Завжди можна згадати.

Сергій Жадан

Саме пам'ять, реанімуючи досвід минулих епох, подій і людей, утверджує неперервність нашого буття в його діахронії-синхронії, зв'язує минуле й сьогодення, прокладає шлях майбутньому. Тому так важливо час від часу згадувати тих, хто долучився до культурного спадку людства — хоч духовного, хоч матеріального, залишивши по собі важливий для потомків досвід, ідеї, цінності. Подекуди народжені багато століть тому думки й праці не втрачають свіжості й актуальності, набуваючи з часом нових інтерпретацій і версій, що свідчить про потужний прогностичний розум тих, хто дав їх світові.

До таких розумів належить і Микола Іванович Костомаров (1817–18885) — видатний український історик, мислитель, етнограф, прозаїк, драматург, поет-романтик, громадський діяч, професор Київського й Петербурзького університетів, член-кореспондент декількох академій наук, співзасновник слов'янофільського угруповання «Кирило-Мефодіївське братство».

Цього року українська громадськість відзначила 200-ліття з дня народження відомого вченого й літератора, пошанувавши його внесок у розбудову національної української ідеї, розвиток східнослов'янської історичної науки, етнографії, літератури. Проведений у Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди науково-теоретичний семінар «Постать Миколи Костомарова в українському суспільно-історичному й культурному контекстах» (проект українського мовно-літературного та історичного факультетів) долучився до низки всеукраїнських заходів, присвячених цій високій даті. Поліаспектність наукового обговорення теоретико-практичного доробку Миколи Костомарова підтвердила глибину його інтелектуального потенціалу, потужність аналітичного, критичного, асоціативно-образного мислення, здатність розуміти перспективи тогочасних політичних поглядів та ідеалів.

Українська історія вабила Костомарова не лише літописами бурхливої козацької доби, а й живими сторінками народного побуту, звичаїв, традицій, символіки, фольклору. Надиханий енергією української пісні, учений долучається до поетичної творчості в плеяді харківських романтиків, а згодом осмислює історію у власних прозових і драматургічних текстах. Тож окрім наукових праць з історії Берестейської унії, доби Богдана Хмельницького та Руїни, політичної діяльності Івана Мазепи, теоретичних студій з питань федеративного устрою Древньої Русі, проблем «руських народностей» та багатьох інших, маємо вагомий різножанровий літературний доробок Миколи Костомарова.

В умовах світоглядного переформатування сучасного глобалізованого буття актуальності набувають думки вченого про необхідність вивчення й розуміння онтогенезу народу в ментальних і територіальних особливостях його духовної екзистенції, тих нюансах, що забезпечують створення багаторівневого контенту для діахронійно-синхронійного моделювання національної історії.

Автори пропонованих розвідок прагнули осмислити науковий і творчий феномен Миколи Костомарова відповідно до обраних дослідницьких стратегій, актуалізуючи й підносячи різнобічний природний таланти видатного вченого-інтелектуала, енциклопедиста, дослідника, митця.

Традиційними для нашого збірника є матеріали з лінгвостилістики, лінгвопоетики, лінгвоконцептології, лінгводидактики, літературознавства, філософії освіти, у яких відрефлексовані наукові проблеми сьогодення.

Сподіваємося, що вміщені студії збагатять і розширять територію Вашого пізнання.

Олена Маленко

ПОСТАТЬ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬНО- ІСТОРИЧНОМУ ТА КУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТАХ

...будь-який народ має в собі щось визначене,
що стосується тією чи іншою мірою кожного,
хто належить до цього народу.

Щира любов історика до своєї Батьківщини
може виявлятися тільки в строгій повазі до правди.

...народна пісня має переваги перед всіма творами;
пісня виражає почуття не вивчені,
порухи душі не штучні, поняття не зайняті.
Народ у ній є таким, яким є; пісня — істина.

Микола Костомаров

ВІД НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ АВТОНОМІЇ ДО ДЕРЖАВНОСТІ (МИКОЛА КОСТОМАРОВ І МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО УКРАЇНСЬКУ МОВУ)

У статті розглянуто багатовимірність мовного питання в працях українських істориків М. Костомарова і М. Грушевського; наголошено на тому, що національна мова — активний суб'єкт і невіддільний складник історії, пов'язаний із психологією, світоглядом, соціальним становищем, освітою, культурою представників етносу; визначено спільність та відмінність у поглядах істориків на українську мову.

Ключові слова: українська мова, суб'єкт історії, Костомаров, Грушевський, етнопсихологія, народництво, просвітництво, федералізм, національно-культурна автономія, державний статус мови.

Статья посвящена анализу языкового вопроса в трудах украинских историков Н. Костомарова и М. Грушевского; сделан вывод о том, что национальный язык является активным субъектом и неотъемлемой составляющей национальной истории, связанной с психологией, мировоззрением, социальным статусом, образованием, культурой представителей этноса; рассмотрены черты общности и различия во взглядах историков на вопрос украинского языка.

Ключевые слова: украинский язык, субъект истории, Костомаров, Грушевский, этнопсихология, народничество, просветительство, федерализм, национально-культурная автономия, государственный статус языка.

The article is devoted to the analysis of the language issue in the works of Ukrainian historians N. Kostomarov and M. Grushevsky; the conclusion is made that the national language is an active subject and an integral part of the national history, connected with psychology, world outlook, social status, education, culture of representatives of the ethnos. The features of the commonality and differences in the views of historians on the question of the Ukrainian language are examined.

Key words: Ukrainian language, subject of history, Kostomarov, Grushevsky, ethnopsychology, populism, enlightenment, federalism, national and cultural autonomy, statehood, state status of the language.

Увага до мовного питання в нову цивілізаційну добу людства закономірно викликає інтерес до минулого, до того, яку роль відігравала мова в історії українського народу, як осмислювали проблему *народ і мова* видатні мислителі, громадські й культурні діячі. Ідеї, висловлені вченими наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., виявилися дуже актуальними для українців і в ХХІ столітті, коли в умовах глобалізації кожен народ намагається не тільки пізнати ознаки своєї ідентичності, а й зберегти, засвідчити своє місце у світовій історії.

Історичні дослідження, присвячені постатям Миколи Костомарова і Михайла Грушевського, містять багатий фактичний матеріал, до якого звертаємося, щоб пояснити сучасні процеси, явища, спричинені попередньою історією українського народу. Особливість цих досліджень — у максимальній увазі до особистостей (історики називають це *особовою*, тобто максимально «олюдненою» історією, яка допомагає нам відчутти конкретну добу, сприйняти історичні постаті не за штампованими ідеологічними характеристиками сучасників чи наступників, а за діями, вчинками людей, за цілісним змістом їхньої творчості, до якої належать також мемуари, епістолярій). Така «олюднена» історія всього напрацьованого видатними мислителями робить їх нашими сучасниками, а коли говорити про Миколу Костомарова й Михайла Грушевського в контексті історії українського

мовного питання, то неодмінно виявляємо ширші зв'язки цієї проблеми з *філософією мови*, з пошуками відповіді на питання, як в умовах заборон, застосування репресій до оборонців і творців мови, коли працювала державна асимілятивна машина, українці зберігали свою мовно-національну ідентичність.

У працях істориків *мова постає як активний суб'єкт історії українського народу*. І для М. Костомарова, і для М. Грушевського самотність, окремішність української мови серед інших слов'янських мов, створений цією мовою багатотомний фольклор були переконливим доказом того, що український народ має право на самостійну історію.

Мета статті — розглянути багатомірність мовного питання в працях українських істориків М. Костомарова і М. Грушевського, визначити спільність та відмінність у поглядах істориків на українську мову.

Час, коли формувався науковий світогляд Миколи Костомарова, позначений поширенням романтичних, просвітницьких ідей у Європі. Це була «весна європейських народів», їх самоозначення (вислів М. Грушевського), час осмислення зв'язку мови з «духом народу», з його світоглядом.

Навчання в Харківському університеті, заглиблення в історичні джерела привели М. Костомарова до висновків про те, що історія — це не тільки літописи, розповіді про держави й державних діячів, а й вивчення життя простих людей, їхніх світовідчужань, відображених у віруваннях, словесній фольклорній творчості.

Увага до «живої історії» народу спонукала до роздумів про побудову справедливого суспільства, у якому не було б кріпаччини, гноблення одного народу іншим. Ідеї федералізму слов'ян, рівноправності їхніх мов закладено в програмному документі Кирило-Мефодіївського братства. Це була «Книга буття українського народу». Не тільки в минулому М. Костомаров бачив нерозривну єдність історії народу з його мовою та словесною творчістю, а й прогнозував цей зв'язок для майбутнього самоутвердження української нації.

Дослідниця творчості М. Костомарова в контексті його доби О. Гончар пише: «Становлення М. Костомарова-історика почалося із захоплення українським фольклором, етнографією та літературою і перейшло в історіографічне русло. Доля українського народу хвилювала його не тільки як науковця, але й громадського діяча. Він відстоював право України на власну культуру, мову й літературу, а також боровся за підвищення освітнього рівня простого народу, розробляв ідею звільнення його від рабства» [3: 126].

Час творчості Костомарова припадає на той період історії Російської імперії, коли в середовищі інтелігенції нуртували ідеї соціальних і культурних змін. Державна машина всіляко перешкоджала поширенню цих ідей. Романтизм кирило-мефодіївців закінчився арештами й засланням братчиків. В українофільстві, любові до України царська влада вбачала небезпеку.

І мова, й історія України належали до заборонених тем. У «Споминах» М. Грушевський писав про наслідки для українців царського указу 1876 року, називаючи його *варварською заборону*: «один із самих фатальних в історії українського життя — погані пам'яті — указ 1876 р. ... про сю варварську заборону, що відсудила сучасні покоління від користування українською мовою... Не думалось, що він важитиме так довго на українському житті, що та молодь, яка в тім моменті виходила в життя, на все життя останеться без язика?» [5: 140]. Осмислюючи історичний шлях українського народу, учені звертаються до теми української мови як суб'єкта історії.

Костомарова вважають засновником нової історіографії, яку розуміють як написання історії народу, а не історії держави. Такий погляд на історію пізніше розвинув

Михайло Грушевський, наголошуючи, що народ може й не мати своєї держави, але, зберігаючи самосвідомість, він зберігає самобутню культуру, досягає світового рівня у словесній творчості. Про роль творчості рідною мовою писав академік В. Русанівський: «Коли нація досягає самоусвідомлення самої себе, у неї з'являється потреба виразити свій внутрішній світ: історію, уподобання, культурні набутки. Цьому завданню служить література — художня, публіцистична, наукова, зокрема історико-етнографічна. Якщо ця література твориться мовою більшості населення, вона стає загальнонародним культурним вогнищем, що освітлює своєму носієві шлях у майбутнє, у коло інших цивілізованих народів. Коли ж ця література втілюється в слова і форми іншої мови, вона є лише спогадом про минуле свого народу» [8: 3].

Хоч Костомаров писав свої наукові й публіцистичні праці російською мовою, вони не стали лише спогадом про минуле українського народу, а дали поштовх розвитку українськомовної науки — історичної етнографії, етнопсихології. Пор.: «Костомаров фактично започатковує новий напрям в українській історичній науці — етнопсихологію. Учений визначає поняття «народного духу» і відносить його до рушійних сил історичного процесу» [10: 3–11]. Дослідники аналізують зміст термінів, якими послуговується М. Костомаров, пор.: «Термін «народність» у Костомарова має *етнографічно-лінгвістичне* забарвлення» [1: 11]. В. Ващенко вважає, що вчений був першим, хто поєднав ідею «народності» з принципом «федералізму», поняття держави не заперечував, просто не визнавав унітарності та абсолютизму» [1: 15].

Грушевський називав Костомарова своїм учителем. В історіографії обох учених трактування мовного питання має спільні й відмінні оцінки.

Спільними є твердження: а) мова українського народу нерозривно пов'язана з його історією; б) мова віддзеркалює психологію українського етносу — Костомаров послуговувався поняттям *дух народу*, а Грушевський — *енергія народу, національне усвідомлення*; в) потреба освіти рідною мовою; г) поширення літератури українською мовою з усталеним правописом, тобто творення нормованої літературної мови; ґ) українське мовне питання в контексті національно-культурної автономії (федерації).

Відмінність розуміння мовного питання в працях Костомарова і Грушевського зумовлена різними історичними, соціально-політичними умовами, які формували наукову думку. Доба Костомарова — це доба романтиків-народників, просвітників, культурників. В умовах самодержавного устрою Росії вони ставили за мету творення й поширення художньої літератури українською мовою.

З відстані часу варто проаналізувати погляди М. Костомарова на мовне питання, висловлені істориком у статті «Малорусская література» (написана 1871 року). Стисло аналізуючи знакові для української літератури XIX ст. твори (від І. П. Котляревського до Т. Г. Шевченка), історик міркує про значення народної мови, що стала основою нової української літератури. Він розглядає цю літературу та її мову в контексті просвіти народу, у зв'язку з чим ставить питання про близькість чи віддаленість книжної (термін Костомарова), тобто літературно-писемної, мови від народної.

Історик пише про переворот у сфері освіти, характерний для XIX ст.: «Книжна мова прагне об'єднатися з народною, виникає потреба, щоб склад мови освіченої і простої людини був по суті однаковий» [6: 315]. Очевидно, міркування вченого про зв'язок мовно-художнього освоєння народного життя (художній стиль) і вироблення загальноновживаної літературної мови, придатної для загальної освіти, науки, належали до «авторських прогнозів», продиктованих тодішніми історичними умовами життя українців у Російській імперії, де панувала ідеологія спільної мови (общерусского языка) як мови освіти, науки, культури. Про функціонування української мови в інших суспільних сферах, крім художньої літератури, не йшлося:

автори наукових розвідок з історії, літературознавства, фольклористики творили науковий стиль російської мови (М. Максимович, М. Костомаров, П. Житецький, О. Потебня, М. Драгоманов) [9: 59–102]. Різні (часом протилежні) оцінки творчості й громадської діяльності Костомарова [9: 64] дослідники пояснюють полемічним змістом його публікацій і водночас неординарним талантом ученого, умінням збирати великі аудиторії для виголошення лекцій на актуальні історико-культурні теми.

Важко перенісши роки заслання після розгрому Кирило-Мефодіївського братства, М. Костомаров не припиняє своєї діяльності щодо поширення рідномовної освіти. Особливу увагу він звертає на доступність перекладних наукових текстів для загальнонародної освіти [7: 29–39], на створення підручників українською мовою. Мова мала виконувати важливу пізнавально-освітню функцію.

Екскурс в історію полеміки Грушевського з Костомаровим виявляє різні підходи істориків до творення української літературної (культурної, за термінологією Грушевського) мови, якою має здійснюватися рідномовна освіта українців.

У публіцистичних творах М. Грушевський порушував важливе соціопсихологічне питання про сприймання в освітніх закладах Росії великоруської (російської) мови як «панської», а української — як «мужичої». Перебороти таке ставлення, спричинене історичними процесами переходу української інтелігенції в російську (або польську) культуру як культуру соціально й інтелектуально вищу, не вдавалося, хоч лунали численні романтичні заклики любити рідну мову, її багатство і красу.

Виявилось, що мовне питання в Україні має не лише історичне, пов'язане з царськими заборонами, російсько-імперською політикою, а й глибоке психологічне та соціальне коріння. Українці легко зрікалися своєї етнічної ідентичності, представники дворянства не підтримували намагань М. Костомарова створити фонд на видання підручників для початкової школи.

Феномен відступництва українців від своєї мови, культури аналізував М. Костомаров, і його думки перегукувалися з пристрасною поезією Т. Шевченка, зверненою до його сучасників (*Раби, підніжки, грязь Москви, Варшавське сміття ваші пани, Ясновельможні гетьмани...*). Так само про низький рівень національного усвідомлення писав М. Грушевський, констатуючи малу кількість працівників з української інтелігенції на ниві книгодрукування, шкільництва.

Якщо на початку ХХ ст. Грушевський розглядав освітню програму української інтелігенції в умовах культурної автономії України в Російській державі, тобто писав про освітньо-культурні потреби українців як федераліст, то в часи визвольних змагань українців, у короткий час здійснення політики Центральної Ради, коли було проголошено незалежну державу — Українську народну республіку, прийнято закон про державну українську мову, гасло федералізму замінила державницька ідеологія.

У роки Української революції 1917–1921 рр. учений значну увагу приділяв аналізу мовної ситуації в Україні на початку ХХ ст., формуванню спільної для всіх українців, що жили в різних державах, літературної (культурної) мови, оцінював тогочасний стан національно-мовної свідомості й роль інтелігенції у формуванні такої свідомості, накреслював шляхи розвитку мови, освіти, науки, культури у вільній Україні. *Синтез* понять *мова, освіта, наука, культура* як наскрізна формула мовомислення автора проходить через усі науково-публіцистичні тексти М. Грушевського.

Науковець із державницьким поглядом, громадсько-політичний діяч, Грушевський усвідомлював значущість національної мови як інструмента самоідентифікації українців, як потужного механізму консолідації суспільства, обґрунтовував соціальні, психологічні, освітньо-культурні засади функціонування української мови в Українській державі. Таке комплексне бачення мовного питання

становить синтез політики, історії, соціології, психології й видається актуальним у процесах сучасного державотворення.

На відміну від того, як бачив мовне питання М. Костомаров у XIX ст., М. Грушевський переносить це питання зі сфери етнопсихологічної і культурно-освітньої у сферу політичну. Він пише: «Поки мова не здобуде місця у вищій школі, поки вона не служить органом викладання в університетських та інших учбових закладах, поки вона не стала знаряддям наукової праці у викладанні і літературі, доти суспільство, народність, що розмовляє цією мовою, почуватиме себе на становищі «нижчої», культурно неповноцінної нації» [4: 174].

Складний шлях формування спільної для всіх українців літературної мови М. Грушевський пояснював політичними умовами, поділом українських етнічних земель між різними державами, а також соціальним становищем українців.

Історик науково обґрунтував поняття «національна свідомість», розуміючи його як «духовний фундамент», на якому «здійснюється національне відродження» [11: 49–50]. Синтез багатовимірної історії, у якій діють три чинники — народ, територія, культура, передбачає формування духовного фундаменту — національної свідомості. Вона визначає поширення й рівень освіти, розвиток національної школи, видавничої справи, утвердження національної мови в усіх сферах суспільного життя.

Від принципу крайнього етнографізму, що, за словами М. Грушевського, був єдино правильний у середині XIX ст., в інший час — кінець XIX — початок XX ст. — треба було відмовитися. Врешті, практика наукових видань, упроваджувана М. Грушевським у Львові і Києві, робота наукового товариства, заснованого 1908 року з ініціативи М. Грушевського у Києві, доводила, що мовне питання найтісніше пов'язане з питанням освіти рідною мовою, з проблемою розвитку наукового стилю української літературної мови. Через науку, яка має міжнародний характер, національна мова формує систему термінологічних понять, які можуть бути сприйняті, зрозумілі й розвинуті на ґрунті рідної мови.

Конкретно-історичні умови, у яких доводилося діяти М. Грушевському, зумовили пропагування ідеї федералізації Росії і здобуття Україною національно-культурної автономії. У таких умовах найважливіше питання, на думку М. Грушевського, стосувалося «культурного самоозначення» українців у Російській федерації.

Слабкістю національної енергії, малою кількістю «свідомих своєї справи українців» (а таких українців не було багато) пояснював історик факт відсутності українських шкіл, книгодрукування українською мовою. Спочатку українці ставили питання про «такі елементарні речі, як уживання своєї мови для своїх культурних потреб, допущення її до навчання в школі, до уживання в урядах і суді» [2: 96].

Він називав себе федералістом, але кінцевою метою вважав *федерацію світову*, федерацію вільних народів, не «федерацію поневоли», коли всі «замкнені до одної в'язничної клітки», пор.: «Я не бажаю своєму народові панування, бо вважаю, що панування деморалізує, вироджує самого пануючого і не може бути поєднане з правдиво-демократичним устроєм» [2: 155]. М. Грушевський бачив вільну Україну в нових світових зв'язках: «Коли українське життя розриває нав'язану йому московською політикою, московським насильством північну орієнтацію, воно може з новою силою, з новою енергією відновити свої зв'язки з західним світом... Український народ належить до західноєвропейського чи, коротше кажучи, — просто-таки європейського кола не силою тільки історичних зв'язків, які протягом століть зв'язали українське життя з західним, а й самим складом народного характеру» [2: 150].

Звертання до історичних фактів має привернути увагу до розв'язання комплексного мовного питання в сучасній незалежній Україні. Чи змінилося в масовій

свідомості ставлення до української мови як до мужиччої, як до низького стилю порівняно з панською, висококультурною іншою мовою? Чи відбулося мовне розкріпачення українців? На ці риторичні питання не можуть дати переконливих висновків жодні соціологічні опитування. Бо конкуренція мов починається насамперед із кількісної і якісної переваги наукових і культурних продуктів, створених цими мовами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ващенко В. Лекції з української історичної науки другої половини XIX — початку XX століття (М.І. Костомаров, В.Б. Антонович, М.С. Грушевський) : Навч. посібник. Донецьк : ДДУ, 1998.
2. Великий українець : Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. К. : Веселка, 1992.
3. Гончар О. Микола Костомаров : постать історика на тлі епохи. К. : Інститут історії України НАН України, 2017.
4. Грушевський М.С. Освобождение Росії и украинскій вопросъ. СПб., 1907.
5. Грушевський М.С. Спомини. Київ. 1988. № 9.
6. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. К. : Либідь, 1994.
7. Пономаренко А.Ю. Проблеми української мови та рідномовної освіти в рецепції Миколи Костомарова. Кононенко П.П., Кононенко Т.П., Пономаренко А.Ю. Творець «Книги буття українського народу». К. : НДІУ, 2007.
8. Русанівський В.М. У слові — вічність : (Мова творів Т.Г. Шевченка). К. : Наукова думка, 2002.
9. Синица И.А. Языковая личность ученого-гуманитария XIX века. К., 2006.
10. Скрипник Г. Наукова та мистецька спадщина другої половини XIX століття у контексті культурно-національного відродження (замість передмови). Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії. Збірник наукових праць. Вип. 7. К., 2007.
11. Яневський Д. Проект «Україна». Загублена історія втраченої держави. Харків : Фоліо, 2017.

УДК 929 Костомаров 185/188

Олена Богдашина, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

УКРАЇНЬКА ІДЕЯ В ПОГЛЯДАХ М.І. КОСТОМАРОВА (1857–1885 рр.)

У статті розглянуто умови й канали поширення української національної ідеї вченим у суспільстві. Особливу увагу приділено ролі історика в сприйнятті його студентами ідей українофільства під час навчального процесу й позааудиторного спілкування та (як наслідок) залучення М.І. Костомаровим молоді до громадсько-політичної роботи.

Ключові слова: українська національна ідея, Санкт-Петербурзький університет, романтизм, М.І. Костомаров.

В статье рассмотрены условия и каналы распространения украинской национальной идеи ученым в обществе. Особое внимание уделено роли историка в восприятии его студентами идей украинофильства во время учебного процесса и внеаудиторного общения и (как следствие) привлечения Н.И. Костомаровым молодежи к общественно-политической работе.

Ключевые слова: украинская национальная идея, Санкт-Петербургский университет, романтизм.

In the article examined the conditions and channels for the spreading of the Ukrainian national idea by scientist in society and shows the specifics of the treatment by an outstanding historian. Particular attention is paid to the role of the historian in the perception of his students of the ideas of Ukrainophilism during the educational process and non-audience communication and as a consequence of attracting of youth to social and political work by M.I. Kostomarov.

Key words: *Ukrainian national idea, Saint Petersburg University, romanticism, M.I. Kostomarov.*

Одним з ідеологів і керівників українського руху 40-х — 80-х рр. XIX ст. у Російській імперії був М.І. Костомаров. Ще сучасники високо поцінували роль видатного історика у творенні та розповсюдженні української національної ідеї, зокрема М.С. Грушевський називав М.І. Костомарова ідеологом українського відродження і визволення [6: 3]. Радянськими дослідниками українські переконання та активна громадсько-політична діяльність організатора Кирило-Мефодіївського братства й одного з активних діячів Петербурзької громади оцінювалися здебільшого негативно [наприклад: 20].

У численних новітніх дослідженнях, присвячених історії українського руху та його ідеології, завжди згадується М.І. Костомаров як керівник й ідеолог цього руху [наприклад: 10: 5]. Т.Г. Таїрова-Яковлева довела помилковість оцінки М.І. Костомарова як буржуазного націоналіста й російського історика [19]. Проте не всі важливі факти з життя історика, пов'язані з формуванням та розповсюдженням ученим української національної ідеї, дістали належне висвітлення в науковій літературі.

Мета поданої статті — узагальнити відомі біоісторіографічні факти для оцінки ролі М.І. Костомарова у творенні та розповсюдженні української національної ідеї в Російській імперії в 1857–1885 рр. (від переїзду до Санкт-Петербурга і до смерті вченого в столиці).

Ми зосередимося не на впливі літературних і наукових праць М.І. Костомарова на поширення української національної ідеї в Російській імперії (більш детально це зробили Я.В. Козачок, Ю.А. Пінчук, О.Т. Гончар, Д. Сондерс [4–5; 10; 16–18] та ін.), а на ролі його громадської, педагогічної та науково-організаційної роботи для українського національного руху в цілому.

На початку статті хотілося б зробити ряд застережень. Перша пересторога стосується термінів. Поняття «Україна» та «український» у XIX ст. менше використовувалося, ніж слова «Малоросія», «малоросійський», «південно-руський». М.І. Костомаров у своїх наукових та публіцистичних працях, лекціях використовував усі ці терміни.

Під терміном «українофільство» ми розуміємо насамперед суспільно-політичний рух та ідеологію 1860-х — 1890-х років, які висували переважно культурно-просвітницькі, а не політичні завдання. Лідер руху М.І. Костомаров подав більш звужену трактовку, бо ототожнював українофільство «з прагненням деяких малоросів писати на своєму рідному наріччі і разом з тим вивчати багату скарбницю народної поезії» [11: 281].

Цікаво, що інший лідер руху В.Б. Антонович подав більш об'ємне та правильне визначення. Він називав українофілами «тих уродженців Південно-руського краю, які настільки знайомі зі своєю батьківщиною, що встигли констатувати відмінні риси її народонаселення, настільки розвинуті, що викласти можуть і літературно свої переконання, настільки люблять свою батьківщину і бажають її розвитку й успішності, що вважали б справою гріховною замовчувати

її особливості і потреби, які з цих особливостей випливають, настільки не виключно зациклені на турботі про особисту кар'єру й добробут, що в міру можливості, у законних рамках готові відстоювати свої переконання, незважаючи на пересуди, які зазвичай зустрічають їх думки, і на наслідки цих пересудів» [1: 144].

Запропоновані Р. П. Магочієм, В. Г. Сарбеєм, І. Б. Гиричем різноманітні періодизації українського національного руху переконують нас у неусталеності оцінок й у сучасній історіографії. Так, Я. В. Верменич характеризує 60-ті — першу половину 70-х рр. XIX ст. як перехід від лояльного до влади малоросійства до українофільства («зрощення академічного культурництва з громадівським рухом»), а пізніший час як радикалізацію й політизацію українського національного руху [3: 106–108]. Сучасні дослідники вважають, що найбільш ефективно розробкою і пропагандою української ідеї займалася різночинна інтелігенція, у першу чергу науковці та письменники. В уявленні більшості речників української ідеї XIX ст. селянство після «зради» елітою (тобто козацькою старшиною у XVIII ст.) було носієм національних цінностей, зокрема й гарантом збереження культури та мови українців.

Наступне застереження. Ми далекі від трактовки педагогічної та науково-організаційної роботи й творчості М. І. Костомарова (як й інших відомих учених з проукраїнськими переконаннями) лише як розробки та поширення української національної ідеї. Часом останнє було побічним результатом його діяльності.

Потрібно також враховувати цензуру й авторську самоцензуру, вимушене «подвійне» життя чільника українського національного руху, який, незважаючи на арешт та заслання, зробив типову для держслужбовця кар'єру.

Надруковані в часописах Російської імперії та окремими виданнями наукові праці М. І. Костомарова більш помірковані й ніж думки, викладені в неофіційних бесідах чи приватному листуванні вченого. Цю відмінність у публічному та приватному житті М. І. Костомарова яскраво демонструють его-джерела та його (без зазначення прізвища) стаття «Україна» в «Колоколі» О. І. Герцена (січень 1860 р.). До того ж тексти його лекцій, які він читав у Санкт-Петербурзькому університеті, майжекладаються в річище офіційної загальноросійської історіографії. У них спроби розглядати українську («південно-руську», «малоруську») історію окремо від загальноросійської (східнослов'янської) є обережними, подекуди завуальованими.

Не варто критикувати М. І. Костомарова за цю відмінність у публічному та приватному житті. За декілька днів до свого весілля Микола Іванович був заарештований як організатор Кирило-Мефодіївського братства, перебував у Петропавлівській фортеці, а потім був засланий. Після звільнення та переїзду до Санкт-Петербурга вчений неодноразово допитувався в поліції щодо знайомств з революціонерами. Його викликали на «душевні» бесіди з петербурзьким генерал-губернатором, університетським начальством. Мабуть, він розумів, що серед його студентів були донощики охоронного відділення.

Після заслання у 1857 р. історик переїхав до Санкт-Петербурга, де з 1859 р. став викладати в столичному університеті. Відомо, що особливо з 30-х рр. XIX ст. (теорія офіційної народності міністра народної освіти С. С. Уварова) в усіх навчальних закладах історія українського народу розглядалася як «обласна» історія російського народу. Тому у своїй публічній діяльності Микола Іванович був вкрай обережний. Правда, через студентські «заворушення» (протест через заслання професора П. В. Павлова) у березні 1862 р, скандал з виходом статей «Иван Сусанин» та «Дмитрий Донской» 44-річний М. І. Костомаров написав заяву про відставку з посади професора Санкт-Петербурзького університету.

Надалі М. І. Костомаров не займався педагогічною, а лише громадською і науковою роботою. Весь цей час він брав участь у роботі різних громадських та наукових організацій, у видавничих проектах тощо. О. Т. Гончар виділяє такі напрями громадського життя історика в Петербурзі: співпраця з «Основою», плідна діяльність у Петербурзькій громаді, зокрема участь у відкритті недільних шкіл, зборі коштів на україномовні видання, «обговорення в засобах масової інформації українського лінгвістичного та освітнього питань» [5: 10–11]. Додамо ще, що Микола Іванович був упорядником посмертного видання «Кобзаря» (1867 р.).

Проблема початкової освіти українською мовою в цей час стала одним із головних предметів уваги М. І. Костомарова. Так, у листі від 26 лютого 1863 р. до Харківської громади він писав: «Народна освіта — то всьому голова. Навчитись народ по-своєму читати, смак до читання візьме, почне з його очей полуда спадати, тоді і сила набереться, і літературу сам створить собі» [8: 71]. Крім того припиниться «вікова колотнеча руського світу з польським», бо «навчитись народ шанувати звичай один одного» [8: 71].

У листі до О. Я. Кониського (грудень 1862 р.) історик назвав «сварки за правопис» «педантством та школярством», яке «не тільки жодної користі не принесе, але ще й народній нашій справі у великій справі стане» [8: 74]. На переконання М. І. Костомарова, важливіше побільше надрукувати літератури для простого народу: «Складаймося по копійчині, громада — поспільство, маємо творити та будувати» [8: 74]. Цю ж думку він практично повторив у листі до В. С. Гнилоширова від 30 грудня 1862 р. Повідомляючи про арешти українофілів, М. І. Костомаров просить охтирського вчителя прискорити розповсюдження книг: «Коли матимете случай зібрати що-небудь, пришліть швидше, то треба, щоб хто взяв на себе в кожнім уїзді продавати книжки між народом. Коли б то грошей більше, тоді б пішло діло й книжки б надрукували й школи завелись би, й народність наша піднеслась і вже не пропала. Діло велике: приложіть руки і розум, і серце, в сім бо наша надія» [8: 69]. Він жалкував щодо відсутності коштів для видання газети замість закритої «Основи», наголошуючи на байдужості «заможних і великих» українців до видавничої справи [8: 69].

За підрахунками О. Т. Гончар, М. І. Костомаров зібрав близько 4000 рублів на друк україномовних книг, з яких 1300 витрачено на видання «Оповідань з Святого Письма» і посібника «Арифметика або Щотниця» О. Я. Кониського. Невитрачені кошти історик перевів у цінні папери Херсонського земського банку на типографські розходи в майбутньому [4: 119]. За іншими даними, він ці гроші передав Петербурзькій Академії наук як премію для видання чотиритомного українського словника, яке було здійснено лише в 1907–1909 рр. Б. Д. Грінченком [8: 72; 11: 266].

У 1860 р. М. І. Костомаров писав про очікування українофілів від імперського уряду: «Ми бажали б понад усе, щоб уряд не тільки не перешкоджав нам, українцям, розвивати свою мову, але зробив би цій справі сприяння і зробив тепер же розпорядження, щоб у школах, які <...> будуть заведені для нашого народу, предмети викладалися рідною мовою, їм зрозумілою, а не офіційно-великоросійською» [13: 502]. Учений у 1863 р. на прийомі у П. О. Валуєва піднімав питання про пом'якшення урядової цензурної політики щодо своїх статей, у яких polemизував з «Московскими ведомостями» [13: 266]. У той же час М. І. Костомаров пов'язував зменшення в майбутньому використання української мови та культури не лише з урядовою русифікацією, а й з загальною в результаті індустріалізації модернізацією суспільства: «Українські народні особливості, такі дорогі нашому серцеві, доховаються тільки до того часу, поки залізниці, телеграф та інші здобутки цивілізації не пройдуть у всі закутки нашої рідної землі» [14: 67–68].

Виступи з доповідями й друк українознавчих публікацій у часописах та виданнях наукових товариств також сприяли розповсюдженню української ідеї. М. І. Костомаров неодноразово в пресі негативно оцінював урядову русифікацію, вважаючи її головною перешкодою розвитку української культури, науки та освіти. Учений у дискусії з М. Ф. Де-Пуле наголошував, що українська мова потрібна не лише для простого народу, а й для інтелігенції, яка «досліджує та вивчає історію, духовний та матеріальний побут малоруського племені» [11: 300].

Більш того — М. І. Костомаров вважав, що вивчення української мови та отримання рідною мовою початкової освіти — запорука вивчення й російської мови [11: 282]. Він попереджував про шкідливість урядових обмежень публічного використання української мови: «Усі заходи обмежити свободу малоруського слова та будь-яке недоброзичливе ставлення до малоруської народності, що виявляється в недопущення викладання в сільських школах малоросійською, проповіді в церквах, постанови в театрах малоросійських п'єс не завдає нічого, окрім шкоди» [11: 280]. У статті «Мысли южнорусса. О преподавании на южнорусском языке» (1862 р.) М. І. Костомаров виступав за викладання, писання різних творів, поширення наукових знань українською мовою [11: 137–138].

У статті «Мое украинофильство в „Кудеяре“» (1875 р.) історик відкидав усі звинувачення щодо антиросійської діяльності: «Усі звинувачення — ніби в моїй хроніці я мав намір чорнити великоросів — не мають жодної підстави і виявляються чистим наклепом» [11: 251]. Не лише в статтях, а й приватних розмовах зі студентами та колегами М. І. Костомаров заперечував сепаратизм у діяльності українофілів [11: 280]. Він критикував російських публіцистів за нерозуміння завдань українського руху, інспірованого немовби поляками [11: 276–277; 15: 144–145]. Невипадково М. Ф. Де-Пуле назвав М. І. Костомарова «Дон-Кіхотом українофільства», бо Микола Іванович публічно захищав ідеї та представників українського руху постійно та емоційно [7: 854].

Лист М. І. Костомарова до О. О. Котляревського початку 1860-х рр. свідчить про його спроби спрямувати науковців на обґрунтування окремішності від російської та польської мов української мови. У ньому Микола Іванович пропонує О. О. Котляревському написати «велику, наукову, філологічну статтю, де показати, що південно-руське наріччя є самобутньою мовою, а не неорганічною сумішшю російської з польською. Це необхідно, від цього залежить наша справа» [9: 70].

Отже, одним з найбільш активних ідеологів та пропагандистів української національної ідеї був науковець та громадський діяч М. І. Костомаров. У складних суспільно-політичних умовах урядових гонінь на українство професор зумів знайти ефективні канали поширення української ідеї. Неоціненна роль М. І. Костомарова в сприйнятті його студентами ідей українофільства під час навчального процесу та позааудиторного спілкування, у різних формах науково-організаційної та громадсько-політичної роботи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. К. : Либідь, 1995.
2. Валуев П. А. Дневник. М. : Изд-во АН СССР, 1961. Т. 1.
3. Верменич Я. Конструювання української ідентичності : національні й регіональні проекти другої половини XIX — початку XX ст. К. : Ін-т історії України, 2016.
4. Гончар О. Українофільська діяльність Миколи Костомарова 1863–1885 рр. у дзеркалі його епістолярної спадщини. *Історіографічні дослідження в Україні*. К., 2014. Вип. 24. С. 116–145.

5. Гончар О. Микола Костомаров : постать історика на тлі епохи. К. : Інститут історії України, 2017.
6. Грушевський М.С. М. Костомаров і новітня Україна. *Україна*. 1925. № 3. С. 3–20.
7. Де-Пуле М.Ф. К вопросу об украинофильстве. *Русский вестник*. 1882. Т. 157, кн. 2. С. 846–870.
8. З листування Костомарова. *Україна*. 1925. № 3. С. 69–78.
9. Кілька записок М. І. Костомарова з 1859–1870 років. *Україна*. 1929. № 10–11. С. 70–73.
10. Козачок Я.В. Українська ідея : з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К. : Нац. авіац. ун-т, 2004.
11. Костомаров М.І. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К. : ДВУ, 1928.
12. Костомаров Н. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. К. : Наук. думка, 1992.
13. Костомаров Н. Украина. (Письмо к издателю «Колокола») [Колокол. Прибавочные листы к «Полярной Звезде». Лист 61. 15 января 1860 г.]. «Колокол» — газета А.И. Герцена и Н.П. Огарева. Вольная русская типография. 1857–1867. Лондон ; Женева. Факсим. изд. М. : Изд-во АН СССР, 1962. Вып. 3 : 1860. С. 491–748.
14. Менциц В. Костомаров в петербургській громаді 1860-х рр. *Україна*. 1925. Кн. 3. С. 66–68.
15. Неслуховский Ф. Из моих воспоминаний. *Исторический вестник*. 1890. № 4. С. 116–154.
16. Пінчук Ю. Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М.І. Костомарова. *Український історичний журнал*. 2007. № 2. С. 78–88.
17. Пінчук Ю.А. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. К. : Вид. Ін-ту історії, 2009.
18. Сондерс Д. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності. *Київська старовина*. 2001. № 5. С. 21–33.
19. Таурова-Яковлева Т.Г. Николай Костомаров как украинский националист или возвращаясь к терминологии. *Электронный научно-образовательный журнал «История»*. М., 2011. Выпуск 7 [Электронный ресурс]. Доступ для зарегистрированных пользователей. URL : <http://mes.igh.ru/s207987840000165-0-2> (дата обращения : 09.07.2014)].
20. Шаблійовський Є. Микола Костомаров і Україна. *Жовтень*. К., 1967. № 4. С. 123–138.
21. *Энциклопедия жизни и творчества Н.И. Костомарова (1817–1885)*. К. : Ин-т истории Украины ; Донецк : Юго-Восток, 2001.

УДК 821.161.2–2.09 «18» Костомаров

Анатолій Новиков, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка

СВОБОДОЛЮБСТВО УКРАЇНЦІВ У ДРАМАТУРГІЧНІЙ ТВОРЧОСТІ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

У статті проаналізовано драматургічну творчість Миколи Костомарова, у більшості п'єс якого порушується тема трагічної української історії. Йдеться, зокрема, про такі п'єси, як «Сава Чалий», «Переяславська ніч», «Українські сцени із 1649 року», присвячені національно-визвольним змаганням середини XVII століття. Наголошується на непересічному значенні творчості видатного письменника й історика для розвитку українського духовного життя.

Ключові слова: українське козацтво, поляки, свободолубство, повстання, православ'я, католицизм, Богдан Хмельницький.

В статті аналізується драматургічне творчество Николая Костомарова, в більшості п'єс якого піднімається тема трагічної української історії. Речь йде, в частности, о таких п'єсах, як «Савва Чалый», «Переяславская ночь», «Украинские сцены из 1649 года», посвященных национально-освободительной войне середины XVII века. Акцентируется внимание на незаурядном значении творчества выдающегося писателя и историка для развития украинской духовной жизни.

Ключевые слова: украинское казачество, поляки, свободолюбие, восстание, православие, католицизм, Богдан Хмельницкий.

The article analyzes the dramaturgic works of Mykola Kostomarov, most of his works raise the theme of the tragic Ukrainian history. Such plays as "Sava Chaly", "Pereyaslavska nich", "Ukrainski stseny iz 1649 roky" are devoted to the national liberation movement of the middle of the seventeenth century. The important role of the literary works of the famous writer and historian for the development of Ukrainian spiritual life is emphasized.

Key words: *Ukrainian Cossacks, Poles, love of freedom, revolt, Orthodoxy, Catholicism, Bohdan Khmelnytsky.*

У травні 2017 року виповнилося 200 років від дня народження визначного українського письменника, історика, фольклориста, громадського діяча Миколи Костомарова. Росіянин за походженням, він не тільки щиро любив Україну, а й усе своє життя присвятив її розвою.

Нестримний потяг до вивчення історії й культури українського народу надихає Костомарова до написання поезій, які згодом увійшли до його збірок «Украинские баллады» (1839) і «Ветка, малороссийские стихотворения» (1840), опублікованих під псевдонімом Ієремія Галка. Дослідженню української народної словесності присвячена і його магістерська дисертація «Об историческом значении русской народной поэзии», яку він захистив 1844 року в Харківському університеті. Це, до речі, була друга спроба. Першу дисертацію, присвячену Берестейській унії 1596 року, через порушення автором гострих питань релігійного характеру трьома роками раніше міністр народної освіти С. Уваров відхилив, а весь наклад (100 примірників) наказав знищити. Мабуть, закономірно й те, що в грудні 1845 — січні 1846 рр. молодий учений стає одним із засновників Кирило-Мефодіївського братства, пише для нього статут. Це йому коштувало однорічного ув'язнення в Петропавлівській фортеці й подальшого заслання на невизначений термін до Саратова із заборонаю займатися викладацькою діяльністю.

Після відбуття покарання Костомаров разом із П. Кулішем і В. Білозерським 1860 року бере активну участь у заснуванні першого українського журналу «Основа», публікує в «Современнике» статтю «Про козацтво», у якій доводить хибність тверджень, що українське козацтво нібито було стихійною некерованою ватагою, а відтак, мовляв, дії Польщі, а потім і Росії, спрямовані на його вгамування, були, по суті, захистом державності від анархічної, руйнівної сили. Щобільше, учений пропагує свої проукраїнські погляди з кафедри Петербурзького університету. Характерним прикладом є його чотири публічні лекції на початку січня 1861 року, присвячені добі гетьмана Івана Виговського.

Значний внесок зробив Костомаров і в українську історичну науку. Його перу, зокрема, належать монографія «Богдан Хмельницький» (1857), фундаментальний труд «Російська історія в життєписах її найважливіших діячів» (1874–1876), у якому представлені біографії видатних особистостей давньоруської, української й російської історії, а також праці, присвячені історичним подіям в Україні, — «Руїна» (1879–1880), «Мазепа» і «Мазепинці» (1882–1884).

Літературну спадщину М. Костомарова досліджували Д. Антонович («Триста років українського театру»), С. Єфремов («Історія українського письменства»), В. Івашків («Українська романтична драма 30–80-х років XIX ст.»), О. Товт («Засоби моделювання образу Сави Чалого в однойменній драмі М. Костомарова»), М. Яценко («Минуле переростає в сучасність («Драматургія Миколи Костомарова»)) та ін.

Мета поданої розвідки — висвітлення ідей свободолобства в історичних п'єсах М. Костомарова, аналіз головних і другорядних образів у його драматургічних творах.

Свій перший драматургічний твір — трагедію «Савва Чалый, драматические сцены на южнорусском языке» — М. Костомаров завершує 1838 року. Це була перша історична п'єса не лише в доробку молодого письменника, а й у новітній українській драматургії загалом. В основу сюжету трагедії драматург поклав народну пісню «Гей був в Січі старий козак», присвячену відомому козацькому ватажкові Саві Чалому, який несподівано перейшов до табору ворогів, та помсти зрадникові з боку його колишніх товаришів. Костомаров, як відомо, допустився серйозної хронологічної помилки (хоча, можливо, він це зробив свідомо), віднісши дію у своєму творі до XVII століття, тоді як реальні історичні події відбувалися століттям пізніше. Утім, ця помилка дозволила автору прив'язати сюжет трагедії до доби, яка передувала народно-визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького, що додало п'єсі більшої ваги, зробило її ціннішою.

Чимало нарікань мав Костомаров і за те, що наділив образ центрального персонажа позитивними рисами, оскільки це суперечило сюжету згаданої раніше народної пісні. Водночас Гната Голого, який завжди сприймався народом як справжній герой, письменник зобразив у негативному світлі: користолубцем, задрісником й інтриганом, який своїми нешляхетними діями спочатку підштовхує Саву до зради, а потім з насолодою вбиває колишнього товариша. «Бачите, він то ще іздавна замишляв, як би нас загубити, а собі щастя від ворогів залучити, — говорить Гнат козакам. — Іще з тої пори, як ляхи забили нашого покійного Острияницю <...> От і я, дурний, за його заступавсь» [2: 196].

На думку В. Івашківа, «амплуа Гната великою мірою визначено вимогами теорії трагедії — у ній такий герой необхідний; він виступає джерелом інтриги і гине розвінчаним». Поведінка Сави до певної міри вмотивовується й тим, продовжує дослідник, що Костомаров пробує у своєму творі «поставити проблему єднання українського і польського народів. Глашатаєм такої ідеї виступає головний герой» [1:39].

Проте новаторство Костомарова полягає не тільки в цьому. На прикладі Сави Чалого письменник започатковує принципово новий характер у тодішній українській драматургії. Його персонаж «не постає однозначно як позитивний герой або злочинець; він хоче реалізуватися як особистість, що в засаді відповідає характерові шекспірівського монологу, який є завжди безпосередньо драматичною дією, епізодом внутрішньої драматичної боротьби, що в ній здійснюється самоусвідомлення героя, осмислення його вчинку як вибору» [3: 343].

Справжнім новатором зарекомендував себе Костомаров і у віршованій трагедії «Переяславська ніч», створеній 1841 р. Проявилось це передусім у відсутності поділу п'єси на дії та використанні хору, що наближає твір до давньогрецької трагедії. Хор виконує функцію узагальненого образу народу, який закликає до рішучих дій заради визволення Вітчизни, додає високого пафосу всьому дійству:

Всім радощі й щастя звістила весна,
І щастя не має Вкраїна одна!
Вкраїно! Вкраїно! Така твоя доля!
Забули тебе рятувать із неволі! [2:247].

Дія в п'єсі відбувається в ніч на Великодню суботу 1649 року. У центрі оповіді романтизований козацький полковник Лисенко, який інкогніто прибув до окупованого поляками Переяслава, аби підштовхнути містян до збройного повстання. Повстанців має підтримати п'ятитисячний загін козаків, що затаївся за мурами міста. Щоправда, Лисенко не поспішає сказати про це переяславцям. Він намагається переконати їх розпочати збройну боротьбу, не чекаючи на допомогу, оскільки твердо переконаний у тому, що настав час, коли це має стати справою кожної волелюбної людини. Саме до цього зводиться суть його палкої промови:

... Все Задніпров'я,
Мов грім його ударив, запалало.
З лугів, з ярів виходять гайдамаки;
Вівчар міня на спис свою гирлигу;
Забув плугатар ниву — лемеші,
Серпи ідуть на військове діло;
Старі на конях їздять, і жінки,
І діти поробились козаками.
Щодня біжать до гетьмана кравчини,
Страшенне військо стало.

І далі, заохочуючи городян до повстання, продовжує:

Наш пан Хмельницький ма велику силу
І помогти всім городам радніш;
Але він тільки посилає поміч
До тих, котрі самі попіднімались [2:218–219].

Дещо іншої тактики дотримується священик Анастасій, який попри те, що сам натерпівся від поляків (та й «віра православная страждає»), усе ж закликає опонентів бути поміркованими й не піднімати повстання, оскільки немає впевненості в перемозі над добре вишколеним і озброєним до зубів ворожим військом. Він схиляється до думки, що потрібно просити військової допомоги в козацької армії Богдана Хмельницького.

Утім, містяни все ж таки зважуються на повстання. Наснаги й рішучості переяславцям додає новина про те, що на допомогу їм прибув потужний козацький загін. Тепер, коли стало зрозуміло, що перемога неодмінно буде за повсталими, конфлікт переходить в іншу площину. Опоненти не можуть дійти згоди в тому, як поступити з переможеними. Лисенко, який зазнав від ворогів чимало особистих кривд, наполягає на повному їх винищенні. «Уранці всі ми будем християни, — говорить він у вечері, — сьогодні будем звірі» [2:241]. Анастасій, навпаки, закликає земляків проявити до поляків християнське милосердя. Тим більше, що події розгортаються напередодні Великодня. І зрештою його лінія перемагає.

Однак автор трагедії на цьому не зупиняється. У нього набагато серйозніше завдання. Він декларує ідею примирення українського й польського народів. Саме такі слова Костомаров вкладає в уста переяславського старости, який помиряючи, звертається до Лисенка:

Помремо братами. Друже!
Дай руку, і нехай в примир'ї нашім
Примириться із Польщею Вкраїна!.. [2:272].

Багато в чому на ідею єднання українського й польського народів працює й колоритний образ Марини — сестри полковника Лисенка. Дівчина стоїть перед нелегкою моральною дилемою. Їй потрібно зробити вибір поміж коханим, поляком Францішком, який асоціюється з ворогами, — і Вітчизною, а отже, братом і всім українським народом. Марина не може зрадити співвітчизників, але не хоче жити й без судженого.

...Як дівчина руська —
Я допомгла братам своїм і ляха
Старшого привела на згубу руським,
А як твоя коханка — вмісті згину
Під руськими шабляками [2:262], —

говорить вона коханому.

Думка про єднання українського й польського народів навіяна була письменнику, очевидно, сумними реаліями, у яких згодом опинились українці й поляки — і ті, і ті по одинці не змогли протистояти більш могутній і агресивній Московії (потім Російській імперії) і, зрештою, втратили свою державність.

У третій п'єсі Костомарова «Украинские сцены из 1649 года» хронологічно продовжуються події, що висвітлюються у двох попередніх творах — трагедіях «Сава Чалий» і «Переяславська ніч». У ролі головного героя тут виступає Богдан Хмельницький, який зображується як видатний полководець і мудрий політик, що впевнено відстоює інтереси молододі Української держави. «На оборону отчини коханої взяв я в руки оружје і доти его держатиму, поки життя мого стане і поки вольності не діб'юся» [2:290], — висловлює свої політичні й військові пріоритети гетьман.

Перебуваючи на засланні, Костомаров створює політичну драму-памфлет «Кремуцій Корд» (російською мовою; 1849). В основі п'єси події з римської історії початку першого століття нової ери. Центральний герой твору історик Кремуцій Корд безпідставно звинувачується й отримує жорстоке покарання від імператора Тіберія за те, що у своїй історичній праці «Аннали Римської Республіки» схвально відізвався про Марка Брута й Корнелія Касія — вбивців Юлія Цезаря. Хоча насправді головна провина його полягала в тому, що на тлі беззаконня, яке панувало в імперії, він насмілювався звеличити свободу в далекому минулому. Багато про що говорить і те, що в країні на той час не було навіть закону, за яким можна було б засудити автора історичної праці, проте, попри таку юридичну колізію, він все-таки опиняється у в'язниці. Більше того, виявилось, що вирок було написано раніше, аніж розпочався, власне, сам судовий процес.

Немає сумніву, що за тіннями й діями історичних персонажів у п'єсі Костомарова просвічуються порядки в сучасній йому Росії, а сумна доля Кремуція Корда багато в чому нагадує долю автора твору, свавільно засудженого за участь у Кирило-Мефодіївському братстві. Паралелі помітні й в обставинах арешту, і голдуванні, і несправедливому вироку. Навіть присуд римського сенату спалити «Аннали» Кремуція Корда, нагадує історію з першою магістерською дисертацією Костомарова «О причинах и характере унии в Западной России».

Неважко провести паралелі й поміж обома деспотичними імператорами — Тіберієм і Миколою I. Поеднує їх насамперед те, що і той, і той намагається придушити щонайменший натяк на свободу. Це добре відчув на собі й автор «Кремуція Корда», і його товариші по Кирило-Мефодіївському братству. Допмагають тиранам у їхніх неблаговидних справах всесильний Сеян — фаворит римського імператора, і відповідно Дубельт — шеф Третього відділення.

Проблему свободи в різних її вимірах — державному, суспільному й особистісному — порушує Костомаров і в останній своїй драмі «Эллины Тавриды» (російською мовою), написаній 1884 року. Події тут, як і в попередньому творі, відбуваються в 1-му столітті нової ери на теренах двох ворожих давньогрецьких міст-держав — республіканського Херсонеса і Боспорського царства, розташованих на Кримському півострові. Аби нарешті налагодити добрі стосунки поміж країнами, їхні правителі — боспорський цар Асандр і херсонеський протевон Ламах — домовляються скріпити міждержавний союз шлюбними відносинами своїх сина й доньки. Проте боспорський царевич Ніколай своє одруження хоче використати задля організації в Херсонесі державного заклоту з метою його підкорення Боспорському царству. Протистоїть Ніколаю його рішуча дружина Гіккія, яка організовує гідну відсіч заклотникам. Остання не тільки є справжньою патріоткою свого міста-держави, а і впевнено відстоює свої жіночі права в шлюбному союзі.

Отже, свободолюбство, патріотизм, щирість і порядність, притаманні жителям республіканського Херсонесу, перемагають тиранію, підступність, віроломство й зраду, що асоціюються з Боспором. У цьому драма «Эллины Тавриды» стала своєрідним продовженням попередніх драматургічних творів Костомарова. А відтак свідченням того, що письменник і в останні роки свого життя залишався на демократичних засадах, був прибічником ідеалів свободи.

Значення історичної драматургії М. Костомарова для розвитку українського духовного життя важко переоцінити. Своїми п'єсами письменник нагадував українцям про часи, коли їхні пращури, не шкодуючи життя, боролися з нападами за свою незалежну державу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Івашків В. М. Українська романтична драма 30–80-х років XIX ст. К. : Наукова думка, 1990. 143 с.
2. Костомаров М. І. Твори : В 2 т. К. : Дніпро, 1990. Т. 1. 538 с.
3. Яценко М. Т. Микола Костомаров. Історія української літератури XIX століття : У 2 кн. Кн. 1 : Підручник / За ред. акад. М. Г. Жулинського. К. : Либідь, 2005. 656 с.

УДК УДК 811.161.2'38

Лариса Кравець, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

МЕТАФОРА І СИМВОЛ ЯК МОВНІ ФОРМИ ВИРАЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ ЕТНОСПЕЦИФІКИ: ВІД ІДЕЙ М. КОСТОМАРОВА ДО СУЧАСНИКІВ

У статті схарактеризовано метафору і символ, розкрито їх спільні і відмінні ознаки. Визначено найчастотніші метафори і символи в українському фольклорі й українській поезії. З'ясовано їх значення та проаналізовано етноспецифічні компоненти семантики.

Ключові слова: метафора, символ, архетип, донорська зона, реципієнтна зона.

В статтю охарактеризовані метафора і символ, раскрыты их общие и отличительные признаки. Определены наиболее употребляемые метафоры и символы в украинском фольклоре и украинской поэзии. Выяснено их значение и проанализированы этноспецифические компоненты семантики.

Ключевые слова: *метафора, символ, архетип, донорская зона, реципиентная зона.*

The article characterizes the metaphor and symbol, reveals their common and distinctive features. The most used metaphors and symbols in Ukrainian folklore and Ukrainian poetry are defined. Their significance is clarified and ethnospecific components of semantics are analyzed.

Key words: *metaphor, symbol, archetype, source domain, target domain.*

Метафора і символ належать до найдавніших і найскладніших об'єктів філософії і лінгвістики, що засвідчує й кількість праць, накопичених за понад тисячолітній період, й імена вчених, які досліджували ці проблеми. За тривалий час наукового осмислення інтерпретація метафори і символу змінювалася. Ці поняття то зближували й навіть отожднювали, то чітко розмежовували. Роль метафори і символу в мовно-мисленнєвих процесах також визначали по-різному. Метафору тривалий час розглядали як образний засіб, оснований на переносному вживанні слова і покликаний орнаментувати художній текст, посилювати його естетичний вплив на адресата. Тільки в другій половині ХХ ст. метафору схарактеризовано як найпотужніший лінгвоментальний інструмент, за допомогою якого людина пізнає, оцінює і перетворює дійсність (Дж. Лакофф, М. Джонсон, Ф.-Р. Анкерсміт, М. Тернер, Ж. Фоконьє, А. Баранов та ін.).

Символ кваліфікували як універсальний засіб пізнання і відображення світу значно раніше. «Народні символи, розміщені в системі, — підкреслює М. Костомаров, — складають символіку народу, котра служить нам важливим джерелом для розуміння його духовного життя» [4].

Мета статті — схарактеризувати метафору і символ як мовні форми вираження етноспецифіки з опертям на праці М. Костомарова й сучасних дослідників у царині етнолінгвістики, лінгвокультурології й когнітивістики.

Зближенню метафори і символу сприяють деякі спільні ознаки, зокрема, наявність у їх структурі образного складника та відсутність прямої адресації. Водночас ці два явища відрізняються одне від одного в мовному аспекті рядом характерних ознак. Передусім метафору відрізняє від символу її семантична двоплаовість, тобто одночасне співвіднесення з узуальним денотатом та оказіональним референтом. Для метафори характерна стійкість значення, яке поступово набуває чіткості й може ввійти до лексичного складу мови. Метафоричний образ, на відміну від символічного, ніколи не виконує семіотичних функцій. Символ пов'язаний із значенням не так тісно, як метафора. Значення символу, на відміну від значення метафори, не впливає із значень слів. Водночас образ у символі досить стійкий, він також може розпадатися на символічні елементи.

У художній літературі символ функціонує не як троп, а як універсальна категорія пізнання світу. Метафора здатна суміщати в собі функції мовної прикраси (тропа) і засобу пізнання дійсності. Символ виконує дійкичну функцію, характеризувальна функція метафори йому не властива. «Символ — це естетично оформлена і художньо локалізована одиниця мови в складі поетичного твору. <...> характерна особливість символу — це зумовленість його значення всією композицією певного «естетичного об'єкта» [1: 374]. Водночас і метафора, і символ

експонують етноспецифічні ознаки мовомислення, світосприймання та світовідтворення, розкривають важливі аспекти розвитку поетичної мови, художньої свідомості, менталітету етносу.

Властивість метафори і символу бути виразником етноспецифічного світогляду чітко простежується в поетизації природи. «Погляд народу на природу показує разом з релігією, що таке народ, яке людське буття він містить в собі, а це веде до розуміння подальших історичних питань — чому народ діяв так, а не інакше» [4]. Сказане М. Костомаровим стосується насамперед мови фольклору, проте і в літературній творчості метафора і символ експонують світоглядні пріоритети народу.

На думку О. Маленко, «давня символіка українців викликана певними асоціаціями, аналогіями з тими предметами та явищами, які були знайомі пращурам і до певної міри зрозумілі (якщо не своєю внутрішньою природою й суттю, то хоча б функцією), і які становили основні фрагменти етнічної концептосфери — небесний простір з його реаліями, земля, вода, гори, рослини, тварини, кольори» [5: 112]. Ці ж об'єкти найчастіше є реципієнтними зонами метафор української поезії ХХ ст. та наявні в поетичних текстах письменників усіх літературних напрямів і шкіл різних поколінь. Більшість із метафор природи, як і символів, сформована на основі архетипів та відображає особливості світогляду українців. Варто зауважити, що в замилюванні природою та специфічній релігійності деякі дослідники вбачали вияв інтровертизму українського характеру — тобто схильності до поглиблених духовно-моральних, екзистенційних пошуків (О. Кульчицький, М. Шлемкевич, В. Янів, О. Киричук, О. Донченко, В. Москалець).

М. Костомаров, з'ясовуючи специфіку народної творчості, писав: «Фізична природа просякнута творчою ідеєю, зігріта божественною любов'ю, втілена в досконалі форми. Кожне явище в ній не випадкове, а має свій закон, що його відкриває дух. У природі для людини виявляється значення, приналежне до її власної істоти; людина бачить у предметах, які її оточують, не саму грубу бездушну матерію; навпаки, як би далеко від її істоти не був будь-який витвір рідної планети, — в людини є таємне око, яке бачить, що й груба матерія має зв'язок з духовною істотою; є таємний голос, що вказує, у чому полягає цей зв'язок. Ось це усвідомлення духовного в фізичному і становить основу всього прекрасного в мистецтві» [4].

Проте в науці існує й інше бачення міфопоетичних образів: «усі міфологізовані природні процеси, такі як літо і зима, молодий місяць, дощова пора року тощо, не стільки алегорія самих об'єктивних явищ, скільки символічне вираження внутрішньої і несвідомої драми душі» [6: 94].

М. Костомаров відзначає різноманітність і багатство слов'янських символів, виражених у фольклорі, розміщуючи їх у такому порядку: символи небесних світил і стихій; символи місцевості; символи підземного світу; символи рослинного світу і тварин [4]. Проте найважливішою і найширшою вчений вважає символіку рослинного і тваринного світів [4]. Подібну ситуацію спостерігаємо і серед метафор української поезії ХХ ст. Частотними реципієнтними зонами метафоризаційних процесів в українській поезії ХХ ст. є *небо і небесні тіла* (небо, сонце, місяць, зорі), *явища природи* (вітер, грім, гроза, блискавка, хмари, дощ, сніг, туман, мороз), *рослини, тварини, земля, вода, вогонь*.

Серед рослинних символів М. Костомаров виділяє рожу, руту, шавлію, фіалку, барвінок, любисток, ромашку, васильки, хміль, мак, сон-траву, трій-зілля та ін., визначаючи їх традиційне та «природне» значення [4]. В українській поезії ХХ ст. метафори рослин представлені досить широко. Окрім дерев і кущів, українські митці метафорично зображують декоративні рослини (*жоржини, айстри,*

мальви, лілеї, канни, тюльпани, півонії, матіола), лугові і лісові (трава, волошка, ромашка, кульбаба, мак, барвінок, звіробій, материнка, полин, петрів батіг, м'ята, верес, пролісок, підсніжник, конвалія, фіалка, папороть, дзвіночки, дурман, безсмертник, кропива, осот, осока, будяк, лопух, а також болотяні рослини очерет, латаття, лепеха), сільськогосподарські культури (соняшник, гречка, гарбуз, часник, цибуля, картопля, кукурудза, квасоля, буряки, кріп, помідори, кавуни). Автори метафоризують й окремі частини рослини (бруньки, квіти, пелюстки, ягоди, насіння, коріння, стебло, сік), і всю рослину загалом.

Одним із найбільших співців природи, звеличником рослин в українській поезії ХХ ст. є Б.-І. Антонич. Його «Зелена Євангелія» наскрізь пронизана ідеєю пантеїстичного сприйняття природи. У творах Б.-І. Антонича, як і П. Тичини, звучить багатоголосий зелений гімн: за частоколом — // зелений гімн (П. Тичина), струмує гімн рослин, що кличуть про // нестримність зросту (Б.-І. Антонич). Тичинівські партії гаїв (арфами, арфами — // золотими, голосними обізвалися гаї, хор лісових дзвіночків перетворюються в «Зеленій Євангелії» Б.-І. Антонича на грандіозний концерт: із звуку в звук, з клітини у клітину, з шуму // ядра одного в шум рясний рослинних хорів // електрика натхнення летиться змінним струмом, // билини тонів вигинаючи угору. У Б.-І. Антонича ідея органічної єдності людини і природи розвинена до масштабів поетичної концепції всієї творчості. Метафорично осмислюючи рослини, поет майстерно поєднує зорові й слухові відчуття, дотикові й смакові, абстрактне передає через конкретне, зміщує локативні й темпоральні характеристики. У «Зеленій Євангелії» метафора Б.-І. Антонича ускладнена, психологізована. «Він подолав витворену фантазією музичну гармонію космосу, місце приходу своїх дум і свого існування, і побачив у природі своєрідне віддзеркалення людського “марного світу”» [3: 106].

Подібний і водночас відмінний спосіб аналогізації наявний також у поезіях В. Барки, зокрема в його книзі «Білий світ». Подібність виявляється в одухотворенні природи, а відмінність — у християнському її тлумаченні, як наприклад, в поезії «Рай»: *Моляться соняшники. Грім на хмарі Біблію читає.*

Українські поети найчастіше антропоморфізують рослини, аналогізуючи їх з тілом людини. Так, з головою асоціюють квітку рослини або схожий за формою плід (О. Олесь, В. Сосюра, М. Рильський, М. Вінграновський, І. Калинець, А. Мойсієнко); з очима — переважно генеративну частину квітки (*середина квітки*) або саму квітку: (О. Олесь, В. Сосюра, Л. Первомайський, М. Вінграновський, В. Вовк, Д. Павличко, І. Драч); з вустами — пелюстки (І. Калинець, В. Вовк); із щоками — квітку або плід (Л. Костенко, М. Вінграновський); з лицем — квітку (О. Олесь, Г. Чупринка, І. Муратов, М. Вінграновський); з руками або ногами — пагони, стебло (О. Олесь, А. Малишко, І. Калинець, А. Мойсієнко, Г. Чубач); з тілом — пагони, стебло (Б.-І. Антонич, А. Малишко); з долонями — листя (В. Вовк, І. Драч, І. Калинець).

Характерну ознаку певної рослини окремі поети асоціюють, наприклад, з бровами: *квіти червоноброві* (М. Вінграновський); *віями: підняли блакитні вії* // *васильки кругом* (В. Сосюра), *ще ранок рос із квітів вій не витер* (В. Сосюра); *повіками: мружить волошка блакитну повіку* (А. Малишко); *бородою: порожні міські подвір'я / порослі густими бородами трав* (І. Калинець). Плід гарбуза або кавуна асоціюють із пузом: *кавуни (...) свої рябі погладжують пузища* (М. Вінграновський).

На рослину проєктують також властивості людини *дивитися* (В. Свідзінський, Л. Костенко, М. Вінграновський); *дихати* (П. Филипович, А. Малишко); *спати* (Б. Лепкий, Г. Чупринка, А. Малишко, М. Вінграновський).

Рідше поети проєктують на рослини характеристики особистості, про що свідчить низька частотність використання відповідних мовних знаків — *сміятися* (Б. Лепкий, Л. Костенко); *цілувати* (О. Олесь); *плакати* (Б. Лепкий, В. Симоненко); *печалитися* (В. Сосюра, І. Драч); а також *розмовляти* (І. Калинець); *шепотіти* (Б. Лепкий, П. Филипович, М. Луків).

Нечисленні в українській поезії минулого століття й природоморфні та артефактні метафори рослин. З них найчастотнішою є аналогізація з водою. Зокрема, велику кількість квітів, інтенсивність цвітіння поети зображують як *повінь*: *повінь зів'ялих квіток* (Б. Лепкий), *квітів жовто-синя повінь* (М. Вінграновський); *кипіння*: *гречка біла // у росах, схожих на сльозу, // під вітром тихо закипіла* (Л. Первомайський), *конвалія пахка п'янило одкипіла* (І. Драч), *лютим цвітом закипіла // розрив-трава* (І. Римарук).

Яскравість квітів червоного або жовтого кольорів митці передають за допомогою мовних знаків, що експонують *вогонь*, а саме: *горіти*: *мак горить* (А. Малишко); *полум'я*: *червоне полум'я двох квітів* (Б.-І. Антонич), *горять кульбаби, тішачи півсвіту // глухим, журбою живленим огнем* (В. Стус); *вогнище*: *і вечір гріє сині руки // над жовтим вознищем кульбаб* (Л. Костенко); *спалахи*: *спалахи півонії* (Б. Олійник); *іскри*: *бризнуть квітками сади, полум'ям іскор живих* (Б.-І. Антонич), *пролісків іскринки* (М. Луків).

Білий колір квітів українські поети аналогізували зі *снігом*: *пливе гречок пахучий сніг* (М. Рильський), *лілей пахучий сніг* (В. Вовк). Метафорична модель *сніг ↔ квіти* в українській поезії ХХ ст. реалізується в обох напрямках. З нею пов'язана односпрямована модель *хуртовина → цвітіння*: *двори стоять у хуртовині айстр* (Л. Костенко), *злітає цвіту білий пластовець* (Д. Павличко). Як хуртовину (метелицю, завірюху, заметіль) українські митці зрідка зображують цвітіння дерев, саду: *твоїх вишень весняна заметіль* (Ю. Клен), *досі сниться метелиця маю, // завірюха херсонських вишень* (Є. Маланюк), *а сад вирує в хуртовині цвіту, // бушує біла буря пелюстків* (Є. Маланюк).

Найчастотнішим рослинним образом у текстах українських поетів ХХ ст. є *соняшник* (П. Тичина, М. Рильський, В. Свідзінський, М. Драй-Хмара, В. Сосюра, Є. Маланюк, А. Малишко, І. Драч, М. Вінграновський, В. Стус, І. Калинець, А. Мойсієнко та ін.). Його аналогізують переважно з людиною: *І годі сонцю вже їх тренувать, // ці обважнілі соняхи лапаті... // За спокій горобцям вони насінням // платять, // і ліньки голови їм к сонцю повертать. // Стоять поштиві й ниви золотять... // Та не зцурались звичаїв козацьких — // об землю шапкою ударить хвацько! — // Аж пелюстки, чи то чуби, летять...* (А. Мойсієнко). М. Рильський називає соняшник сином сонця, а А. Малишко *послом небес*. Є. Маланюк у притаманній йому манері гнівної інвективи пише про соняшник: *сей лотос український, // знак тучності проклятої землі*.

Українські поети, профілюючи різні властивості цієї рослини, осмислюють соняшник і як *годинник*: *циферблат соняха* (І. Калинець), і як *парасоль*: *під парасолью соняха — бджола* (А. Мойсієнко).

Частотним образом в текстах українських поетів ХХ ст. є також *волошка* — одна з дванадцяти квіток повного українського вінка. Її аналогізують переважно з людиною (О. Олесь, В. Сосюра, А. Малишко, В. Вовк, І. Драч та ін.).

Метафоризація образів рослин у поезії ХХ ст. відбувається відповідно до естетичного ідеалу кожного автора та відображає особливості сприйняття і відтворення світу митцем. Наприклад, в І. Драча реальність «метафорично переростає, перетворюється, переплавляється під світлом асоціативних спалахів у своєрідний орнамент смислів, значень, ідей» [2: 12]. Мовотворчість митця характеризує парадоксальна метафора, а також нанизування, накопичення метафор, які

в сукупності творять багатогранний і багатозначний образ: «Витворюється враження, що цей образ набухає і раптом розривається і розбризкується фонтаном смислів...» [2: 11]. Це своєрідний калейдоскоп тематично пов'язаних метафор, кожна з яких образно репрезентує певну грань звичайного і буденного предмета. Так поет творить образи звичайних рослин — волошки, цибулі, кропиви: *Рву молоду кропиву — // Юну свою сестру. // Люблю її гостру гриву. // Ненаситну її журу. // Суть її одчайдушну. // Жало її копита. // Мою розпаношілу душу // Живою вона розверта. // Її табуни зелені // Рвуть сміття моїх пустирів. // В нуднім моїм цілоденні — // Пекло її прапорів. // Зелені возненні роти, // А нумо на штурм барикад! // Хто з вас зуміє збороти // Її безсмертний джихад?!*

Своєрідністю метафоризації рослин характеризується творчість І. Калинця, який за «проекцією образу в широкий простір ідей» [3: 279] найбільш споріднений з Б.-І. Антоничем. У циклі «Зільник» кожна рослина (*первоцвіт, калюжниця, купальниця, сон-зілля, фіалка, чиммерник, татарник, кадильник, плакун-трава, троянда, катран, пізноцвіт, барвінок*) осмислена через якусь свою важливу функцію й ізольовано від природи. Ланцюги асоціацій розгортаються в історичну, біблійну, мистецьку, моральну, побутову та інші сфери. «У цих поетичних метафоризаціях, — за словами М. Ільницького, — збігаються елементи ритуального дійства язичницьких часів, народні повір'я, мистецькі асоціації, історичні алюзії тощо» [3: 277]. Так, про фіалку поет пише: *добродійко // хто ж як не ви // був окрасою богеми*, а далі говорить про *ті часи // коли й без золотої // діадери // королевою салонів // упізнавали вас*. Сон-зілля з однойменної поезії веде монолог, у якому розповідає про себе: *шию кутаю // пухнастим шалом // поселяюся тільки на сухому*, а потім, відповідно до українського повір'я, пропонує: *ото кладіть // звечора під голову // мою утопію // про рай-сни // бо тільки я // можу вгамовувати // шал світу*.

Метафори автора побудовані на аналогізації часом досить віддалених донорської і реципієнтної зон, а тому вони інтелектуально напружені й поетично насажені. Для метафоризації поет обирає такі реципієнтні зони рослин, назви яких конотовані та виступають маркерами інтертекстуальності. Рослина купальниця, наприклад, в уяві миця асоціювалася із богинею Венерою з *білопінні // рожевої мушлі*, зображеною італійським художником Ботічеллі на картині «Народження Венери» (*німіє // квітковий Ботічеллі*). Індивідуально-авторське осмислення цієї рослини в процесі розгортання набуло масштабності й концептуальності. «Венера, яка народжується, сама виступає втіленням ідеї животворчого начала», — наголошує М. Ільницький [3: 281]. Розширення семантичного обсягу метафори, актуалізація через асоціативні зв'язки різних сфер людського пізнання характеризують переважну більшість поезій «Зільника».

Метафори рослин в українській поезії ХХ ст. демонструють і тяглість мовно-літературної традиції, і постійний розвиток поетичного мовомислення. Як і символи, про які писав М. Костомаров, метафори відображають особливості національного характеру українців і містять інформацію про українську культуру, тому що більшість із них заснована на архетипах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В.В. Поэтика русской литературы. Избранные труды. М. : Наука, 1976. 511 с.
2. Жулинський М. Поетичний їжак з головою сатира і волоссям кольору витіпаних конопель. Драч І. *Анатомія блискавки : поезії, проза*. Харків : Фоліо, 2002. С. 3–30.
3. Ільницький М. На перехрестях віку : у 3 кн. К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. Кн. II. 703 с.

4. Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии [електронний ресурс]. Режим доступу : <http://izbornyk.org.ua/kostomar/kos04.htm>
5. Маленко О.О. Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну). Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2010. 488 с.
6. Юнг К.Г. Об архетипах коллективного бессознательного. *Архетип и символ*. М. : Ренессанс, 1991. С. 92–128.

УДК 811.161 Костомаров

Олена Маленко, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

ВОЛЯ/СВОБОДА В АКСІОЛОГІЧНІЙ СИСТЕМІ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА: ПОЕТИЧНА ВЕРСІЯ РОМАНТИЧНОГО ІДЕАЛУ

У статті досліджено втілення романтичних ідеалів волі/свободи як ментальних установок і світоглядних цінностей у поетичних текстах Миколи Костомарова, для якого питання національної (територіальної, політичної) незалежності народу, його свободи від будь-яких зовнішніх утисків та експансій поставало як основний чинник розвитку нації.

Ключові слова: *воля, свобода, романтичний ідеал, цінність, національна ідея, ментальність.*

В статье исследовано воплощение романтических идеалов воли/свободы как ментальных установок и мировоззренческих ценностей в поэтических текстах Николая Костомарова, для которого вопросы национальной (территориальной, политической) независимости народа, его свободы от каких-либо внешних притеснений и экспансий представлялось основным фактором развития нации.

Ключевые слова: *воля, свобода, романтический идеал, ценность, национальная идея, ментальность.*

The article examines the projection of the romantic ideals of liberty/freedom as mental attitudes and ideological values in poetic texts by Mykola Kostomarov who viewed national (territorial, political) independence and the nation's freedom from any external oppressions or expansions as the main factor of the national development.

Key words: *liberty, freedom, romantic ideal, value, national narrative, mentality*

Формування смислових і ціннісних домінант у рецепції поняття *воля (свобода)* цікавить науковців здавна; ще Аристотель намагався розібратися у внутрішніх механізмах волевиявлення людини й вивести ці інтенції в аксіологічні площини. Із того часу наукова парадигма збагатилася численними версіями розуміння волі з погляду філософії, психології, мовознавства. Так, лінгвісти намагаються корелювати поняттєво-смислові рівні слова *воля* із ментальним лексиконом нації, її концептуально-світоглядною картиною (А. Вежицька, А. Гребенщикова, А. Кошелєв та ін.).

Історія усвідомлення людиною поняття *волі/свободи* починалася із тлумачення волі як відсутності певних перепон (примусу, причинно-наслідкових зв'язків,

долі); у Сократа й Платона йдеться про єдність волі й долі; в Епікура та Аристотеля — про волю як відсутність політичного деспотизму; у стоїків і в неоплатонізмі — як відсутність життєвого лиха в людському існуванні.

Доба Ренесансу уможливила розуміння волі як безперешкодний усебічний розвиток особистості людини; епоха Просвітництва під впливом наукового знання, що активно входило в усі сфери людської діяльності, зокрема мисленнєвої та інтелектуальної, підпорядковувало волю «всемогутній природній причинності й закономірності». У часи Канта, Гете, Шиллера (період романтизму) питання про волю постає як питання про «постулат морально-творчого співвіднесення сутності та її розвитку» [11: 406–407].

Зазначене постулювання свободи спроектовано на смислові площини понять *мораль*, *творчість*, *розвиток*, у яких актуалізовані такі семантичні домінанти: людина, норма, поведінка, суспільство (мораль); діяльність, створення, цінності (творчість); процес, зміна, перетворення, прогрес (розвиток/еволюція), детерміновані значеннєвим наповненням кожного із понять [8: 529; 799; 278].

В українському світогляді *воля* зазнала ментальної концептуалізації, оскільки виявилася необхідною умовою повноцінного існування та розвитку етносу, що впродовж тривалої історії перебував під політичною експансією інших народів або держав. Певний час виборювання волі (державної автономії) стало сенсом суспільного буття українців. І хоча, на думку деяких учених (В. Левицький, А. Приходько та ін.), знання про абстрактне ім'я/поняття має переважно індивідуальний характер на відміну від колективних знань про конкретний предмет, рецепція українцями волі вкорінена в анналах національної свідомості й сформована спільним (колективним) усвідомленням українцями онтологічної цінності волі.

Розбудова українських націєтворчих засад, що спиралися не лише на суспільно-історичні, але й ментальні чинники, пов'язана з добою романтизму, і саме поети-романтики (Л. Боровиковський, І. Вагилевич, Я. Головацький, Є. Гребінка, І. Гушалевич, В. Забіла, М. Костомаров, А. Метлинський, І. Могильницький, М. Петренко, М. Шашкевич, Я. Щоголів, ранній Т. Шевченко), велику увагу приділяли принципам автономності етносу.

Зокрема, у політичних концепціях М. Костомарова вагоме місце посідало питання національної (територіальної, політичної) незалежності народу, його свободи від будь-яких зовнішніх утисків та експансій, тобто волі. Історик чи не першим спробував «обґрунтувати незалежність українців на засадах етнопсихології, протиставити їх росіянам і полякам» [10: 140], тобто визначальними для науковця були не лише зовнішні умови формування етносу, а й внутрішні, ментальні. Саме вони стають диференційними в розрізненні психолого-поведінкових особливостей того чи того народу, а відтак — його прагнень, устремлінь, базових цінностей, ідеалів.

Метою розвідки є спроба висвітлити й прокоментувати світоглядні (ментальні) засади розуміння Миколою Костомаровим *волі-свободи* як романтичного національного ідеалу, що зазнав утілення в поетичній практиці митця.

Враховуючи, що в період активного розгортання романтичних ідей (перша половина XIX ст.) більшість слов'янських країн перебувало за межами національної свободи, то домінантними позиціями романтизму, зокрема українського, були національно-визвольний рух і боротьба за національне самовизначення. Романтичний світогляд і просвітительська настанова на природну рівність людей спонукала передових людей тогочасної Російської імперії, серед яких і постать М. Костомарова, шукати шляхи національного звільнення поневолених слов'янських народів.

Через це пріоритетного звучання набуває концептуальне для українців поняття *волі*, яке у вимірі національної історії позначене особливими ментальними конотаціями, умотивованими зовнішньо-внутрішньою специфікою існування й розвитку етносу.

Теорія етногенезу спирається на розуміння національного розвитку як етногенетичної процесуальної фази, що зумовлює етногенетичну динаміку особливостями ландшафту, історичних умов, мови і психічного складу. На думку Л. Гумільова, етнос не що інше, як субстанція біосфери, і саме ландшафт формує етнос. Етнічна історія, на переконання вченого, є власне історією окремих етносів у нерозривній єдності з історією ландшафтів та історією культури [2].

У надрах цього єдиного комплексу (*етнос — ландшафт — культура*) зароджується *менталітет* як «природа світовідчуття, оригінальної цивілізаційної рефлексії на навколишній світ» [13: 176], який конденсує в собі внутрішні, духовні, психологічні ресурси етносу й уможливорює їх реалізацію в просторі довкілля.

Ментальними характеристиками один етнос різниться від іншого, акцентуючи чи нівелюючи ті позиції, які властиві кожному з них. Ландшафтні параметри, відбиваючись в інтеріорних глибинах етносвідомості, формують такі рівні світосприймання і закладають такі психологічні установки, які певним чином корелюють із зовнішньо-атрибутивними характеристиками природно-просторової локалізації етносу.

Україна в географічно-територіальному аспекті становить простір із різномірними ландшафтними різновидами: степи, поля, луки, ліси, гори, ріки, озера. У часи формування менталітету праукраїнців географічний простір розселення східних слов'ян (пращурів) відзначався неосяжними малозаселеними територіями, які «підлаштовували» свідомість етнореципієнтів під відповідний просторовий формат, закріплюючи їх природні, внутрішні установки на гармонійне існування в умовах роздолля. Подальші історичні колізії розвитку української етноспільноти свідчать про тривалі й стійкі прагнення певних країн сходу і заходу приєднати простір питомих українських земель до інших імперій, держав, територій: Османії, Австро-Угорщини, Росії, Польщі. Через це українське населення перманентно зазнавало набігів, навал, полону — фізичного й духовного поневолення, що вплинуло на формування у свідомості українців однієї із найбільших цінностей етнобуття — *волі*.

Воля для української ментальності — це насамперед «відсутність обмежень у проживанні, діяльності; це — привілля». Саме таку дефініцію поняття *воля* подає першою Тлумачний словник української мови [8: 145], продовжуючи семантичну парадигму слова таким значеннєвим рядом: 2) «свідома саморегуляція особистістю своєї діяльності й поведінки, що забезпечує подолання труднощів у досягненні мети»; 3) «бажання, хотіння, прагнення досягти своєї мети»; 4) «право розпоряджатися чимось на свій розсуд; 5) дозвіл, згода, рішення; незалежність» [там само].

Усі змістові та аксіологічні акценти семантичного наповнення поняття *воля* у вимірі української концептуально-мовної картини світу вмотивовані історичним досвідом виборювання волі, отже завоюванням прав етносу й особистості на саморегуляцію свого життєвласнування; на прагнення, а отже й можливість ралізації своєї мети; на право розпоряджатися власним життям, приймати рішення, бути незалежними. Як бачимо, слово в цьому випадку стало засобом об'єктивації людиною рівнів власного буття: «людина відображує світ крізь призму значень, закріплених у слові. У словесному найменуванні об'єкта чи явища, як і в суспільному носії інформації про нього, закріплені в першу чергу саме ті характеристики (об'єкта чи явища), які є значимими не лише для окремих осіб, але і людей взагалі, причому значимими не лише індивідуально, але й колективно» [6: 130–131].

Колективні домінанти, що виходять на рівень ментальних характеристик етносу, реалізуються, на думку Л. Шевченко, у формі «поняттєво-словесних символів, ідеалів» і «мають універсальне для народу значення й смислову динаміку, втілюючи ідеал, сутність національного життя» [12: 181]. При цьому етнічний феномен особистості виявляється безпосередньо «в особливостях національного характеру, поведінки, національних етичних й естетичних пріоритетів» [там само].

Широка поняттєво-змістова площина семантичного виміру слова *воля*, ґрунтується на емпіричному досвіді формування в українців сенсу понять *воля* — *неволя* й вироблення їхньої ціннісної стратифікації. Аксіологічний ценз слова *воля* досягає найбільшого рівня схвального оцінювання, тоді як слова *неволя* — відповідно несхвального, що ілюстративно підтверджується смисловими й емотивно-оцінними конотаціями мовних формул, семантичним мотиватором яких і виступають зазначені слова: *вольна воля*; *буйна воля*; *воля-нєня*; *на волі-просторі* — позитивно конотовані моделі; *гірше неволі*; *тяжка неволя*; *доля-неволя* — негативно конотовані моделі. Очевидно простежується асоціативно-смислова кореляція понять *воля* і *простір* у мовних формулах ментального лексикону, зумовлена, як уже зазначалося, ландшафтними характеристиками України. Внутрішнє відчуття волі на рівні етноаперцепції підсвідомо актуалізує в ментальній пам'яті образ вільного, широкого простору, привілля.

Такий асоціативно-рецептивний мотив особливо актуальним виявився саме для романтичного усвідомлення й відповідного поетичного опрацювання поняття волі, адже актуалізація національної ідеї спирається не лише на площину історичних, культурних, духовних координат етносу, а й охоплює сферу його психоментальних характеристик і домінант. Воля для українця — це насамперед відчуття своєї внутрішньої і зовнішньої необмеженості, це просторове привілля, енергетика руху, дії. Воля — найбільша життєва цінність, яка варта самого життя.

Мотив волі в романтичному макротексті є наскрізним, інтенціонально він продукується всією сюжетно-змістовою тканиною дискурсу, однак вербально диференціюється за ступенем прямої (константної) і непрямої (описової) мовної репрезентації поняття у вузькому і широкому контексті.

Константну репрезентацію актуалізує в контексті слово *воля*, яке виконує функцію основного символічно-смислового й емотивно-оцінного мотиватора ситуації. У поезії М. Костомарова маємо такий фрагмент: *Слушна війна запалала тоді на Вкраїні: / Хмельницький з Потоцьким, / Воля з налигою кріпко зчепились* [9: 143], де слово *воля* завдяки асоціативному опосередкуванню й антонімічному протиставленню (*Хмельницький* — *воля*; *Потоцький* — *налига*; *Хмельницький* — символічний маркер *України*, *Потоцький* — символічний маркер *Польщі*; отже, *воля* — *Україна*, *налига* — *Польща*) набуває символічного звучання, корелюючи з онімом *Україна* і відтворюючи концептуальне сприймання Костомаровим волі як смислової домінанти в символічній репрезентації України.

Загалом смислова синкретичність понять *воля* й *Україна* характерна для світогляду М. Костомарова й позначена частотністю ситуативного вживання в умовах вузького контексту слів *воля* (*свобода*) і *Україна*:

*Спи, небого сердешная,
Мати Україно!
Поки зорють останню
Могилу у полі,
Поки й пісня забудеться
Про вольную волю* [9: 198];

*Слава, честь вам, брати ляхи,
Мир вам, вічна згода!
Згине панство лукаве,
Воскресне **свобода**!
Слава тобі, **Україно!** [9: 201].*

Семантична кореляція слів *воля, свобода, Україна* в романтичному контексті М. Костомарова зумовлена особливостями смислового наповнення понять *воля/свобода* в межах концептуально-мовної картини світу українців, які внаслідок історичних та суспільно-політичних обставин усвідомлювали волю різнорівнево: як фактор повноцінного існування країни й людини. При цьому такий світоглядний аспект еволюціонував з розвитком національної самосвідомості в напрямку від особистісного до громадського — від розуміння найбільшої вартості свободи індивідуальної (окремої людини) до визнання пріоритетності свободи колективної (країни, землі, території). Отже, усвідомлення волі ототожнювалося із вільною, територіально й політично незалежною Україною, тому смислова близькість слів *воля, свобода й Україна*, зумовлена екстралінгвальними мотивами, впливає на їх семантичні можливості утворювати синонімічні відношення у форматі як контексту, так і лексичного простору етномовної картини світу.

Поняттєво-смислова детермінованість слова *воля* в поезії романтизму вмотивована ментально-світоглядними особливостями етнореферентів, свідомість яких певною мірою визначена ландшафтними умовами, історичним досвідом і буттям. Специфіка ландшафту, як уже зазначалося, вплинула не тільки на формування змістових параметрів поняття *волі*, а й на творення його асоціативно-образних модусів у художньому мовомисленні українців. Одним із таких модусів є синонімія слова *воля* зі словами на позначення просторових реалій, які в семантичній структурі актуалізують денотативний компонент «привілля»: *поле, степ, гори, долини, небо*.

Асоціативно-образна кореляція понять *волі й неба* зумовила лексико-семантичну векторність метафоричної репрезентації *волі (свободи)* у контексті романтичної поезії, заклавши підґрунтя універсальних образних моделей волі, які з часом стали поетичними стандартами у форматі різних етномовних картин світу: *сонце свободи/волі; зірка (зоря) свободи/волі (укр.); солнце свободы; звезда свободы (рус.); І освіте ваше небо сонечко свободи; / Стануть вкупі перед богом / Вільнії народи* (М. Костомаров); *Я там братерство, рівність, волю гожу / Крізь чорні хмари вгледіти бажаю,— / Тих три величні золоті зорі* (Лєся Українка); *Взойдет она, звезда пленительного счастья* (інтенційно *свободи*; О. Пушкін). Отже, *воля* в романтиків проєктується на вільний, широкий, необмежений простір — горизонтальний і вертикальний, з його атрибутикою, що також формує асоціативне тло текстової репрезентації волі.

М. Костомаров послідовно втілює цю романтичну стратегію в поетичній рефлексії, актуалізуючи семантику вільного вертикально-горизонтального простору:

*Гуляй, моя пісне, високо, високо,
Щоб хмарами сизий орел, летючи,
Тебе не нагнав.
Гуляй, моя пісне, широко, широко,
Щоб по степу вітер, траву котючи,
Тебе не піймав [9: 159].*

Усвідомлення волі як привілля є концептуальною домінантою українського романтичного макротексту, що втілювалося в продукуванні просторових вербальних моделей, які набули статусу ментальних.

Очевидним є асоціативний зв'язок ментального розуміння волі з активним рухом, традиційно репрезентованим у межах романтичного макротексту дієсловом *гуляти*, яке у своєму асоціативно-смысловому наповненні реалізує широку семантичну програму: *гуляти* — «швидко рухатись», «вільно пересуватися в різних напрямках» (реєстр узувальних значень [8: 191]); «битися», «воювати», «охороняти дозором» (фольклорні значення). Як бачимо, сигніфікативна сема «воля» («вільно») входить до складу семантичної структури прямого значення, отже закладена в площинах внутрішньої форми слова *гуляти*, що й активізує його вживання в тих текстуальних моделях, які втілюють ідею волі (вільне пересування, вільний рух, вільні дії).

Оцінний статус *волі* як категорії буття (схвалення як безперечної цінності) та відповідний емотивно-оцінний компонент семантичної структури слова *воля* (позитивність, схвалення) зумовили емотивно-оцінну конотованість антиномічного дублету *неволя* (негативність, несхвалення), що знайшло відбиття в романтичній картині М. Костомарова:

*Було колись: вкраїнську ясну долю
Розшарпали недобрії брати;
Було колись: **недолю** і **неволю**
К нам принесли татарські орди [9: 145];*

*Розриваються **кайдани**
Неволі й **неслави**,
Згине, щезне братня **свара**,
Ворог наш **кровавий** [9: 199];*

*Бо ти шпонями своїми
Вирвеш із неволі,
Із **поруги** давній на світ
Слов'янську долю [9: 201];*

*Нас **неволя**, наша доля, на світ породила,
Подражнила **свободою** та й не вдовольнила [9: 219].*

Неволя в локусі світоглядних орієнтирів українців є одним із найбільших лих, що позбавляє людину гармонії співіснування насамперед із собою. Звичайно, категорії *воля* — *неволя* в аксіологічному вимірі належать до універсальних понять із стандартною для людства оцінною маркованістю, які на свідомісному рівні однаково обробляються ментальними структурами (*воля* — добро; *неволя* — зло). Однак є певна специфіка в етноментальній рецепції цих понять окремими народами: той етнос, який внаслідок історичних умов зазнавав національно-територіальних утисків, перманентно виборюючи право на національну ідентифікацію й географічну регламентацію, отже, маючи аперцептивний досвід сприймання *волі/неволі*, гостріше реєструє ці поняття, реагуючи на них всіма сферами індивідуального й соціального буття.

Мова, як відомо, є засобом об'єктивації свідомості, формуючи її відповідно до тих значень і смислів, які визначають ціннісні орієнтації й ідеали етноспільноти. Тож мовна картина світу кожного з народів містить численний корпус вербальних моделей (як на рівні лексем, так і образно-асоціативних структур), що відтворюють і конкретизують емоційно-оцінне ставлення етносу до проблеми волі/неволі. Власне, це стосується всієї лексико-семантичної системи національної мови, її формально-змістової здатності реагувати на ментальні потреби етносу.

Українська МКС, яка відзначається гнучкістю, динамічністю, лексичною відкритістю, має вироблений часом й емпіричним етнодосвідом лексико-семантичний формат репрезентації понять *воля/неволя* в контексті художнього мовомислення, яке започатковувалося в надрах народнопоетичної свідомості й послідовно, на рівні етноментальних й етнокультурних засад, реалізувалося в романтичній світоглядній і художній практиці. Уявлення про волю як буттєвий пріоритет у контексті поезії українського романтизму матеріалізоване парадигмою лексичних засобів, які всебічно і різнорівнево в смисловому відношенні відтворюють всі асоціативно-образні аспекти колективного й індивідуального усвідомлення волі українцями.

Так, поняття *воля (свобода)* в концептуально-мовній картині українського романтичного дискурсу на рівні асоціативно-смислових паралелей зазнає семантичного зближення з поняттями *мир, згода, честь, слава, мрія, щастя, правда*, які відтворюють сферу людських уявлень про зовнішню і внутрішню гармонію. Це прозоро відтворено в макротексті української романтичної поезії, у межах якого зазначені слова вступають у синонімічні відношення. У цьому випадку інтегральну функцію виконують сигніфікативні семи, які актуалізують ціннісний аспект поданих понять (беззаперечне благо) і дають можливість встановити логічні кореляції між ними: воля як умова миру, наслідок згоди, складова щастя. Така лексико-семантична парадигма контекстуально зближених понять із домінантною аксіологічною маркованістю, свідчить про високий рейтинговий ценз *волі* в площині буттєвих цінностей українців.

Вочевидь, романтична мовна картина світу М. Костомарова лексично зафіксувала сформовані в народнопоетичному світогляді ментальні установки українців на ціннісне ставлення до світу, адже «емоційно-ціннісному ставленню, почуттям є безліч словесних аналогів» [7: 91]. Як свідчать психологи, мова — «концентрація колективних уявлень, ідентифікацій і відчуждень пращурів людини та її сучасників», привласнюючи ж мову з її «історично зумовленими значеннями і смислами, з її ставленням до явищ життя і культури, втіленим у реальностях існування», людина стає сучасником і носієм тієї культури (а отже, й свідомості), у межах якої формується її мовна картина світу [там само]. Романтизм на рівні літературної (писемної) практики закріпив смислові й асоціативно-образні моделі вербальної репрезентації концепту *воля*, які органічно рецепіювались етносвідомістю і, більше того, формували цю свідомість.

Проблема волі, поставлена і порушена романтиками (серед яких виокремлюємо й постать М. Костомарова) в онтологічному вимірі, виявилася стрижневою в контексті формування української національної свідомості, оскільки саме воля детермінує соціальну активність особистості, а вільне буття людини здатне творити й змінювати обставини, інших людей і саму особистість. Націєтворчі засади, пропоновані романтиками, спиралися на активізацію етнічної свідомості, яка передбачає ідентифікацію індивіда з історичним минулим певної групи [10: 139]. Суспільство етнічно ідентифікованих особистостей, вільних від зовнішнього утиску і пригнічення, спроможне розбудовувати державність, отже, створювати сприятливі соціальні умови для етногенезу.

У площині філософських й художньо-естетичних (романтичних) поглядів Миколи Костомарова *воля* акцентована як життєво необхідний фактор для повноцінного онтогенезу індивіда й суспільства, що знайшло своє інтенційне втілення як у науковому дискурсі, так і в поетичній практиці відомого слов'янського історика й митця.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гончар О. Микола Костомаров : постать історика на тлі епохи. К. : Інститут історії України НАН України, 2017. 274 с.
2. Гумилев Л. Этнос : Мифы и реальность. *Дружба народов*. 1988. № 10. С. 67–86.
3. Костомаров М.І. Дві руські народності. Лейпціг : Українська накладня, 1920.
4. Костомаров М.І. Книги буття українського народу. Львів : Вид-во «Нові шляхи», 1921.
5. Костомаров Н.И. Полный курс русской истории : В одной книге. В современном изложении Лин фон Паль. АСТ ; СПб. : Астрель-СПб ; Владимир : ВКТ, 2009.
6. Коршунов А. М. Проблема образа и её естественнонаучное обоснование. *Философские проблемы естествознания : Курс лекций*. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1967. 292 с.
7. Мухина В.С. Феноменология развития и бытия личности : Избранные труды. Москва — Воронеж, 1999. 640 с.
8. ТСУМ : Тлумачний словник української мови / За ред. проф. В.С. Калашника. Харків : Прапор, 2004. 992 с.
9. *Українські поети-романтики*. Микола Костомаров. К., 1987. С. 139–224.
10. Фесенко Г.Г. Націологічні дискурси в українознавстві. *Матеріали міжвузівської науково-методичної конференції «Сучасна україністика : проблеми мови, історії та народознавства»*. Харків : ВД «ІНЖЕК», 2005. С. 138–143.
11. *Философский энциклопедический словарь*. М. : Инфра-М, 2005. 576 с.
12. Шевченко Л.І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови : Теорія аналізу. К. : ВПЦ «Київський університет», 2001. 478 с.
13. Яценко М.Т. Романтизм. *Історія української літератури XIX ст.* / За ред. акад. М. Жулинського. К., 2005.

УДК 821.161.2–2.09 «18» Костомаров

Інна Приходько, Львівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

ХУДОЖНЯ СПАДЩИНА МИКОЛИ КОСТОМАРОВА (1817–1885) В ІНТЕГРОВАНОМУ ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ ТА ЛІТЕРАТУРИ

У статті представлено аналіз вибраних художніх текстів М. Костомарова в аспекті їхньої світоглядної та історичної значущості й актуальності, що є мотивом для опрацювання художньої спадщини М. Костомарова в інтегрованому вивченні української історії та літератури.

Ключові слова: М. Костомаров, історична основа художніх творів, митець, учений, влада, інтерпретація історії; трактування ролі історичних осіб.

В статье представлен анализ избранных художественных текстов Н. Костомарова в аспекте их мировоззренческого и исторического значения, а также актуальности, что служит мотивом для ознакомления с художественным наследием Н. Костомарова в интегрированном изучении украинской истории и литературы.

Ключевые слова: Н. Костомаров, историческая основа художественных произведений, учёный, власть, интерпретация истории, разъяснение роли исторических личностей.

The selected literary texts by M. Kostomarov have been analysed in the paper in the context of their worldview and historic significance and topicality, which determines the motive for considering M. Kostomarov's artistic heritage in the integrated study of Ukrainian history and literature.

Key words: *M. Kostomarov, artistic heritage of literary works, artist, scientist, power, history interpretation; defining the role of historic figures.*

Ще в далекому тепер 1967 р. за рішенням ЮНЕСКО у світі відзначали 150 років від дня народження М. Костомарова, відомого більше як історика-науковця, фольклориста, публіциста. Менше знаним він був (і дотепер це так) як автор художніх творів — прози, поезії, драматургії.

В історії нашої культури й науки постать М. Костомарова складна, яскрава, дивовижно багатогранна, оригінальна. На початку огляду акцентуємо те, що чомусь згадують якось мимохіть, а саме — його авторство «Книги буття українського народу», його роль у Кирило-Мефодіївському братстві. Наголоси ставлять на ідеях слов'янських зв'язків, скасуванні кріпацтва тощо, тоді як у документах справи Кирило-Мефодіївців та й у тому ж основному документі — «Книзі буття...» виразно заявлено ідею неподлеглості кожного слов'янського народу, і насамперед українського. Неподлеглості іншій формації, іншому утворенню. «Неподлеглості» — тобто незалежності [2, 30, 34, 36]. Ці ідеї були близькими Костомарову не лише з його університетської (харківської) юності, але і його вже тридцятилітньому з гаком, на засланні в Саратові. Підтвердження цієї тези прокоментуємо в процесі аналізу його творів, писаних російською та українською мовами в тому ж Саратові й актуальних сьогодні.

Метою статті є аналіз деяких художніх текстів М. Костомарова в аспекті їхньої світоглядної значущості, що є мотивом для опрацювання художньої спадщини М. Костомарова в інтегрованому вивченні історії та літератури з метою актуалізувати внесок українського діяча в національну культуру як автора не лише наукових праць, але й художніх творів — поетичних, драматичних, прозових — суголосних своїми ідеями з нашим часом, тому актуальними й нині.

Нагадаємо деякі біографічні дані М. Костомарова й дуже стисло оглянемо його творчий доробок. Уже в самій біографії Костомарова є незвичайне — син поміщика (освіченого і гуманного до дитини) і кріпачки. Вони одружилися через три місяці після народження сина. Вона одразу стала вільною, а син ще декілька років вважався кріпаком. Батько не встиг усиновити дитину, бо був забитий селянами. Цим скористалися родичі, і ціною свободи хлопчика забрали собі велику частку батькового маєтку. Мати вимушена була погодитися. Їй дали невелику суму грошей, на яку вона купила в тому ж селі (с. Юрасівка, нині Воронежська обл.) невеличкий будинок, а син одержав відпускну. Мати відвезла його до приватного пансіонату в місті Воронежі. Далі вчився в гімназії, яку закінчив у 1833 р. і успішно склав іспити до Харківського університету.

Харків, з часу заснування 1805 року університету, став чи не найбільшим культурним осередком на Лівобережній Україні. Тут видавалися газети й журнали: «Харьковский демокрит» (1816), «Украинский вестник» (1816–1819), «Украинский журнал» (1824–1825), «Украинский сборник» (1838, 1840), фольклорно-історична збірка «Запорожская старина» (шість випусків — 1833–1838).

У літературному житті активним був Григорій Квітка-Основ'яненко, у видавничій справі — Ізмаїл Срезневський та інші. Саме тут Костомаров (студент, а потім кандидат, магістр, дисертант) зблизився з «гуртком харків'ян», українськими

письменниками, публіцистами, викладачами університету, які гуртувалися навколо філолога-славіста І. Срезневського. Саме тут захопився українкою. У тому колі були поети Амвросій Метлинський, Микола Петренко, Яків Щоголів, Петро Гулак-Артемівський та інші. І в ті ж роки (30-ті — початку 40-х) Костомаров успішно опановував європейські мови (мав дивовижну пам'ять, був широко освіченим), захистив дисертацію, досліджував народну поезію, проблеми «Україна і античний світ», виступив як літературний критик. В альманасі «Молодик» (1843) опублікував оглядову статтю, де активно відстоював право української мови та літератури цією мовою. А в автобіографії, видрукуваній 1885 р., писав, що ще в юності ним оволоділа пристрасть до всього українського, що він терпіти не міг численних невігласів, які презирливо й зі сміхом говорили про «хохлів».

У тому ж згаданому щойно огляді («Обзор сочинений, писанных на малорос-сыйском языке») обгрунтовано твердив, що українська мова не є «наречием языка русского», що вона має давнє слов'янське коріння, належить за своїм граматичним і лексичним складом до великого слов'янського племені, що вона «правильна, багата, гармонійна» і «способна к развитию литературной образованости» [1, II: 273].

Костомаров тонко аналізує в цій своїй статті «Енеїду» І. Котляревського, наголошуючи на тому, що в її сюжеті постають картини українського життя. Пише про твори Г. Квітки-Основ'яненка, у яких підкреслює «відбиток національного характеру, джерело шляхетного, вишуканого творіння української музи» [4, II: 383]. А вже на початку 60-х років, співпрацюючи з журналом «Основа» в Петербурзі, інтенсивно продовжує «українську тему», публікує статтю «Две русские народности», де наголошує на відмінностях (етнічних, культурних, мовних) між сусідніми народами — москвинами й українцями, пише про особливості українського національного характеру [1, II: 98]. Статтю, до речі, тривалий час замовчували.

Працюючи в Києві (середина 40-х рр. XIX ст.), викладав історію спершу в гімназії, в інституті для шляхетних дівчат. Далі вже, як професор Київського університету, Костомаров користувався великим авторитетом серед студентів, серед випускників університетів: Дерптського (Дерпт — нині Тарту — І.П.), Харківського, Київського. Зблизився з Миколою Гулаком (юристом, кандидатом права, випускником Дерптського університету), який служив тоді в канцелярії губернатора перекладачем Археографічної комісії. Контактуював з Василем Білозерським (випускником Київського університету). Саме цим трьом належала думка про створення таємного товариства, Кирило-Мефодіївського братства, до якого приєдналися Тарас Шевченко (чиї ідеї всі вони сповідували), Пантелеймон Куліш, Олександр Навроцький, Дмитро Пильчиков, Опанас Маркович, Микола Савич, Олександр Тулуб, Іван Посяда, Георгій Андрузький.

Це був початок січня 1846 р. Уклали статут, програму, відозви, мали спеціальну печатку. І за доносом студента Петрова в 1847 р. всі були арештовані. Костомаров, до речі, саме напередодні свого весілля з Аліною Крагельською. Арешт став тяжким випробуванням для обох і довгою розлукою. Будучи вже на засланні в Саратові після року ув'язнення в Петропавлівській фортеці, Костомаров ставить посвяту драми «Кремуций Корд» (про неї далі докладний аналіз) — «Незабвенной А.Л. К. на пам'ять 14 июня 1847», тобто посвяту своїй нареченій [3]. Обставини розлучили їх, але ця романтична, незвичайна історія мала продовження: 1873 р. Костомаров зустрівся з овдовілою Аліною (вже Кисіль) і влітку 1875 р. одружився з нею в її селі Дідівцях на Прилуччині, перевіз до Петербурга. Дружина не лише опікувалася ним, далеко не здоровим, але була, по суті, і його секретарем, порадицею, помічником.

М. Костомаров як поет сформувався в Харкові. Це там його поезії увійшли до збірок «Украинские баллады» (1839), «Ветка. Малороссийские стихотворения» (1840) під псевдонімом Ієремія Галка. Цікавий псевдонім, чи не так? До деяких російськомовних творів — український псевдонім, до українських поезій теж. Ним він користувався і в 60-ті рр. в журналі «Основа». Але цікаве й інше. Отам, покараний, у Саратові пише високопатріотичні поезії. І друкує їх там Данило Мордовцев (Мордовець), нащадок давнього українського козацького роду, який походив з Дону, учився в Саратові, Казані, Петербурзі, був знайомий з Шевченком, а в Саратові тісно приятелював з політичним засланим М. Костомаровим. Сам Мордовець писав двома мовами — історичні романи («Сагайдачний»), українські арабески алегоричного характеру, що згадував у своїх статтях І. Франко, назвавши їх «невольничими думами». Мордовець ставив питання про право української мови на самостійне існування, про історію України, друкував свої статті в Саратовському збірнику «Малорусский литературный сборник» (1859). Згадуємо тут про нього у зв'язку з його контактами з Костомаровим та сприянню друкуві творів останнього саме Мордовцем.

У поезіях Костомарова домінують образи колишньої слави України, більше через її неволю. Ось характерні рядки з поезій різних років (зокрема з циклу «Зірка»), написаних переважно 1846–1847, у яких відчутний виразний перегук з ідеями Кирило-Мефодіївського братства, «дух» Шевченка:

Спить Вкраїна та руїни
Нові щодень лічить,
Гине слава та й ту славу
Усяке калічить.
.....
Нащо ж всюди, де не глянеш,
Виросли могили?.. [4, I: 102–103].

А останній рядок у поезії «Діти слави, діти слави» звучить нині по-сучасному:

«Слава тобі, Україно!» [4, I: 106].

В Саратові ж, 1849 року створив М. Костомаров алюзійну політичну драму «Кремуцій Корд» [3, I: 18], з певним автобіографічним мотивом зважити на долю давньоримського історика Кремуція Корда.

Події відбуваються в Римі, у 25 році від Різдва Христового, за царювання Тіверія (у драмі він «Тиверій»). Серед дійових осіб — римський імператор, його улюбленець Сеян, історики Кремуцій Корд та Пінарій Натта, придворний поет і провокатор Сатрій Секонд, сенатори, раби. Кожна дія у творі має назви: «Доносики», «Тиран», «Історик».

У діалогах Корда й Сатрія останній свідомо провокує Корда, говорячи про те, що «доноси» в імперії — то найвище джерело добробуту. У І-й дії застосовано майже комедійні сценки. Сеян, улюбленець Тиверія, організовує провокативні заходи розставляє доносників у саду Кремуція, фіксує розмови, якими керує поет Сатрій, в доносах. Пінарій (історик) заліз на високий бук і заховався в листі. Фірмій (сенатор) ховається в купці колючої шипшини. Всіх виявляє Кремуцій, висміює і велить слугам викинути схованих за паркан. Гротескова сценка. Вона передує II дії з монологам Тиверія, який хизується своїм садизмом у знищенні свобод, розправами з супротивниками його влади, «раболопным судом». «Вина» історика Тибурція в тому, що він написав «Аннали», де хвалив римську республіку. Його історія покликана була хвилювати «уми», тому він повинен загинути. Тиверій: «Его

бескорыстие, его видимая неохота пользоваться нашими милостями показывают в нем благородную душу: если таких будет много, наша власть не тверда. Как он опирается на закон! Ты ему говоришь о моей воле, а он твердит о законе! И этот человек — историк! Историк — важное лицо в государстве. Историк — истолкователь судьбы народа, об'яснитель прошедшего и, следовательно, провозвестник будущего. Таких историков, как Кремуций Корд, мы уважаем, но они нам не нужны. Нам нужны историки, которые бы хвалили то, что нам нравится, порицали бы то, чего мы не любим; историки, которые бы за горсть монет, за ласковый взгляд сильного человека переворачивали бы наизнанку события, даже бесчестно сочиняли небылицы... Чем привлечь Кремуция Корда? ...Это — опасный человек! Это — ужасный человек! Предать его суду! ...Что за беда, что нет закона против него? Разве нельзя толковать закон в разные стороны?.. » [4, I: 319–320].

Дія III має назву «Историк». Вона поділена на картини. У першій Кремуцій відпускає на волю всіх своїх рабів, роздає їм гроші, виручені від продажу своєї вілли. Частина відпущених пропонує Кремуцію тікати разом з ними на північ. Знаходяться й такі серед рабів, хто готовий донести на тих, що прагнуть втечі. У другій картині відбувається «суд» над Кремуцієм, згідно з вироком якого книга «Анналы Римской Республики» підлягала спаленню, а сам Кремуцій — довічному ув'язненню. Заключна III (епілогова) картина подана як сцена на вулиці в Римі. Перехожі обговорюють новини, але бояться доносів. З тих розмов стає відомо, що Кремуцій позбавив себе життя шляхом голодування (упродовж десяти днів) і що його останні слова були: «Скажите Тиверии, что история отомстит за историка» [4, I: 332]. Деякі з перехожих висловлюють прагнення знайти місця захоронення Кремуція і вклонитися його пам'яті. Але інші заперечують: «Что за безумие? К чему губить самих себя, когда от этого не будет никому пользы? Память Кремуция Корда украсится увядаемыми цветами страдания за истину, а доброе слово, произнесенное о нем тихомолку честными гражданами, драгоценней всех возлияний!» [4, I: 332].

Алюзійність цього твору очевидна. У ньому проглядаються політичні обвинувачення Костомарова за тексти документів Кирило-Мефодіївського братства, насамперед «Книги буття українського народу». Усі документи, відібрані під час арешту, були в руках допитувачів — графа Орлова та шефа жандармів Дубельта.

Алюзія драми була легко прочитувана, тому вона стала відомою лише 1862 р. (під час короткої т. зв. «відлиги») [3, I: 18]. У висловлюваннях імператора Тіберія про те, що таких істориків «нам» не треба, відчутний перегук з нашою історією, з нашим часом. Драма актуальна й нині. Її варто прочитати старшокласникам з коментарями учителя.

Серед україномовних драматичних творів М. Костомарова згадаємо п'єсу «Сава Чалий» (1838), підписану псевдонімом Ієремія Галка. Фольклорні варіанти пісні про Саву Чалого були досить поширеними, і Костомаров скористався трьома з них, уміщених у збірках М. Максимовича 1833, 1834 рр.

Історичний Сава Чалий — козацький сотник, що служив у польського магната. Під час гайдамацького руху пристав 1734 р. до гайдамаків, а після їх поразки перейшов на бік шляхти. За це 1741 р. був убитий Гнатом Голим — гайдамацьким ватажком 40-х рр. XVIII ст. [4, I: 408]. Вчинок Сави Чалого Костомаров інтерпретує дещо інакше, ніж багато інших авторів чи фольклор. Він наголошує на кривді, образі, приниженні Сави з боку козаків, які були невдячні за його військові заслуги, мужність у битвах. До того ж, тут ще й підступність рідного батька, котрий обіцяв підтримку синові в обранні гетьмана, а потім двічі заперечив те. Сава йде служити Конєцпольському, але на вимогу того зрадити віру не погоджується

на це. Ціною життя Сава тримається православної віри. Костомаров робить Саву мучеником, жертвою зрадника Ігната Голого (тут долучається ще й особиста помста останнього, закоханого в Катерину, яка одружилася з Савою). Між тим, ремарки, перелік дійових осіб автор подає російською мовою, діалоги ж, усі розмови, пісні — українською.

Інші драми Костомарова з історичною основою — трагедія «Переяславська ніч», «Эллины Тавриды», народна «казка» «Загадка», драматична поема «Пантікапей». Останню Костомаров переклав російською мовою під час лікування в Криму 1852 р. (це лікування дозволила йому місцева Саратівська влада). Перекладаючи, він змінив текст, додав другу частину, а героєм зробив «тінь» замученого тираном поета (відлунное життєва драма самого автора).

Значною є прозова спадщина Костомарова. В основу сюжетів він брав нерідко судові справи («Холуй», «Сын»). Історичні епізоди часто були домислені автором («Кудеяр», «Сорок лет» та ін.). У творах, писаних російською мовою, діалоги персонажів подані українською (найбільше — у повісті «Черниговка»). Є в прозі М. Костомарова й сюжети кримінальні, і елементи суто пригодницькі, що робить його твори читабельними й цікавими. Час дії в них — переважно XVII ст. У повісті «Сын» загострено морально-психологічну проблему: убивство батьком головного героя своєї жінки; син хотів помститися за матір, зв'язався з розбійниками; зрештою сам потрапив до в'язниці, був скараний на горло. А батько в той час справляв весілля з полубовницею.

Криваві події — в історичній хроніці у трьох книгах (російською мовою) під назвою «Кудеяр» (1875). Серед персонажів — князь Дмитро Вишневецький (будівничий Січі на о. Хортиця; загинув у Стамбулі), князь Андрій Курбський, цар Іван Васильович (Грозний) та ін. Головного героя, названого Георгієм, а далі — Кудеяром, привезли малим з якогось аулу. Коли виріс, одружився, але його жінку викрали татари, і він затявся в помсті. Якого він роду — сам не знає. Має вроджену неймовірну силу. У повісті чимало пригодницьких елементів: Кудеяр у полоні, в Криму, попередив хана Девлет-Гірея про замах, що на нього готували, чим заслужив його великої ласки, багатства, навіть був відпущений ханом на волю. Прибувши до Москви, побачив страшну криваву московщину з її злочинами, дикими розправами, зрадами, жахом. Кудеяр пробує боротися, стає отаманом повсталोї ватаги. Але зазнає поразок через зради, підступність, чудом рятується і знову опиняється в Криму, навіть приймає іншу віру — іслам.

Найжахливіші сторінки у цій історичній повісті пов'язані з Іваном Грозним, який царював з 1547 р., винищував нещадно всіх підозрюваних, а з роками мав психічне захворювання — манія переслідування, садизм, вибухи люті. Кудеяр іде з хановим військом на Москву, яка палає. Історія з Кудеяром, «цією демонічною постаттю», [4, I: 19], що стала персонажем народних легенд і переказів, завершується тим, що один старий чоловік подивився на хрест у Кудеяра (тримав його у скриньці) і вичитав на тому хресті напис про походження Кудеяра як позашлюбного сина одного з князів. Кудеяр раптово помирає.

Найцікавішим, романтично-історичним прозовим твором М. Костомарова є повість «Черниговка. Быль второй половины XVII века», опублікована 1881 р. Автор зазначив у своїй примітці, що в основу поклав канцелярський звіт, протокольний сюжет, знайдений ним в архіві «Дел Малороссийского приказа». Але давня судова справа виходить під пером письменника далеко за рамки «судової» справи і стає яскравим художнім історичним твором. З першого погляду, здавалося б, в центрі сюжету — драматична історія викрадення московським воєводою української

дівчини, звінчаної з милим її серцю козаком Молявкою напередодні походу. Через те названа повість «Черниговка». Написана російською мовою (з численними діалогами українською мовою). Але зберігся й гарний переклад українською — Бориса Грінченка, ще й з його великою передмовою [5: 3–14]. Це — твір історичний, пов'язаний з багатьма реальними постатями насамперед, з особою Петра Дорошенка, твір про зради, політичні підступи, про московське ярмо на шії України після «Переяславської зради», про дике свавілля присланих з Москви воевод тощо. Серед дійових осіб, переважно епізодичних, пунктирно означених, з'являється і Мазепа, ще чиновник при Самойловичі, і полковники в різних містах України й ін.

Сюжет багатолінійний, динамічний. І чи не центральне місце в повісті належить саме складній і трагічній постаті Петра Дорошенка. Ставлення Костомарова до цього гетьмана було неоднаковим у різні періоди творчості митця: в юності він бачився йому в першій збірці «Українські балади» кривавим діячем, хоча й ніколи автор не заперечував високу мету гетьмана Правобережної України Дорошенка стосовно долі усієї України. Пізніше оцінки Костомарова стали більш стриманими. Свого героя він не ідеалізує, з розумінням історика пише про складні ситуації й кроки гетьмана: і спроби спілок — у безвиході — з крицями, турками, за що проклинала його й рідна мати; і взаємини з Самойловичем, ставлеником московського правителя і т. ін. Принагідно згадаймо, що в українській літературі образ Дорошенка трактували по-різному. І літописець С. Величко, і Т. Шевченко («Заступила чорна хмара та й білу хмару»), і Б. Грінченко (драма «Серед бурі») й інші створили надзвичайно привабливий образ гетьмана.

Костомаров же, у першу чергу, як історик прагнув, спираючись на документи, подати тяжку і безнадійну боротьбу Дорошенка за досягнення українського політичного ідеалу, висловлював своє бачення тогочасних історичних обставин, коли «Україна через внутрішні свої розрухи нінащо звелася» [5: 10]. «Мало хіба нашого люду занапастила проклятуца Москва! У нас така чутка досі ходить, що й самого батька Богдана Москва завчасу зі світу білого звела: отрути, кажуть, йому піддали...» [5: 118].

У своїй повісті Костомаров не оминає цих гострих «кутів», а також пише і про ситуацію з особистою драмою Дорошенка, якого одружили з дівчиною з роду Хмельницьких Приською. Вона любила іншого і все життя ненавиділа Петра Дорошенка, зраджувала йому, була віддана через її розбещеність до монастиря, привчилася там пити, далі повернулася до Петра, деградована пиячка, а разом з тим і трагічна постать. Дорошенко — грізний і водночас дитинно боязкий перед своєю матір'ю. А вже в основний час дії в повісті він усунений від влади, від булави і клейнодів (змушений був віддати їх Самойловичу), майже примусово вивезений до Москви всупереч обіцяному спокою у його маєтку в Україні... Всіх оцих та інших драматичних моментів не уникає Костомаров, показуючи ще й домислену, очевидно, ним роль Дорошенка у долі тої викраденої «чернігівки» Ганни Кусівни, його допомоги у її поверненні до рідної Соснівки в Україні до батьків.

Дослідники, аналізуючи повість «Чернігівка», чомусь не зауважують українськості розмовних діалогів у ній, не наголошують на тому, як дивовижно яскраво й гостро поставлено у цьому творі проблему хабарництва в усіх його формах та виявах, цинічно-відверто заявлених. А маємо ж тут цілу «науку», як саме брали хабарі, — просто-таки сучасний «підручник» для корупції.

Зупинімося на основних змістових перипетіях. Дія починається з прибуття до Чернігова нового воеводи Тимофія Чоглокова, присланого з Москви. Автор одразу констатує, що він і з вигляду «жонолюбєць», позирає на кожне гарненьке

жіноче обличчя. Виявляється, він закликав до себе знану звідницю бабу «Білобохиху», аби знайшла йому красиву дівку, бо самому «скушно спати». Стає відомо, що засватана Ганна Кусівна має вінчатися з Яцьком Молявкою-Многопеняжним, але той повинен іти в похід. До всього ще — піст. Проте, за звичаєм, вінчання, хоч і в піст, з дозволу владики архієрея може відбутися, але за умови, що саме весілля буде пізніше, після походу. До того ж часу звінчана має ходити дівчиною. У церкві її побачив Чоглоков. Вона була на диво гарна. І за його наказом її викрадають москалі, вивозять до Московії. Чоглоков гвалтує її, ще й вінчає зі своїм холопом Ваською, з тим, щоб він приводив її до нього на ніч.

Далі йдуть розділи про Дорошенка, спроби скинути його з гетьманства шляхом зречення. Тут бачить читач і Самойловича, й Мазепу. Після походу повертається й козак Молявка, випадково дізнається про таємний намір Дорошенка просити допомоги у турків, робить доноси, і за це його, простого козака, підвищують до хорунжого, а далі — й до сосницького сотника. Про це все — дев'ять розділів. Аж у десятому йдеться про долю зниклої Ганни Кусівни (Кус — прізвище її батьків — *І.П.*). Її спершу заперли в домі воєводи, а потім вивезли до Москви, де примусово звінчали з холопом Ваською; кинули серед дворових бабів, які глузували з її української мови, вбрали в московську одіж, дошкуляли, як могли. А ще й поруч зненавиджений нею нелюб, холоп Васька. «Їй без міри нестерпуче було все те життя, в яке її вкинуто; їй, зроду вільній козачці, ворожий і огидний був той холопський лад, до якого при звичаїтися її силували...» [5: 153].

У наступному, одинадцятому, розділі знову бачить читач Чернігів, полковника Борковського, поведінку воєводи Чоглокова, який обдирав міщан, козаків, а ще й заманював до себе жінок та дівчат. Стосовно ж Ганни, то пустили чутку, ніби вона, повінчана з одним, звінчалася ще й з іншим — Ваською. Отже, їй приписують злочин — подвійне «малженство». Вносять це у вуха її колишньому нареченому Яцькові Молявці-Многопіняжному, він вірить, зрікається її та з корисливою метою одружується з дочкою багатого Бутрима. Виконує, до всього, таємну місію стежити за Дорошенком, подає доноси про неприхильні висловлювання за обідом брата Петра Андрія Дорошенка стосовно Юрася Хмельницького. Врешті Петра Дорошенка підступно забирають до Москви, навіки з України.

І знову в центрі подій — Ганна, яку приводить Васька ночами до Чоглокова (він уже в Москві, у своєму боярському домі). Випадково з розмов челяді Ганна дізнається, що у «Грецькому дворі» в Москві перебуває Дорошенко. Вона тікає, розпитує на вулицях, де той «Грецький двір», потрапляє до Дорошенка, розповідає йому про свою біду, знаходить співчуття й підтримку з його боку у вигляді спершу «цидули»-прохання до думного дяка Ларіона Іванова допомогти в розкритті очевидного злочину Чоглокова. На час «слідства» Ганну поселяють в «Патріарший приказ», далі як служницю дяка Калітіна.

Ось тут в дію вступають особи різних рангів і починається найцікавіше. Чоглокову пригрозили Сибіром (на нього були вже й раніше подані скарги з Чернігова). А дії «осіб» виписані надто яскраво, зокрема те, як саме брали хабарі. Ларіон Іванов зляканому Чоглокову пропонує «продати» йому половину його маєтку — наказує написати «купчу» з описом майна. Ніби «продати». Далі справою займається патріарх Іоаким Савелов (борець проти західного впливу на російську церкву). Цей патріарх мав «великі вигоди» до своєї кишені. До справи приєднуються інші служителі церкви і чиновники, зокрема головний дяк Калітін. Долучають до розслідування навіть архимандрита. Допитують Ваську й Макарку (викрадачів Ганни), які все «розкривають» про поведінку Чоглокова. Тепер учасниками

«операції» стають інші, наприклад, Сковорцов, теж дяк. Беруть «благословення» архімандрита, читають «мораль» Чоглокову — як же сміє він, царський посланець, «підривати своєю поведінкою довір'я черкаських людей» (тобто українців) до «царської милості».

Калітін скаржитись своєму спільнику Сковорцову, що їх хитро обійшов Ларіон Іванов, «відтягнувши» собі половину майна Чоглокова шляхом «купчої». Але залишилась друга частина та «двір» у Москві. Ось вони — Калітін і Сковорцов — тепер «поділяться» нею між собою: дві третини Калітіну, третину Сковорцову. А «гибель зістанеться без нічого» [5: 262]. Спритний Ларіон Іванов у розмові з Чоглоковим нагадує йому, що він же «купив» у нього половину «вотчини». Чоглоков, «з досвіду знаючи, що не треба хабара звати хабарем...», «бувши воєводою сам так робив» [5: 564]. У подальших розмовах з тими «духовними», Ларіоном Івановим зокрема, Чоглоков чує: «... їм же теж їсти хочеться, як і нам з тобою» [5: 265]. Чоглокова примушують написати «покаянну чолобитну» на ім'я патріарха, згідно з якою у нього відбирають і «вотчину», і «московський двір», наче як «дарунок» церкві. А Калітін ніби й «забув» уже, що обіцяв «третину» вотчини своєму «приятелеві» Сковорцову, а дає йому лише «московський двір». При цьому дуже шкодує, що Ларіонові дісталось найбільше, а їм «тільки недоїдки зісталися» [5: 278].

Ось так. Більші, менші «акули» і хабарі — а форми їх! По-сучасному звучить ця повість. Чоглоков бездомний, никає по Москві, жебрає, п'є і врешті замерзає на вулиці. Зло ніби покаране, але як?

П. Дорошенко допомагає Ганні грошима й відправляє її з людьми, що привозили йому до Москви його пожитки, в Україну. Його брат Андрій (тепер він уже сотник у Сосниці замість скинутого громадою з сотництва Молявки-Многопіняжного) ласкаво прийняв її, але й повідомив, що Молявка вже одружений. Ганна зла не тримає, оселяється в батьків, які добрим словом дякують поміж собою Дорошенкові, що допоміг їхній дитині.

У кінці книги Костомаров додає «таку увагу»: «Про дальшу Ганнину долю, в справі про неї, звісток нема. Ми пильно додержували, в ґрунтовних рисах, тієї події, що випадком натрапили, розглядаючи акти в московському архіві міністерства юстиції. Ми дозволили собі, оповідаючи, додавати тільки подробиці історії, побуту й звичаїв того часу, як ми їх знаємо з рис, розкиданих по всяких джерелах того віку. Щодо Петра Дорошенка, то він ніколи вже не вернувся додому, на рідну Україну» [5: 297].

Такою окреслюється наша спроба подати творчий доробок талановитого історичного белетриста М. Костомарова, майстерного оповідача з дуже природною, органічною манерою письма, ерудицією, що має збагачувати сучасного читача у процесі інтеграційного вивчення літератури й історії. Бажано, щоби були прочитані твори М. Костомарова «Кремуций Корд» та «Черниговка» з огляду на їхню актуальність на нинішньому етапі.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Історія української літератури* : У 8-ми т. К., 1967–1968.
2. *Костомаров М.* Книга буття українського народу. К., 1991.
3. *Костомаров М.* Кремуций Корд. *Костомаров М.* Твори : У 2-х т. Т. I. К., 1990. С. 291–329.
4. *Костомаров М.* Твори : У 2-х т. К., 1967.
5. *Костомаров М.* Чернігівка. Бувальщина з другої половини сімнадцятого віку. / Переклад і передмова Б. Грінченка. Вінніпег, 1918. С. 3–14.
6. *Костомаров М.* Черниговка. *Твори* : У 2-х т. Т. II. К. 1990. С. 582–739.

УДК 811.161.2:81'38 Костомаров

Ангеліна Ганжа, Інститут української мови Національної академії наук України

«КУЛЬТУРНА АМПЛІТУДА УКРАЇНСЬКОГО СЛОВА» В РЕЦЕПЦІЇ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

У статті зроблено спробу дати авторське прочитання і коментар до статей М.І. Костомарова, у яких він розглядає проблеми мови та рідномовної освіти — «Малорусское слово», «Украинофильство», «Мысли южноруса».

Ключові слова: українська мова, рідномовна освіта, публіцистика.

В статье осуществлена попытка дать авторское прочтение и комментарий к статьям Н.И. Костомарова, в которых он рассматривает проблемы языка и образования на родном языке — «Малорусское слово», «Украинофильство», «Мысли южноруса».

Ключевые слова: украинский язык, образование на родном языке, публицистика.

The article attempts to give author's reading and commentary on the articles of N.I. Kostomarov, in which he examines the problems of language and education in native language — "Malorussian word", "Ukrainophilism", "Thoughts of yuzhnorus".

Key words: Ukrainian language, education in the native language, journalism.

200-річчя від дня народження Миколи Івановича Костомарова (1817–1885) акцентує увагу української гуманітаристики на постаті вченого, що, за висловом Михайла Грушевського, «положив свою печать на цілу епоху». Це видатний громадсько-політичний діяч, історик, джерелознавець, етнограф, археограф, мовознавець, письменник, публіцист, оратор, педагог, загалом талановита й різнобічно ґрудована людина, безмежно віддана науці.

Творчий доробок Миколи Костомарова важко переоцінити. Його праці були надзвичайно популярними в сучасників. Свідченням цього є багатотомні видання й перевидання його в Російській імперії та за її межами в другій половині XIX — на початку XX століття: «Исторические монографии и исследования» (Петербург, 1863–1872, т. 1–12), «Исторические монографии и исследования (друге видання, Москва; Санкт-Петербург, 1872–1889, т. 1–20), «Історичні монографії (за ред. О. Барвінського; серія «Руська історична бібліотека», 1886–1895, т. 1–11), «Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования» (Санкт-Петербург, 1903–1905, т. 1–21) та ін. Та слава мала й негативні наслідки — пильну увагу до кожного кроку М. Костомарова з боку сучасної йому влади через «неблагонадійність» і потім — кількадесятилітню «нелюбов» до «опального історика», що присвятив свої праці «історії переможених» [3: 5–6], з боку радянських можновладців.

У добу незалежності розгорнулися активні дослідження творчого доробку та інтелектуальної біографії Костомарова, зокрема в монографіях Ю. Пінчука, В. Міхеєвої, Я. Козачка, О. Гончар, розвідках В. Смоля, О. Яся, Я. Калакури, Л. Підгорної, В. Смілянської, І. Гирича, роботах інших дослідників. У 2003 р. опубліковано найповнішу бібліографію праць Миколи Костомарова [1], а у 2005 р. вийшла друком книга «Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник» (автори — В. Смолій, Ю. Пінчук і О. Ясь) [12]. У полі зору сьогоденних науковців — суспільно-політична, публіцистична, літературна, епістолярна, археографічна та інші складові творчої спадщини Костомарова. Вдячний матеріал для дослідників — мемуари сучасників видатного вченого, які дають змогу виокремити знакові риси його особистості, а також укласти контекст подій, учасником яких він був. 2017 року вийшла у світ монографія О. Гончар «Микола Костомаров:

постать історика на тлі епохи», у якій підсумовано: нині «костомаровознавство — окремий повноцінний мультидисциплінарний напрям дослідження» [3].

Мовотворчість М. Костомарова поки не була предметом системних студій, хоча окремі її аспекти висвітлювалися в наукових статтях (див., наприклад, праці К. Шульжука, І. Синиці, С. Синиці та ін.) і доповідях на конференціях. К. Ф. Шульжук [8] стверджує, що М. Костомаров, сучасник Т. Шевченка, певною мірою прислужився становленню нової української літературної мови, що засвідчують, зокрема, його поетичні твори. Історик С. Легеца [7] вказує на мовний тип історіографічної практики харківської школи романтиків, до якої в ранній період творчості належав творець «Книги буття українського народу».

І. Синиця [10] доводить, що для називання українців М. І. Костомаров використовує кілька номінацій: *южнорусская народность, южноруссы, малороссы, малоруссы, малороссияне, украинцы, хохлы*. На думку лінгвіста, М. Костомаров розрізняє ці назви: для певного етапу розвитку народу він використовує різні номінації. Етнонімами *южнорусская народность, южноруссы* автор називає мешканців Давньої Русі. Українці для вченого є нащадками русичів-полян. Для називання своїх сучасників учений використовує етноніми *малороссы, малоруссы, малороссияне*.

Велика і ще мало досліджена з лінгвістичного погляду сторінка у творчому доробку М. Костомарова — його публіцистичні твори.

У переважній більшості історичних та філологічних розвідок про видатного вченого аналізуються його погляди на статус української мови. Оцінки дослідників діаметрально протилежні: частина науковців вважають М. Костомарова поборником національної самобутності української мови, інші доводять, що погляди вченого були проросійським культурництвом. Представники обох напрямів знаходять вагомі аргументи на користь своїх теоретичних узагальнень, цитуючи одні й ті ж праці Миколи Костомарова. Однак однозначної відповіді на питання, яким бачив видатний історик майбутнє української мови, сучасні дослідники ще не знайшли. У 2007 році в статті «Проблеми української мови та рідномовної освіти в рецепції Миколи Костомарова» [9] ми зробили спробу дати своє прочитання і коментар до статей М. І. Костомарова, у яких він розглядає проблеми мови та рідномовної освіти — «Малорусское слово», «Украинофильство», «Мысли южноруса». Нині повертаємося до цих роздумів.

Проблема української мови у творчому доробку М. Костомарова нерозривно пов'язана з проблемою рідномовної освіти. Ґрунтовні й водночас дискусійні міркування про це знаходимо, зокрема, у праці В. Смілянської «Шевченкознавчі розмисли» [11].

Педагогічні ідеї М. Костомарова україноцентричні. У статті «Мысли южноруса» вчений пише: «Не знаю, як скажуть інші, але мені здається, що поки південноруською мовою не будуть повідомляти знання, поки ця мова не стане провідником загальнолюдської освіченості, до тих пір всі наші писання цією мовою — блискучий пустоцвіт, і нащадки назвуть їх результатом примхи, охоти для забави перебиратися зі сюртука в свитку і припишуть їх більше моді на народність, аніж любові до народності. [...] У сфері всенародного слова ми не можемо бути корисні нічим іншим, як застосувавши це слово знаряддям загальнолюдської освіти. Народ має вчитися, народ хоче вчитися, якщо ми не дамо йому способів і засобів вчитися своєю мовою — він стане вчитися чужою, і наша народність загине з освітою народу» [6]¹.

М. Костомаров наголошував, що замість повістей, комедій, віршів, потрібні наукові книги. Цитата зі статті «Мысли южноруса», яку наводимо нижче, дуже часто

¹ Тут і далі переклад наш — А. Г.

коментується в працях про Костомарова, переважно з негативним контекстом: «Зрозуміло, у виборі варто бути розсудливим. Смішно було б, якщо б хто-небудь переклав південноруською мовою «Космос» Гумбольдта чи «Римську історію» Момзена [тут цитату майже всюди обривають і звинувачують Костомарова в тому, що він вважав українську мову не придатною для перекладу складних наукових творів, хоча, з нашого погляду, учений мав на увазі, що не варто починати загальнонародну освіту з важкого для сприйняття наукового матеріалу, тобто це була не оцінка можливостей мови, а дидактична концепція вченого — А.Г.] ... для таких творів ще не прийшов час. Треба обмежитись елементарним викладом наукових знань, потрібних для першої освіти» [6: 310]. Костомаров вважав, що книги для народу мають бути написані так, щоб вони читалися, а не визубрювалися, розумілися, а не втовкмачувалися, відомості хай укладаються в голові учнів процесом часто повторюваного читання, роздуму, переказу іншим прочитаного [6: 311]. Учений відстоював ідею піднесення загальної освіченості народу («освіти знизу»), що з часом стане підґрунтям для формування національно свідомої інтелігенції.

У статті «Украинофильство» (1881) Костомаров ставить питання про те, що визначити, яка з двох мов найбільш придатна для освіти в Малоросії, українська чи російська, можна буде лише тоді, коли ці мови будуть поставлені в рівні умови, але цього малоросам ніколи не давали. Відстоюючи гідність українців, Костомаров був певний того, що за умов викладання українською мовою кожна освічена людина з бажання розширити коло знань засвоїть і російську мову, а тим самим буде подолано комплекс меншовартості малоросів: «Стосовно того, що, нібито, за словами автора «Записки»², народ малоруський вороже ставиться до спроб викладати на його рідному наріччі предмети знання і віддає перевагу загальноруській мові порівняно зі своєю природною, то це нам здається натяжкою, доведеною до абсурду: за загальними законами людських властивостей неможливо, щоб людина будь-де хапалася переважно за такий спосіб, який їй складніший, і відкидала такий, який дається їй легше. Натяжка ця виведена із поміченої у малорусів охоти вчитися по-російськи; ми не сперечаємося щодо існування такої охоти і бажаємо, щоб вона поширювалась, тим більше, що помічена охота навчатися чого-небудь є щасливою ознакою здатності до інтелектуального розвитку. Але питання: чи справді малоруси не захочуть навчатися своїм рідним наріччям і віддадуть перевагу навчанню російською книжною мовою — вирішити може досвід і при тому при повній свободі, наданій народу навчатися чи своїм наріччям, чи книжною російською мовою. До сих пір цієї свободи малорусам не давали, та й переважно народ малоруський ніяк не вчили, чи не через той самий страх порушення державної єдності й спокою?!» [6: 346–347]. Малоруське наріччя настільки віддалене від великоруського, що навчальна книга, написана найвдалішим складом у застосуванні живої народної мови, буде незрозуміла й чужа малоросам [6: 344–345]. Пропагування й відстоювання доступності рідномовної освіти для народу, подвижницька праця на ниві організації підручникотворення для М. Костомарова стали справою життя.

О. Ковальчук у праці «Особливості формування історичного портрету М. Костомаровим» зазначає: «Героєм статті може лише той, чия внутрішня ментальність кореспондує з менталітетом народу і є найяскравішим його виразником. Описуючи портрети найулюбленіших своїх діячів, автор розпочинає з давньої історії слов'ян,

² «Записка» 1863 р. була подана міністру внутрішніх справ «по вопросу об издании на малорусском наречии духовных и учебных книг». Автор цього документа радив не допускати вільного розвитку малоруського наріччя, бо література цією мовою завдає шкоди державі.

проводить читача через етапи формування і розвитку нації. У результаті складається загальне враження про дух народу, його споконвічні ідеали. ...Обираючи шляхи розвитку суспільства, ватажок впливає на ментальність свого народу, отже — і на його історичну поведінку. Дуже важливим, на думку М. Костомарова, є традиції, на яких вихований ватажок. Тому часто помилки Хмельницького і Мазепи автор пояснює польським вихованням. Причому він, можливо мимоволі, розкрив трагедію української нації: вона має набагато ширший світогляд і плани, ніж її ватажки, внаслідок чого не може до кінця реалізуватися національна ідея» [8: 92–93].

Я. Козачок у дисертації «Концепція нації як духовної спільноти в художній та публіцистичній творчості Миколи Костомарова» доводить, що «Костомаров як митець і історіософ сформував і художньо увиразнив принципово нове розуміння духовної спадщини українського народу в синкретичному поєднанні його матеріальної культури, народної словесності, моральних засад та етичних норм, усталив цей підхід як науковий лейтмотив і квінтесенцію художньої творчості. У ній знайшов свій естетичний вираз новий погляд на націю як духовну спільноту. В обсяг поняття національна спільнота Костомаров увів народ як найрепрезентативнішого виразника духовної єдності нації, основного чинника етноментальності» [5]. Дослідник зацентрував цікавий штрих, що освітні ідеї видатного історика позначені національною прихистістю.

Історикам ХІХ століття, які належали до романтичного напрямку, була притаманна глибока релігійність. Не став винятком і М. Костомаров. Зауважимо, що реформування освіти він осмислював у проєкції православного християнства. У статті «Малорусское слово» історик розмірковує про українську мову в церкві: «читати проповіді на малоруському наріччі в церквах священникам не дозволяється. [...] Останнім часом всюди між малорусами, як багато хто помічає, поширюється відчуження від церкви, холодність навіть до її зовнішньої сторони, якесь вороже ставлення до духовенства, впроваджується якийсь житейський, практичний індиферентизм, випаровується та поезія, яка так була притаманна малоруському племені, починає панувати якась вульгарність, дрібність, мертвість. Тільки духовенство своїм впливом могло б одухотворити народ знову, підтримувати в ньому віру, відкривати йому дари світла, а для цього треба поставити духовних у безперешкодну можливість говорити до народу в церкві **зрозумілою для народу мовою** (підкреслення наше — А.Г.)» [6: 333–335]. Зумисне вдаємося до розлогого цитування, щоб відтворити саме думки Костомарова, а не будь-яку їх інтерпретацію, оскільки питання, розглянуті в статті вченого, є дискутованими й нині. Мета богослужіння — ознайомлення народу з основами християнського вчення, піднесення його релігійного настрою, а цього можна досягти найкраще рідною мовою. Але й нині ще можемо почути, що народна мова — це «низька», побутова, і нею не варто молитися. Та й самі православні християни під впливом оповідей про священну мову в церкві іноді вороже ставляться до вживання рідної мови в церковних відправах, і як наслідок — несвідомість у релігійному вченні, байдужість до своєї церкви і навіть до своєї нації. До того ж, ці проблеми набувають політичного забарвлення, як і в часи М.І. Костомарова.

Серед найбільш критикованих була костомаровська так звана «теорія хатнього вжитку» української мови, висунута ним у середині 1870-х рр. у зв'язку з реакційними заходами царського уряду (Емський акт 1876 р., який доповнював Валуєвський циркуляр 1863-го), спрямованими на придушення української культури. Знаходимо обґрунтування цієї думки у М. Костомарова у статті «Малорусское слово»: «Якщо ж обіч російської мови буде залишатися і літературно

розвиватися малоруська література, то, приносячи свою місцеву користь, вона без збитків російській літературі буде існувати для домашнього вжитку, як висловився колись про неї **один із слов'янофільських органів** (а не сам історик — А. Г.) ще в шістдесятих роках поточного сторіччя» [6: 336]. На нашу думку, учений намагався довести, що література українською мовою не становить жодної загрози, що книги цією мовою видаються відповідно до всіх приписів цензури, і навіть якщо з'явився якийсь твір сумнівного змісту, то це не є підставою забороняти мову, якою він написаний, див., наприклад: «Якщо іноді виникали непорозуміння, за якими йшли прискіпування й гоніння на тих, хто пише по-малоруськи, то все ж таки мався в предметі зміст того, що писалось по-малоруськи, а не саме наріччя, на якому писалось» («Украинофильство») [6: 338]; «Наскільки нам відомо, на малоросійському наріччі не з'являлось нічого злочинного, та й не могло з'явитися, тому що всі малоросійські книги виходили у світ за встановленим порядком, з дозволу урядової влади» («Малорусское слово») [6: 331]. Дискусії тривають і нині. Зокрема І. Гирич [2] підкреслює політичну лояльність М. Костомарова до імперської влади, називає його «подвійним істориком», що вважав українську мову придатною лише «для домашнього вжитку». А В. Єгоров у праці «Науково-публіцистична боротьба М.І. Костомарова проти антиукраїнської політики царизму (1860-ті — початок 1880-х років)» [4] щодо теорії «домашнього вжитку української мови» висловлює міркування, що М. Костомаров мав на увазі формування літературної української мови, яка об'єднує мову освічених верств українського народу з побутовою мовою простого селянина; а роль інтелігенції — активно протидіяти заборонам української мови, адже без цього вона може перетворитися на засіб спілкування лише у побуті.

Попри різночитання публіцистичного доробку видатного вченого щодо мовних питань, видається аксіоматичною теза, що роль і місце (ширше — доля) української мови в тогочасному суспільстві і перспективи її утвердження й розвитку стали для М. Костомарова одним із наріжних каменів його громадської діяльності. На нашу думку, є достатні підстави для висновку про лінгвоцентризм публіцистики видатного історика.

М. Драгоманов у нарисі «Микола Іванович Костомаров» (1901), розповідаючи про особисте спілкування з істориком, вказує на розбіжність їх поглядів щодо майбутнього українського руху [8: 31–32]. У листі до Драгоманова від 8 січня 1877 р. він писав: «Ваших планів про друкування за кордоном з метою служити Малоросії я не поділяю. Публіки малоросійської немає, а є народ, якому потрібні елементарні книги, а не публіцистика. Така література потрібна, яка можлива тільки **при повній згоді з владою, а не при хоч би якій опозиції** (підкреслення наше — А. Г.)». У цьому уривку досить виразно сформульовано погляди Костомарова на завдання народницького руху в Україні. Учений не був схильний до радикалізму у вирішенні політичних питань, його політична програма була спрямована не на далеку перспективу, а на реальність історичного буття України в Російській імперії. Це й дало підстави деяким ученим звинувачувати його в проросійському культурництві. На нашу думку, М. Костомаров глибоко розумів шляхи захисту й утвердження української мови в тогочасному суспільстві, культивував ідею національної самодостатності українського народу, його самовизначення через мову.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова* / Упор. О. Т. Гончар, Г. В. Пасеченко. К., 2002.

2. *Гирич І.* Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX — початок XX ст.) : Монографія. К. : Український письменник, 2014.
3. *Гончар О.* Микола Костомаров : постать історика на тлі епохи. К. : Інститут історії, 2017. 274 с.
4. *Єгоров В.В.* Науково-публіцистична боротьба М.І. Костомарова проти антиукраїнської політики царизму (1860-ті — початок 1880-х років). *Сторінки історії: зб. наук. праць*. К. : НТУУ «КПІ», 2010. Вип. 31.
5. *Козачок Я.* Українська ідея : з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К. : НАУ, 2004.
6. *Костомаров М.І.* Слов'янська міфологія. К. : Либідь, 1994.
7. *Лебеза С.В.* Романтизм і українська історіографія : методологічний аспект : автореф. дис. ... канд. істор. наук. Д., 1998.
8. *Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації:* Науково-практична конференція. Рівне, 1992.
9. *Пономаренко А.Ю.* Проблеми української мови та рідномовної освіти в рецепції Миколи Костомарова. *Кононенко П.П., Кононенко Т.П., Пономаренко А.Ю. Творець «Книги буття українського народу»*. К. : НДІУ, 2007.
10. *Синиця І.* Етноніми та етнотопоніми як термінологічна лексика в історичних працях М.І. Костомарова. *Українська термінологія і сучасність : Збірник наукових праць*. Вип. 6. К. : КНЕУ, 2005.
11. *Смілянська В.Л.* Шевченкознавчі розмисли. Зб. наук. праць. К., 2005.
12. *Смолій В.А.* та ін. Микола Костомаров : Віхи життя і творчості : Енцикл. довідник. К. : Вища школа, 2005.

УДК 811.161 Костомаров

Ірина Богданова, Національний університет цивільного захисту України

ПРОСТІР ЯК РОМАНТИЧНИЙ ОБРАЗ У ПОЕТИЧНІЙ КАРТИНІ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

У статті розглянуто об'єктивні та суб'єктивні чинники створення мовного образу простору в ліриці Миколи Костомарова, харківського поета-романтика 20–40-х рр. XIX століття. Особливу увагу сконцентовано на формуванні авторської концепції світу та мовних засобах її вираження, на новаторських досягненнях у змалюванні просторових реалій у романтичній поезії.

Ключові слова: мовна картина світу, простір, просторові реалії, мовний образ простору.

В статье рассматриваются объективные и субъективные факторы создания языкового образа пространства в лирике Николая Костомарова, харьковского поэта-романтика 20–40-х гг. XIX века. Особое внимание сконцентрировано на формировании авторской концепции мира и языковых средствах ее выражения, новаторских достижениях в изображении пространственных реалий в романтической поэзии.

Ключевые слова: языковая картина мира, пространство, пространственные реалии, языковой образ пространства.

The article is devoted to studying the objective and subjective factors of the linguistic image of space in the lyrics by Kharkiv poet-romanticist of the 1820–1840's Mykola Kostomarov. Particular attention is focused on the formation of the author's concept of the world and the language means of its expression, the innovative achievements in the field of representation of spatial realities in the romantic poetry.

Key words: linguistic worldview, space, spatial realities, linguistic image of space.

Історія мови, її давність і витоки розглядають у лінгвістиці як свідчення життєдайної сили для мови сучасної. «Завдяки праці попередників, ми можемо поглянути

на мову як цілісне явище, — наголошує Л. Лисиченко, — наші сучасники природознавці дозволяють нам сягнути таких глибин мови, про які ми не мали гадки» [5: 6].

Кінець XVIII — початок XIX століття, як відомо, — це епоха формування нації. Нові тенденції, які з'явилися в цей період, засвідчили активізацію національного культурного життя в Україні, появу нових явищ, які провіщали утвердження романтичного напрямку. «Художньо-естетична суб'єктивація творчого процесу, — зазначає О. Маленко, — спирається на світоглядні інтенції романтизму, який актуалізував індивідуальне самовираження митця, піднісши суб'єктивно-експресивну естетику на найвищий щабель творчої реалізації особистості» [6: 177].

На формування авторської концепції світу й мовних засобів її вираження, як відомо, впливають як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. Серед об'єктивних виокремлюють соціально-політичні реалії суспільства, взаємодію течій і напрямів у літературі та мистецтві, безпосереднє оточення, у якому перебуває автор, його можливості доступу до різних джерел інформації, освітньо-культурний рівень.

До суб'єктивних факторів належить сформованість світогляду й переконань митця, особливості психічного типу, темпераменту, характеру.

У науковому вивченні специфіки поетичного слова в українському романтизмі в сучасних дослідженнях спостерігаємо спробу поєднати нові уявлення про особливості історико-літературного процесу 20–40-х рр. XIX століття з аналізом ключових мовних засобів у творенні романтичної поезії.

Мета статті — виявити об'єктивні та суб'єктивні чинники створення мовного образу простору в ліриці Миколи Костомарова, харківського поета-романтика 20–40-х рр. XIX століття; проаналізувати авторську концепцію світу та мовні засоби її вираження, прокоментувати новаторські досягнення в змалюванні просторових реалій у романтичній поезії.

В історію української та російської культури Микола Іванович Костомаров увійшов як письменник, критик, публіцист, фольклорист та історик. Як поет, М. Костомаров найактивніше виступав у ранній період своєї творчості. Дві збірки поезій, які з'явилися у кінці 30-х — на початку 40-х років («Украинские баллады», «Ветка») виразно характеризують М. Костомарова як поета-романтика. Рисами романтичного світовідчуття перейнята й більшість поетичних творів наступного десятиліття.

М. Костомаров відстоював життєздатність української мови. Зокрема, він писав: «Мова, яку звать звичайно малоросійською і якою говорять в південно-західних губерніях Росії і в Галицькому королівстві, не є наріччям мови російської... Вона існувала здавна й тепер існує як наріччя слов'янського кореня, що займає за своєю граматичною і лексичною будовою середину між східними і західними наріччями величезного слов'янського племені, наріччя правильне, багате, гармонійне і здатне до розвитку літературної освіченості» [4: 41].

На його думку, мова мала стати підмогою народної освіти, хоч він і не розраховував на те, що колись, навіть у далекому майбутньому, вона буде засобом всебічного розвитку українського народу. Ось характерна заява М. Костомарова: «Нам потрібне викладання науки нашою рідною мовою, викладання не тим, які вже звикли говорити та й мислити загальноросійською мовою, а тому народові, для якого рідна мова й досі — найзручніша й найлегша форма передачі й вираження думок. Замість повістей, комедій, віршів, — потрібні наукові книжки...» [3: 137–138].

Тож мовотворчість М. Костомарова — це етап пошуку нових мовних засобів вираження своїх думок, почуттів, переживань, думок і почувань освіченої людини.

Поет-романтик бачить у «співі», у «поезії» чи не найбільшу тепер силу, що у «широких рамках оновлення всього світу» може відродити український народ.

Отже, на відміну від інших романтиків (Л. Боровиковського, А. Метлинського) тональність його віршів інша, оптимістична.

М. Костомаров не поділяє сумних прогнозів А. Метлинського. І хоча романтичні образи в його поезії ті ж, що й у Л. Боровиковського, А. Метлинського (могила, похмура ніч, із «темного лісу» виходить «якась молодиця» — муза поетова, яка вимагає від нього співів для всього роду, для всієї родини), М. Костомаров оптимістично вірить у перемогу вічних сил «правди і волі», що для нього найяскравіше репрезентовано християнством. Як історик, він бачить, що часи змінюються, і що після негоди, коли «густіють хмари», «знову розгонить сонце туман віковичний».

Мова М. Костомарова, зазначає Д. Чижевський, «нагадує мову А. Метлинського: це так само спроба витворити мову освіченого товариства» [8: 380]. Поет зустрічається в мовотворчості з тими ж труднощами, що й А. Метлинський, але, на думку Д. Чижевського, ширше використовує словник та фразеологію народної пісні, переспівує народні казки, наслідує мову пісень у любовних віршах [8: 380–384].

Шлях Миколи Івановича Костомарова в українську літературу пролягав через фольклор. В автобіографії письменник відзначає: «Мене вразила і захопила непідробна краса малоросійської народної поезії, я й не уявляв, щоб така витонченість, така глибина почуття були у творах народу, так близького мені, і про який я, як побачив, нічого не знав» [2: 148–149]. Вивчивши українську мову, поет почав сам записувати українські пісні, народні думи. І в науковій діяльності, і в художній творчості М. Костомаров спирався на фольклорні джерела, бо вважав їх необхідною умовою пізнання народу.

М. І. Костомаров поклав початок наукового вивчення народної символіки у вітчизняному літературознавстві. У 1843 році в Харківському університеті він захистив дисертацію про історичне значення народної поезії.

Поетична мова М. Костомарова, як відомо, тісно пов'язана із народнопісенною. Субстрат фольклоризму є майже в кожному рядку його поезії, але поет ширше використовує словник та фразеологію народних пісень, його творчість є спробою витворити мову освіченого товариства. Тим і цікава мова поезії Костомарова, що це був етап пошуку нових мовних засобів вираження своїх думок, почуттів, переживань, думок і почувань освіченої людини.

Літературна спадщина М. Костомарова невелика, але в ній поет порушив важливі суспільні питання — поет і народ, митець і тиран. Культ поета, співця-бандуриста, кобзаря для творчості М. Костомарова був характерний, як і для всієї української романтичної літератури.

Свої сподівання поет пов'язував з ідеєю класового примирення на основі християнського «братолюбства», тому його поезії сповнені оптимістичної віри у перемогу вічних сил «правди і волі»: *Тільки там, де дух, господень, / Тільки там і воля! / Де любов Христова й правда / Там і щастя й доля!* [7]. Таке світовідчуття письменника знайшло відбиття і в мовних засобах змалювання художнього простору.

Простір у поета незамкнений, відкритий як у вертикалі («високо-високо»), так і в горизонталі («широко-широко»): *Гуляй, моя пісне, високо-високо, / Щоб хмарами сизий орел летючи, / Тебе не нагнав. / Гуляй, моя пісне, широко-широко, / Щоб по степу вітер, траву котючи / тебе не піймав* [7: 159].

Предметом зображення в поета виступає зовнішній світ, а не власні переживання. Автор, як й інші українські романтики, вдається до слів *ліс (гай), поле, степ, річка, небо, хмари*, однак художнє бачення й вираження відповідних реалій у М. Костомарова своє, оригінальне. У поета в мовному аспекті образи простору більш ускладнені порівняно з іншими романтиками: ускладнені епітети й метафори, констатація

не тільки статичного стану простору, а й руху в ньому орла, вітру, який котить траву, та й самої трави, що котиться. Обов'язковим стильовим компонентом у поезії М. Костомарова є пейзаж. Простір у поета конкретно-зображальний, зоровий, де увага автора звернена на передачу форми, зовнішнього вигляду, кольору зображуваного пейзажу, що виражається в лексиці: *Зелененький берег тлється, / Річка срібная шумить. / На сім боці нив'я, поле / Сивий степ та слобода. / На тім боці зелень свіжа, / Блищать на луці квітки, / Дикі гори, гай зелений / І щебечуть в нім пташки...* [7: 166].

Оспівуючи пейзажі, М.І. Костомаров використовує назви традиційних для українців й усталених у їхній народній поезії просторових реалій: берег, річка, поле, степ, гори, гай. Із тонким мовно-естетичним чуттям змальовуючи земний простір, поет виражає любовне ставлення до світу, використовуючи слова із зменшувально-пестливими суфіксами, що передають не стільки зовнішні ознаки зображуваних реалій, скільки настроїв поета: *гай зелененький, де вітер швиденький, ліс темненький, шлях узенький: Гаю мій, гаю зелененький! / Вітру мій, вітру, вітру швиденький!* [7: 171]; *Там шляхом узеньким, / за лісом темненьким / Із ярмарку ідуть купці* [7: 155].

Серед здрібніло-пестливих форм у творах М. Костомарова переважають прикметники, що реалізують у структурі значення чіткий позитивний емоційно-оцінний компонент. Така оцінність простору актуалізована саме в прикметниках із суфіксом *-еньк*, що властиве народнопоетичному сприйманню довкілля. Позитивна оцінність виявляється за допомогою суфіксів пестливості й в іменниках — назвах простору: *В зелененькому гайочку / Дівча рве цвіти...* [7: 186]; *Ой там річка невеличка, на / річці місточок, / А на березі край його лозовий / кущочок...* [7: 150]. У сполученнях, де зменшувально-пестливі суфікси вживаються і в іменнику, і в прикметнику, відбувається семантичне узгодження цих слів за емоційним компонентом.

Серед традиційних народнопоіснених засобів на позначення наземного простору особливе місце, як відомо, належить постійним епітетам. Такі ми зустрічаємо й у поезії М. Костомарова: *широке поле, чисте поле, сивий степ, синє море*.

Фольклорний струмись в індивідуальній творчості поета виявляється не тільки наявністю постійних епітетів, але й традиційним використанням кольорів.

Наземний простір М. Костомарова представлений через прикметник *зелений*. Указівки на конкретний реальний простір містять такі сполучення, як *зелена гора, зелені луки, зелений сад, зелений гай, зелений берег*. Отже, семантика слів, пов'язаних із передачею зеленого кольору, прозора. Адже в поезії М. Костомарова переважає зв'язок із рослинним світом, у якому, як відомо, велике місце посідає зелений колір.

Щоб точніше передати власне бачення наземного й надземного простору, автор вдається до персоніфікації не традиційних для мови фольклору явищ. Він конкретизує образи, надаючи їм дій і ознак, властивих людині. Серед дієслів, що персоніфікують простір, назви рухів і станів людини або живих істот — *місяць сидів у хмарі, сп'ялися на дибки степи піщані, місячні промені гралися, сердита ріка гарцювала*, і дієслова на позначення психічного впливу — *вічність дражить чоловіка з темній високості, сердита ріка*. Образи простору тим самим наділяються додатковою експресією за рахунок дієслівних компонентів. Метафори в поезіях М. Костомарова не знижують простір до побуту, а навпаки, створюють простір, близький людині за настроєм: *фантазмагоричне його бачення характерне для романтичного світосприйняття: огнем грають зорі, зірочка простяглася стрілкою по небу*. Подібні образи простору в пізнішій українській поезії створив В. Поліщук.

Певну групу віршів у поета складають філософські. Як зазначає Д. Чижевський, «наш поет платить данину не лише історіософії, а й філософській романтиці. «Поезія ночі» розвиває романтичну думку протилежності між «вічною», але

до людини «байдужою», природою та мінливим світом людини» [8: 381]: *Дражнить вічність чоловіка / З темній високості, / А могила ожидає його трухлі кості. / Вийду ніччю в чисте поле, / Гроби бовваніють, / Там зорі зоріють. / Погляну я в чисте поле — / Там зорі зоріють. / Ясні зорі, красні зорі, / любі зорі, милі, / Буду на вас поглядати / стоя на могилі. / Рівним духом, живим духом / на синім просторі, / Душа рветься вся до неба, / непривітне небо / Непривітне, безотвітне / нас йому не треба* [7: 219]. Тому не випадково для зображення простору нічного неба автор використовує розгорнутий паралелізм — протиставлення. На цю особливість поетичного бачення світу звертає увагу С. Єрмоленко: «В основу пісенного паралелізму, — пише вона, — покладені асоціації з явищами природи, зіставлення характеристики психічного стану людини з символічними картинами природи» [1: 112].

У М. Костомарова простір нічного неба поданий, як знак вищого простору з його вічністю, таємничістю, красою, він зіставляється з короткочасністю людського життя; виникає протиставлення простору «низу» (землі) і «третього світу» — підземного, загробного.

Слід зазначити, що семантико-синтаксичне зіставлення вічності небесного простору, його байдужості до людини, короткочасності її життя ґрунтується на динамічній дієслівній ознаці: *гроби бовваніють, зорі зоріють, душа рветься вся до неба*. Це дає підставу вважати, що простір у М. Костомарова динамічний.

Із зазначеного вище видно, що простір у М. Костомарова не тільки горизонтальний, але й вертикальний, де є верх — небо, просторовий об'єкт високості та підземний (загробний) світ. Мовне вираження простору в М. Костомарова реалізоване й географічними (у тому числі, власними) назвами міста, села, країни. На позначення географічних реалій простору М. Костомаров уживає слова, що характеризують простір усієї тогочасної Російської держави: *Діти слави, діти слави, / Час наш наступає: / Од Бенеток до Камчатки / Гомін розлягає. / Од Бенеток до Камчатки, / Од фін до Боспора / Розрішається загадка / Великого спора* [7: 200].

Слова на позначення географічних реалій поет вживає, не створюючи описових картин природи, вони є певним просторовим фоном ситуації, надають контекстові потрібної емоційної тональності.

Поет включає в мову своїх віршів нові для української поезії власні географічні назви на позначення віддалених від України місць: *Камчатка, Боспор*, — тим самим розширюючи й географічний простір, що створює враження його безмежності, й уводить в українську мову нові слова.

Назви просторових реалій України можуть бути основою цілих поезій. Так, у поезії «Пісне моя» автор пише: *Од Сосни до Сяну вона простягнулась, / До хмари карпатської вона доторкнулась, / Чорноморською водою вмивається, / Лугами, як квітками, квітчається, / Дніпром стародавнім підперезана, / Річками, як стрічками, поубирана, / Горами — намистами пообвішана. / Гуляй, моя пісне, високо, високо, / Гуляй, моя пісне, широко, широко. / ... / По небу громом святим пронесися, / Глибоко в землю змією зарийся. / ... / Луною далекою геть одівзися!* [7: 159].

Як бачимо, асоціативний ланцюжок *простір* — *душа* реалізує себе в зіставленні реалій географічного простору, власне реального простору із поняттями внутрішнього сприймання дійсності поетом. Таке зіставлення нерідко реалізується в констrukціях семантичного паралелізму, де компонентами смислового сполучення виступають слова, що поєднують різні сфери життя (фізичного й духовного): *чайка* — *пісня* — *луки, лебідь* — *пісня* — *ріка*. Звичайні атрибути ліричного пейзажу передані через конкретно-чуттєві, емоційні порівняння: *города-намиста, ріки, як стрічки; метафори: Дніпром стародавнім підперезані луки; пісня вмивається чорноморською водою*.

Простір є невід’ємною складовою частиною поезії М. Костомарова. Для поета простір — явище динамічне, безмежне, загадкове. Тому крім народнопісенних засобів вираження просторових реалій є новаторські, які відповідають емоційному, душевному стану поета, суспільно-економічним умовам епохи, у якій він жив.

Отже, ім’я Миколи Івановича Костомарова, 200-річний ювілей якого Україна відзначає 2017 року, посідає почесне місце в «пантеоні зірок» науки XIX століття. Його доробок обіймає низку галузей, серед яких пріоритетне місце належить українській літературній мові. І щоб не говорила російська історіографія щодо національної самосвідомості вченого, його серце завжди вболівало за мову нашого народу, як у минулому, так і в майбутньому. В ім’я «щасливої будучності» України Микола Костомаров спрямовував своє студіювання минулого українського народу, яке було для нього одночасно і захопленням, і титанічною працею, і велінням душі.

Дослідження формування авторської концепції світу та мовних засобів її вираження дає ґрунт для аналізу становлення й розвитку поетичного стилю української літературної мови, певних узагальнень щодо розвитку її лексико-семантичної системи означеного періоду — одного з визначальних етапів історії і розвитку української літературної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Срмоленко С.Я.* Фольклор і літературна мова. К. : Наук. думка, 1987. 248 с.
2. *Костомаров Н.И.* Автобіографія. М. : За друга, 1922. Т. VIII. 440 с.
3. *Костомаров Н.* Мысли южнорусса. О преподавании на южнорусском языке. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова.* К., 1928.
4. *Костомаров М.И.* Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова.* К., 1928.
5. *Лисиченко Л.А.* Лексико-семантичний вимір мовної картини світу. Харків : Вид. група «Основа», 2009. 191 с.
6. *Маленко О.О.* Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну) : Монографія. Харків, 2010. 488 с.
7. *Українські поети-романтики 20–60 рр. XIX ст.* К., 1987.
8. *Чижевський Д.* Історія української літератури. К., 2003.

УДК 811.161.2/81–119 Костомаров

Тетяна Лисиченко, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

МИКОЛА КОСТОМАРОВ Й ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНІ ТРАДИЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

У статті визначено культурно-історичні передумови зосередження інтелектуальних сил у місті Харкові, простежено особливості, що характеризують шлях розвитку наукової думки в царині філології, виявлено домінантні риси Харківської філологічної традиції, такі як відкритість, широка філологічна спрямованість, тісний зв'язок із практичною діяльністю. Схарактеризовано інтелектуальну атмосферу Харківського університету XIX ст., яка сприяла розвитку української літературної мови й літературного життя в Харкові, зокрема формуванню постаті М.І. Костомарова.

Ключові слова: харківська філологічна традиція, Харківський університет, інтелектуальний рух, періодичні видання, наукові гуртки, словесність, філософія.

В статье определены культурно-исторические предпосылки сосредоточения интеллектуальных сил в городе Харькове, прослежены особенности, характеризующие путь развития научной мысли в области филологии, определены доминантные черты Харьковской филологической традиции, такие как открытость, широкая филологическая направленность, тесная связь с практической деятельностью. Охарактеризована интеллектуальная атмосфера Харьковского университета XIX в., способствовавшая развитию украинского литературного языка и литературной жизни в Харькове, в частности формированию личности Н.И. Костомарова.

Ключевые слова: харьковская филологическая традиция, Харьковский университет, интеллектуальное движение, периодические издания, научные кружки, словесность, философия.

The article identifies the cultural and historical preconditions of the intellectual forces' concentration in the city of Kharkiv, traces the peculiarities characterizing the way of development of scientific thought in the field of philology in Kharkiv, reveals the dominant features of the Kharkiv philological tradition such as openness, broad philological orientation, close connection with practical activity. The intellectual atmosphere of Kharkiv University of the nineteenth century, which contributed to the development of the Ukrainian literary language and literary life in Kharkiv, in particular the figures of M.I. Kostomarov, is described.

Key words: Kharkiv philological tradition, Kharkiv University, intellectual movement, periodicals, scientific sections, literature, philosophy.

Якщо звернутися до будь-якого довідкового чи енциклопедичного джерела, М.І. Костомарова там називають передусім видатним українським істориком, проте його суспільно-наукова діяльність не обмежувалася тільки цим напрямом. Саме багатогранність інтересів, наукових і творчих здобутків цієї постаті цілком правомірно відводить їй важливе місце в плеяді представників харківської філологічної традиції.

Мета статті — окреслити той широкий контекст, у якому формувався Микола Іванович Костомаров — філолог, поет-романтик, прозаїк, етнограф, мислитель.

Харківська філологічна школа — це наукова традиція, що розвивається протягом двохсот років і має оригінальне обличчя в колі світової філології. Ця школа мала певні культурно-історичні передумови: функціонування Харківського колегіуму як наукового центру регіону, що формував у ньому інтелектуальне середовище й забезпечив наявність власної освіченої верстви серед українців Слобожанщини («Я певен, що всі здивуються, прочитавши про цей поступ освіти в Харкові, коли пройшло менше 100 років од його заселення», — писав про цю подію В.Н. Каразін [1]), та наявність морального натхненника — філософа й письменника-просвітителя Г.С. Сковороди, що забезпечило наявність значного прошарку грамотних та освічених людей; піднесення духу національного відродження й зацікавленість у національних пам'ятках, документах, народній творчості; нарешті, значною мірою зумовивши вектор розвитку міста, відкриття в Харкові університету як осередку науки й культури не тільки в регіоні, але й у всій тодішній державі.

Усе це створювало розуміння філології як синкретичної науки, на відміну від традиції деяких зарубіжних і вітчизняних лінгвістичних шкіл зосереджувати увагу на проблемах граматики. Харківські вчені розглядали філологію як науку, що охоплювала і власне мову, і суміжні з нею фольклор, етнографію, історію,

культурологію. Про широкий підхід до філологічних питань і про наявність прикладного їх значення в Харкові першої половини XIX ст. свідчить також те, що одна й та ж особа нерідко виступала і як професор-теоретик, мовознавець, і як поет. Багато викладачів поезики й естетики в університеті були водночас і віршописцями, надихаючи своїх слухачів до індивідуальної творчості (І. Срезневський, Є. Філомафітський, П. Гулак-Артемівський та ін.). Прикладом цього може бути й діяльність Миколи Івановича Костомарова, який був і професором Харківського, а пізніше — Київського університетів, і відомим поетом-романтиком, і автором наукових праць.

Окремої уваги заслуговує інтелектуальна атмосфера Харківського університету (він став, як і сподівався його засновник В. Н. Каразін, вогнищем освіти, осередком усього культурного життя не тільки на Слобожанщині, але й на всій Україні), яка сприяла розвитку літературного життя в Харкові, і де в 1833–1837 роках на історико-філологічному факультеті навчався й М. Костомаров.

Відомо, що в 30–40 роках XIX ст. в усіх університетах найбільш популярними були словесні факультети. Дослідники наголошують, що ця тенденція була помітною в усіх вищих навчальних закладах тодішньої держави. Вітчизняні й іноземні професори (корпус професорів поповнювався спеціалістами з інших країн, зокрема з Німеччини), курси словесності та філософії, упорядкування та видання літературних часописів, активна суспільна діяльність, інтелектуальний рух і боротьба за права української мови — усе це вплинуло на зародження та розвиток ідей харківської філологічної традиції й Харківської школи романтиків, до якої належав М. І. Костомаров і чия діяльність створювала сприятливе середовище для українського відродження, зокрема для запровадження української мови у високих стилях поезії, розрахованих на інтелігентного читача.

Цікаво, що до 16 років М. Костомаров зовсім не цікавився мовою, а з українською мовою познайомився тільки й саме в Харківському університеті. «Мої знання малоруської мови, — згадував він в «Автобіографії», — були такі слабкі, що я не міг розуміти «Салдацького патрета» і дуже досадував, що не було словника; відсутність останнього замінив мені мій слуга, родом з нашої слободи, на ім'я Хома Голубченко, молодий хлопець років шістнадцяти. Крім того, де б тільки я не зустрічався із близько знайомими малоросами, без церемоній засипав їх питаннями: що означає таке-то слово або такий-то зворот мови? За короткий час я перечитав усе, що тільки було друковане по-малоруському, але цього мені здавалось замало; я хотів ближче познайомитись із самим народом не з книг, а з живою мовою, з живого спілкування з ним. З цією метою я почав робити етнографічні екскурсії з Харкова у сусідні села, у шинки, які в той час були справжніми народними клубами. Я слухав мову, записував слова й вирази, втручався в розмову, розпитував про народне життя-буття, записував повідомлені мені розповіді і примушував співати для мене пісень». «Любов до малоруського слова все більше захоплювала мене, — пише Костомаров, — мені було прикро, що така прекрасна мова залишається без літературної обробки і, понад те, підпадає під абсолютно необґрунтоване презирство» [5]. З другої половини 1830-х років він почав писати українською мовою.

Наведені вище слова М. Костомарова підкреслюють ще одну позицію, підтримувану харківськими філологами: завдяки заснуванню Харківського університету набула розвитку українська журналістика. Маючи право цензури, університет сприяв виданню журналів і газет (враховуючи, зокрема, також потреби українськомовних читачів), які створювали джерельну базу для наукових пошуків

у галузі філології, зокрема української, а характер публікацій у них дає уявлення про коло філологічних зацікавлень, що було властиве харківським філологам.

Так, у Харкові виходять перші в Україні періодичні видання, що містили значну кількість матеріалів, присвячених українській етнографії, історії, мові та літературі. У 1816–1819 рр. Є. М. Філомафітський, Р. Т. Гонорський, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко видають журнал «Украинский вестник», де друкувалися не тільки твори Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, М. І. Гнедича, В. Н. Каразіна, але й переклади та переспіви зарубіжних письменників, наукові статті, спогади сучасників про Г. С. Сковороду та ін. Важливе значення мали публікації П. П. Гулака-Артемовського на захист української мови та О. І. Льовшина «Письма из Малороссии», де висловлювалась думка про необхідність підтримки української мови.

У 1824–1825 рр. видається «Украинский журнал», де значне місце належить етнографічним описам міст України, оригінальним документам українських гетьманів Юрія Хмельницького, Івана Мазепи, Івана Скоропадського. У 1833 та 1834 рр. у Харкові виходив літературний альманах «Утренняя звезда», у другому випуску якого було опубліковано ряд творів українських письменників (Є. П. Гребінки, І. П. Котляревського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка), що увійшли до скарбниці української літератури. 1844 р. О. О. Корсун, відомий ще як біограф М. І. Костомарова, видав збірку українських творів «Сніп», а 1843–1844 рр. вийшло чотири випуски альманаху «Молодик», про який В. Г. Белінський писав: «В Україні є своя література: після «Молодика» в цьому не може бути ніякого сумніву... Харків за своєю чисельністю населення й красою... є до деякої міри столицею української літератури, української прози, особливо українських віршів» [2]. Традицію публікації українських творів продовжив А. Л. Метлинський у п'яти випусках «Южнорусского сборника», де були надруковані переважно твори українських письменників, зокрема Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, А. Л. Метлинського, М. М. Петренка та ін.

У контексті загальної активізації літературного життя тогочасного Харкова почав свою поетичну діяльність студент М. Костомаров. Цьому сприяло, зокрема, те, що багато викладачів Харківського університету були відомими літераторами (П. П. Гулак-Артемовський, А. Л. Метлинський, О. В. Склабовський та ін.). Наприклад, А. Л. Метлинський «завжди схвально ставився до поетичної творчості студентів: на своїх практичних заняттях він проводив справжні семінари зі стилістики, аби відвернути молодь від класицистичних зворотів і навчити висловлюватися коротко та ясно. Його дім був завжди відкритим для любителів словесності та збирачів українських пісень. Студенти-українці часто гостювали в нього, відводячи душу у співі рідних мелодій» [3: 49].

Як свідчать спогади М. Костомарова, серед тодішньої університетської молоді спостерігалася схильність до ідеалізму, крім того, надзвичайно популярним було займатися філософією [9: 182]. Студенти читали німецькі філософські твори, вони знайомилися з ними в оригіналі, а не за посередництва російськомовних перекладів або російської періодики. На ідеалізмі харківських студентів наголошував і відомий публіцист Михайло де Пуле (діяльність якого певний час також була пов'язана з Харковом), підкреслюючи, що «серед тогочасних студентів було переконання, що людина може зберегти власну гідність та врятуватися від життєвих негараздів або живучи в селі, у власному маєтку, або ж працюючи на педагогічній ниві. Тому в 1840-х роках словесний, математичний та природничий факультети користувалися небувалою популярністю» [3: 50].

Через невеликий достаток студенти часто жили на квартирах у городян десь на околиці Харкова. Так, Федір Неслуховський, близький друг М. Костомарова, у своїх спогадах розповідає про «дім обивателя Вареника», де мешкав він із товаришами: «Серед нас сформувався навіть технічний вираз: поступити під опіку Вареника. Це значило, що людина прожилася, що вона не має ні грошей, ні кредиту. Тому й пансіонери Вареника були переважно одні й ті самі, вони змінювали одне одного подібно до припливу та відпливу» [9: 216]. А сам М. Костомаров в «Автобіографії» пише: «Меня поместили у профессора латинского языка Петра Ивановича Сокальского. Мне дали отдельную комнату в особом флигеле, в котором кроме меня было четверо студентов, проживавших у Сокальского также в отдельных комнатах. Содержание и обращение с нами было очень хорошее; одно только несколько беспокоило меня: Сокальский не позволял курить табак, и это побуждало нас курить в печную трубу» [5: 439].

Інтелектуальний рівень харківських студентів був упродовж усього цього періоду досить високим. Студенти володіли іноземними мовами, багато хто з них читав англійською та французькою. М. Костомаров, наприклад, знайомився з творами В. Гюго в оригіналі. В університеті викладалися й східні мови, причому професор І. Дорн на початку курсу не володів російською мовою, тому викладання арабської та перської мов відбувалося за посередництва латини. Серед слухачів професора були студенти, які на момент завершення навчання читали твори перської та арабської літератури [3: 51].

Важливою ознакою тієї епохи було формування гуртків: це і створений у Московському університеті гурток Миколи Станкевича (із якого вийшов Віссаріон Белінський), і класичні гуртки Ієни та Гейдельберга. Саме таким утворенням став гурток професора-славіста і літератора-романтика Ізмаїла Срезневського. Завдяки захопленню фольклором зблизився з І. Срезневським і М. Костомаров: «За посередництвом Амвросія Лук'яновича Метлинського, з яким я потоваришував ще під час мого перебування у Гулака-Артемовського, де він жив у якості домашнього учителя, я познайомився з видавцем «Запорожської старовини» Ізмаїлом Івановичем Срезневським, який вже був тоді на посаді ад'юнкт-професора зі статистики в університеті. Знайомство це надовго справило на мене сильний вплив... Узагалі, зближення з цією людиною дуже сприяло моему прагненню до вивчення української народності» [9: 185].

Харківські молоді науковці нерідко збирались у так званій «магістерській квартирі», де в 1840-х роках мешкали й І. Срезневський та А. Метлинський і де з'являвся М. Костомаров [9: 217]. Дослідниця О. Блик так змальовує атмосферу, що панувала там: «У середовищі «магістерської квартири» відбувалися жваві обговорення філософських праць Г. Гегеля, Й. Фіхте, Ф. Шеллінга, особливу увагу привертало «слов'янське питання»: слова Г. Гердера про блискуче майбутнє «слов'янського племені» не сходили з вуст юнаків. Найбільш цікавила німецька філософія українських інтелектуалів саме в тих розділах, де йшлося про розвиток національної самобутності» [3: 51].

Таким чином, завдяки зосередженню інтелектуальних сил у місті Харкові, зокрема в Харківському університеті як осередку науки й мистецькому центрі тієї доби, в українській літературі відбувався розвиток української літературної мови, були створені перші переклади європейської класики, з'явилися українські часописи, відбувалося становлення таких важливих для дальшого поступу харківської філологічної науки в цілому й лінгвістичної традиції зокрема постатей, як Микола Іванович Костомаров.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалій Д.І. Історія Слобідської України / Передмова, коментар В.В. Кравченка; художник, упоряд. іл. В.О. Ріяка. Харків : Основа, 1991. 256 с. (Серія «Пам'ятки історичної думки України»).
2. Белинский В.Г. Рецензия на «Молодик». *Полн. собр. соч.* Т. 9. С. 87.
3. Блик О. Інтелектуальна атмосфера Харківського університету в контексті діяльності харківської школи романтиків : зародження літературних ініціатив та романтичного руху. *Сучасні літературознавчі студії*. 2014. Вип. 11. С. 46–53.
4. Богданова І.Є. Стилістика художнього простору у творчості харківських поетів-романтиків 20–40 років XIX століття : дис... канд. філол. наук : 10.02.01. Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г.С. Сковороди. Харків, 2002. 181 с.
5. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. Київ, 1990. С. 438–461.
6. Костомаров Н. О преподавании на народном языке в Южной Руси. *Научно-публицистичні і полемичні писання Костомарова*. Київ, 1928. С. 156–159.
7. Лисиченко Л.А., Лисиченко Т.Ю. Харківська філологічна школа. Лінгвістичні традиції. Харків : ХІФТ, 2015. 232 с.
8. Мінц М.О., Олійник І.О. Життєвий шлях М.І. Костомарова. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]*. Сер. : Політологія. 2012. Т. 204. Вип. 192. С. 37–40.
9. Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців / Укл. : Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко, В.І. Кадеєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С.І. Посохов ; Вступ. стаття В.І. Іващенко ; Наук. ред. : С.І. Посохов. Харків : «Видавництво Сага», 2011. Т. 2. 540 с.

УДК 811.161.2'42 Костомаров

Лілія Петрова Озель, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ТИПОЛОГІЯ ПРОМИСЛІВ І РЕМЕСЕЛ У ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

У статті представлена лексико-семантична класифікація промислів і ремесел у художньому дискурсі українського письменника XIX ст. Миколи Костомарова, проаналізовано найбільш уживані одиниці та лексичні моделі, що відображають традиції, побут, духовну й матеріальну культуру, менталітет різних народів через специфіку їх виробничо-промислової та художньо-ремісничої діяльності.

Ключові слова: лексико-семантичні типи, лексика промислів і ремесел, лексичні моделі, назви одягу та його деталей, номінації споруд та їх частин, лексика деревообробки тощо.

В статье представлена лексико-семантическая классификация промыслов и ремесел в художественном дискурсе украинского писателя Николая Костомарова, проанализированы наиболее употребительные единицы и лексические модели, которые отражают традиции, быт, культуру, менталитет разных народов через специфику их промышленной и ремесленно-художественной деятельности.

Ключевые слова: лексико-семантические типы, лексика промыслов и ремесел, лексические модели, названия одежды и ее деталей, номинации построек и их частей, лексика деревообработки и др.

The article presents lexico-semantic typology of crafts in the artistic discourse of Ukrainian writer of the 19th century Mikola Kostomarov. The most commonly used units and lexical models that reflect the traditions, culture, way of life, the mentality of different peoples through the specifics of their industrial and craft activities are analyzed.

Key words: *lexico-semantic types, lexis of crafts, lexical models, the names of clothes and accessories, building constructions and their parts, arms, products made of wood, etc.*

Актуальність цієї розвідки пов'язана з потребою ґрунтовного аналізу лексико-семантичних особливостей художньої картини світу Миколи Костомарова як малодослідженої сторінки, зокрема й в аспекті вивчення лексики промислів і ремесел як вагомого складника художнього стилю письменника.

Популярність та своєчасність означеної проблематики ґрунтується на необхідності вивчення лексичних типів та моделей, що відображають традиції, мову, культуру, менталітет різних етносів через специфіку їх виробничо-промислової та художньо-ремісничої діяльності. Доробок Миколи Костомарова характеризується як полікультурний та етноконцептуальний, оскільки представляє лексичні ареали багатьох традицій: російської, української, татарської, турецької, інших племен і народів.

Проблемам цінностей буття в поезії українського романтизму, естетику якого сповідував і Микола Костомаров, приділено місце в монографії О. Маленко; специфікою дослідження художньо-стилістичних особливостей в аспекті моделювання романтичної картини світу у творах М. Костомарова переймається І. Богданова; культурологічну лексику та її лексикографічне опрацювання досліджує Н. Данилюк; динаміку номінацій у галузі бондарства — Г. Краєвська; лексика народних промислів у «Словарі української мови» Бориса Грінченка стала предметом наукової уваги С. Солодкої. Німецькі лексичні запозичення у сфері металургії в сучасній українській мові вивчає В. Скачкова; іншомовні слова в складі термінології сільськогосподарського машинобудування 20–30-х років потрапили до кола наукових досліджень Є. Ємельянової. Аналізуючи мову художньої прози І. Франка, О. Муромцева звертала наукову увагу на номінації промислів і ремесел, вказуючи, що в його творах досить «повно представлена лексика на позначення різних трудових процесів, серед них насамперед терміни нафтового промислу», «інших сфер виробничої діяльності людини» [5: 185]. Літературознавчий та історіософський аспекти творчості Миколи Костомарова представлені дослідницькою думкою в працях М. Наєнка, Я. Козачка, М. Яценка.

На основі вивчення праць щодо особливостей становлення й розвитку промислово-виробничих процесів [7; 10; 11; 12; 13] доходимо висновку, що **промисли** — це зумовлені календарно-побутовими, економічно-господарськими потребами, усталені традицією, життєво необхідні та сформовані естетично-культурними й морально-етичними потребами види громадської й індивідуальної діяльності: лісові (вирубка лісу й лісосплав) та лісохімічні промисли (поташний (будництво), селітерний, смолокуріння, дігтярний), соляні (солевидобуток і солеваріння, транспортвання солі), чумацький, свічкарний, цегельний, рудний, металургійний, каменетесний, миловарний, напірний, червцевий, збиральний, млинарство, гуральництво, викурювання горілки, броварництво, медоваріння, землеробство (хліборобство, садівництво, городництво), скотарство, мисливство, рибальство, бджільництво (бортництво); **ремесла художні** — види професійної діяльності, які

вимагали більш складного устаткування, тривалого навчання, організації праці, передачі досвіду від покоління до покоління із збереженням історико-етнографічних, художньо-декоративних, естетичних та регіональних особливостей: гончарство, деревообробка, ткацтво, килимарство, вишивка, гаптування, вибійка, розпис, ковальство, писанкарство, гутництво, виготовлення народних музичних інструментів тощо.

Мета цього студювання полягає в систематизації тієї частини лексичного матеріалу, що представляє різні види промислів і ремесел, його лексико-семантичній типологізації та лінгвістичному аналізу специфіки художньо-стилістичної реалізації в художніх текстах Миколи Костомарова «Син», «Кудеяр», «Сорок літ», «Холуй», «Чернігівка».

Найбільш репрезентативною групою лексики промислів і ремесел в художньому дискурсі М. Костомарова виявилися назви одягу, тканин, взуття та деталей їхнього оздоблення (*чуга, стамед, сукно, зипун, тулуп, лапти, рогожка, заплати, рубахи, околышек из собольего меха, синий жупан, черные штаны, бархатный жилет, рясы, скуфы с клобуками, летник, кика*).

Серед прийомів, які використовує письменник для першого знайомства з героєм, як правило, першочергове місце посідають лексичні засоби візуалізації персонажа, зокрема опис дизайну одягу, особливостей його моделювання, художньо-декоративного оформлення й композиційних особливостей з метою визначення роду занять, вікових, соціально-стратифікаційних характеристик: *«Молодой был одет в суконную чугу вишневого цвета с короткими рукавами, достигающую до колен, и с нашивками голубой материи вдоль переднего разреза, на которых прикреплены были петли с пуговицами, пояс из полосатой материи белого, черного и алого цветов обхватывал его стан; за ним был заткнут кинжал в ножнах и пистолет; на левом боку пристегалась к поясу на серебрянной цепочке сабля»* [4: 6].

Назви одягу з естетичними маркерами за кольористикою, формотворенням, декором супроводжуються лексикою, що демонструє ознаки за походженням, увиразнює часо-просторові, історико-регіональні та етноментальні реалії, взаємозв'язки з іншими народами: *«На голове у него была четвероугольная шапочка с раздутыми улами, красного сукна с околышком из собольего меха; фигура этой шапочки обличала малороссийское происхождение: такие шапки стали входить в употребление только после присоединения Малороссии, и то преимущественно между служилыми, перенявшими этот покррой в стране, где бывали»* [4: 9].

Лексеми, що презентують одяг, характеризують календарно-побутові та сімейні звичаї й обряди, ритуали, набуваючи символічного значення. За українською міфологією, *синій* — колір удачі, прихильності, праведності, довір'я та безкінечності, сталості й матеріально вагомих речей [9]; за християнською символікою, його тональна специфіка зближується з вічною і непорушною Божественною Істиною, спокоєм, умиротворенням [14]. Так, *синій жупан* у повісті «Сорок літ» поряд з іншими лексемами — номінантами матеріального добробуту (*кінь, віз*) — постає символом достатку, заможності, господарності, готовності до створення сім'ї, умовою, за якої батько дасть дозвіл на шлюб доньки: *«Пусть твой Трохим наживет себе жупан из синего панского сукна да приедет ко мне со сватами на своем собственном возе, своею собственною лошадыю. Тогда я отдам тебя за него»* [4: 356].

Контексти й лексичні одиниці, що демонструють низку видів одягу, багатство аксесуарів, значну кількість дрібних деталей (*частые медные посребренные пуговики; мелкий жемчуг, мелкая бирюза*), дорогі тканин, хутра (*черный бархат, камчатная красная шубка, бобровый воротник, белый атлас, парчевая душегрейка*), вступають

в антитезі зв'язки з моральними характеристиками героїв — бідністю внутрішнього світу, примітивізмом, дріб'язковістю, відсутністю духовності.

Деталі одягу немолодїї нареченої Неоніли Філіпівни — жінки, яка вже перебувала в шлюбі з чоловіком, котрий знищив першу дружину й зрікся сина, Капітоном Михайловичем («Син»), постають у контексті, де досить виразним є представлення матеріального задля демонстрації браку духовного, свідомий акцент на зовнішніх характеристиках обряду весілля, а не його морально-етичному підґрунті з метою критичного зображення героїв та їх оточення. Поширена художня деталь (*большие золотые подвески в виде паникадила*), семантичним центром якої стала лексема церковного вжитку *паникадило* — «велика люстра або свічник, що висить посеред церкви» [10: 629], зайвий раз демонструє позірну релігійність героїні, її потенційну неспроможність стати моральною опорою, центром сім'ї, із самого початку заснованої на порушенні християнських норм: *Сама «молодая княгиня» сидит за столом на алой подушке; на ней голубой с серебрянными цветами летник, застегнутый мелкими и частыми медными посребренными пуговками, к рукавам пристегнуты широкие вошвы из черного бархата, украшенные вышитыми золотом листьями; воротник летника из черной бархатной тесьмы, усеянной мелким жемчугом, с позолоченною бляхою посредине, обвивал ее белую шею, поверх летника накинута камчатная красная шубка с бобровым воротником; на голове кика с высоким челом белого атласа, расшитая золотом, окаймлена мелким жемчугом, спускалась над черной бархатной шапочкой; в ушах большие золотые подвески в виде паникадила с мелкою бирюзою, сверх кики прозрачная фата — признак невесты. По правую руку у нее сидит сваха, жена соседнего сына боярского, повязанная поверх волосника белым убрусом, сама в зеленом летнике и в красной парчевой душегрейке, подбитой и окаймленной куницами* [4: 98–99].

Назви одягу представників царського оточення поляризовані до лексичного представлення манер і поведінки романтичного персонажа-одинака (відсутність головного убору Кудеяра (*непокрита голова*) свідчить про відкритість намірів героя, його незахищеність (незважаючи на фізичну силу) перед імперською каральною системою в особі представників царського двора, замаскування яких передано номінаціями вбрання служителів церкви (*рясы, скуфы*; «скуфія — гостроверха оксамитова шапка чорного або фіолетового кольору у православного духовництва, монахів» [10: 810]) поряд із назвами холодної зброї): *Кудеяр шел пешком с непокрытою головою до главного крыльца и встретил здесь двоих людей, странно одетых. На них были монашеские, черные рясы из грубой шерстяной ткани, на головах скуфы с клубками, а из-под распахнутых ряс виднелись шитые золотом кафтаны, а за поясами кинжалы с богато оправленными рукоятями.*

Лексико-семантична картина доповнена представленням назв одягу царя: *Сам царь был одет в желтый шелковый кафтан, из-под которого виднелся белый зипун; на голове у него была черная шапочка, саженная жемчугом, а на ногах высокие черные сапоги, шитые серебром* [4: 246], супроводжується конструкціями, що характеризують його психічний стан: *...глаза его страшно и как будто произвольно бежали из стороны в сторону, губы дрожали, голова тряслась. Он шел сгорбившись, переваливаясь с боку на бок и опираясь на желтый посох* [4: 247].

Особливою панорамністю національно-героїчного колориту відзначається художньо-стилістична картина одягу української еліти, зокрема князя Дмитра Вишневецького, де іменування одягу та його аксесуарів актуалізують потенційні лексичні можливості як засоби, з одного боку, етноментальної ідентифікації й типізації, з іншого, персонально-особистісної індивідуалізації; характеризують персонажа як аристократа за походженням і духовним складом, козака-воїна,

дипломата, особистість простодушну й щиру, вольову й рішучу, знану й шановану, героя свого часу: *Господин обулся в сафьяновые сапоги с серебрянными узорами, отороченные бобром, надел зеленые суконные штаны, входившие в сапоги, белый зипун из турецкой габы, а сверху бархатный темно-красный казацкий кобеняк с отложным воротником из горностаевой обшивкой. Эта одежда была короче тогдашнего великорусского кафтана, с одною только грушевидною пуговицею, и подпоясанный поясом, до того униженного золотыми бляхами, что нельзя было распознать материи, из которой он был сделан. За поясом заложен был кинжал с круглою ручкою, украшенною одним большим изумрудом; на левом боку у господина была турецкая кривая сабля в серебряных ножнах и бирюзою на рукоятке; а на груди висела золотая цепь с медальоном, на котором изображалось восходящее солнце... Медальон на груди носил герб его княжеского рода* [4: 118].

Демонстрація соціальних контрастів яскраво задекларована лексикою (*лапти, дырявые шапки, зипун, тулуп*), що увиразнює образи представників нижчих верств, де також склалися певні правила й звички носіння та практичного використання одягу через неможливість його придбання й заміни: *Одни за другими являлись бездомные бобыли и захребетники, в лаптях, в дырявых шапках, в зипунах с заплатами, с заплочным мешком, где было по две рубахи, праздничный зипун да сухари. Один и тот же тулуп служил и летней, и зимней одеждой; разница была в том, что зимой его носили шерстью к телу, а летом вверх* [4: 9].

У парадигмі одиниць територіально-адміністративного та регіонального устрою в художньому дискурсі Миколи Костомарова простежується певна семантична система, що прямо чи опосередковано пов'язана із промислово-ремісничою лексикою. До цієї системи належать:

- 1) номінації адміністративних одиниць, типів поселень, макро- й мікротопонімічні (гідроніми, дромоніми) назви, які у своїй семантиці завжди мають геополітичні, географічні характеристики, постають яскравим фоном для іменувань промислів і ремесел, зокрема деревообробного, що також мають відповідну історико-регіональну співвідносність: *уезды, города, верховые города, острожки, засеки, села, сельца, деревни, слободы, майданы, посады, Московия, Петербург, Александровская слобода, Нева, Васильевский остров, Тамбов, Шацк, Чернигов, Харьковский полк, Исса, Иква, Кача, Жиздра, Угва, Ока, Ицка, Сейма, Оскол, Саранск, Астрахань, Ливны, Кафа, Нехорошево, Карельская земля, Муравский шлях, Злыньское поле, Брянский лес, Донец, Псел.*

Контексти, де зображається Петербург як основна резиденція царя Петра I, Олександрівська слобода, місце перебування царя Івана, а також картини царських дворів супроводжуються лексикою на означення морально-психічних рис героїв — представників вищих прошарків Російської імперії. Петербург — символ підробної поваги, схиляння перед можновладцем, намагання догодити йому в будь-який спосіб, топонім із негативним емоційно-оцінним кодом: *Во всяком городе, существующем на земном шаре, если не все вообще обитатели этого города, то, по крайней мере, хозяева домов, в нем построенных, питают привязанность к месту своего жительства. Один Петербург составлял в этом отношении изъятие. Этот «парадиз» Петра нравился только своему основателю да немногим из его приближенных, — да и те повторяли царские похвалы новосозданному городу только из угождения государю или из боязни за себя: в глазах Петра не любит Петербурга было признаком несочувствия ко всем видам и затеям государя. Петру хотелось, чтобы все русские люди любили то, что ему самому было по сердцу. Но старая русская поговорка: «Насильно мил не будешь», — как нельзя более приложилась к Петербургу* [4: 409]; Олександрівська слобода — місце жорстоких принижень, знущань і тортур під прикриттям необхідності зміцнення державності й влади царя Івана.

Лексико-семантичні моделі, що візуалізують можновладців, мають ознаки негативного представлення, натомість внутрішній світ, духовний потенціал неназваних народних майстрів (примисловців та ремісників) поетизується й ідеалізується через посередництво опису естетичних вартостей витворів їхньої праці. «Особистість, її внутрішній світ, уява, фантазія — усе це набуло в романтиків певного культу, — зазначає О. Маленко. — При цьому внутрішній (суб'єктивний) світ розглядається ними як вищий, ніж світ зовнішній (об'єктивний), що не має особливої ваги і значущості» [5: 178]: *Царские любимцы волею-неволею заводили себе там дворы и деревянные дома; нигде в угоду царя не расточалось на Руси столько искусства резьбы по окнам, гримзам и столбам... Посредине двора возвышалась и белела большая церковь с пятью вызолоченными куполами, а близ нее тянулись царские хоромы с высокою гонтовою кровлей, размалеванные разными красками, с вышками, подзорами, с крыльцами, под круглообразными навесами и с четвероугольными окнами, которых карнизы были размалеваны снаружи затейливыми узорами. Много щегольства было приложено к этому деревянному зданию; но, не смотря на все желание разукрасить его, физиономия его заключала в себе нечто подавляющее, отталкивающее, как часто бывает, что дом, построенный хозяином по своему вкусу, мимо воли своего хозяина носит его характер. Окна царского жилища, глубокие, вдавшиеся внутрь, невольно носили в себе отпечаток чего-то таинственного, зловещего* [4: 244–245];

2) назви дворів із комплексом споруд особливого призначення, зокрема державно-адміністративного та дипломатичного, передають складність конструкцій з метою показу заплутаності державно-правової системи, зовнішньої і внутрішньої політики, їх потенційної небезпеки (*Крымский двор, Греческий двор, Сохранная казна, Мытный двор, Патриарший приказ, Малороссийский приказ*): *За Москвою-рекою был тогда большой двор, назывался он Крымским; внутри его, на правой стороне, построен был ряд изб одноярусных, под одну высокую крышу из драни, представлявший вид как бы одной предлинной избы. Прямо против ворот была большая изба в три яруса, отличавшаяся вычурностью постройки, сравнительно большими окнами и узорами около окон; левая сторона двора была застроена множеством сараев, клетей, навесов, загородок, расположенных в таком беспорядке, что, казалось, можно запутаться и целый день искать выхода. Такой способ построек представлял превосходный материал для пожаров, которые нередко и посещали Крымский двор, но после пожаров постройка велась прежним способом. Крымский двор был пристанищем приезжавших в Москву посланников и гонцов крымского хана, для них-то и была назначена большая изба с украшениями. На этот двор приставали и татарские купцы, посещавшие Москву с восточными товарами* [4: 63];

3) лексика, що називає міські, селищні, сільські споруди, церкви, церковні бапти, вулиці й проспекти: *Наугольная Крымская, Троицкая, Наседка, Боярыня, воеводский двор, осадный двор, приказная изба, тюрьма, кабак, мосты, христианские церкви, турецкая крепость, Большая перспектива, Средний проспект, Кадетская линия, дом Соловьева, Соловьевский сквер, церковь Воскресенья, дворец царицы Прасковьи, дворец князя Меншикова, двор княгини Анны Петровны Долгоруковой*;

4) назви споруд та виробів із дерева (лексика деревообробки) представляють малі та великі архітектурні форми, сільські й міські житлові комплекси родинно-побутової культури, їх багатство й різноманітність в Росії та сусідніх народів (*изба, горница, повалуша, поварня, хлебня, медоварня, пивоварня, кладовая, людские избы, сенник, сеница, амбар, клетки, подклеты, конюшни, сушильня, винокурня, навесы, загородки, передняя хата, черная хата, чулан, повитка, баня*), використовуються для характеристики сімейно-побутових відносин, структури сім'ї, місця в ній

кожного члена: *Тогда не делали больших домов, а по надобности, если семья прибавлялась, строили особые дома; таким образом, еще Михайло Нехорошев построил четыре избы, одну для себя, три для сыновей. Когда у Капитона родился Осип, он ему построил заранее повалушу* [4: 9].

У межах цього типу одиниць вирізняються назви, пов'язані зі спорудами спеціального призначення (*столбовая изба для пиров, столовая изба*) та їх частинами (*галерея, рундук, подклеть, лестница*), що вживаються для увиразнення смаків і уподобань господарів, їх занять, характеру, способу життя, стосунків з іншими людьми: *По въезде на двор на левой стороне была большая одноэтажная столбовая изба, выстороенная Петром Михайловичем для пиров; к ней примыкала, составляя с ней угол, другая, прямо против ворот, изба собственно Капитона Михайловича. Она была трехэтажная. Второй этаж, с открытой галереей на столбах, имел три продолговатых окна с круглыми верхними краинами: в нижнем этаже или подклете было два четверугольных окна, между которыми находилась широкая дверь; он служил для прислуги; с галереи второго этажа вела вниз лестница, крытая сверху и с боков, и оканчивалась у земли двухступенным рундуком и пирамидальным верхом на выточенных кувшинообразных столбах* [4: 17];

5) назви екстер'єру будівель із зооморфною (орнітологічною, анімалістичною) та флористичною символікою, супроводжувані лексикою кольористичної семантики, номінаціями, що передають багатство мотивів, образів, орнаментів, деталей різьби по дереву (*грымзы, столбы, главное крыльцо*): *При въезде в передние ворота глаза поражались пестротой фигур и красок, которыми были изукрашены в хозяйских жилых столбы галерей, крыльца, окраины крыши, сделанные с прорезными гребнями, но в особенности окраины окон: тут виднелись наклеенные из дерева и размалеванные разными цветами звери, птицы, деревья и такие фигуры, которым нельзя дать названия. Столовая изба была обшита тесом и раскрашена всеми возможными узорами. Посредине двора стоял колодец с журавлем* [4: 18];

6) серед назв інтер'єру одне з провідних місць належить посуду як найпершому репрезентанту культури харчування, що засвідчено такими одиницями: *стекляница, медные ендова, лукошки, кубки, чарки, братины, солоницы, чашка для куты, круглые деревянные ложки, чугуны, укусницы, перечницы, кубки, достаканы, ковши, мисы*.

7) лексика деревообробки представлена назвами різного типу транспортних засобів як водних, так і сухопутних (*човнів, возів*): *байдаки, струги, однодеревки, завозни, буера, торншхоуты, яхты, шлюпки, карбасы, ялики, верейки*.

У широкому спектрі лексики, що представляє соціальні та маргінальні прошарки й типи (*дворяне, сыны боярские, помещики, служилые люди, воеводы, дьяки, посадские, вотчинники, старосты, приказчики, опричники, казаки, казацкие атаманы, есаулы, регименторы, соглядатаи, гулящие люди, воровские люди, беглые, крестьяне, бирючи, скорморохи, бездомные бобыли, забубенные бродяги, захребетники, нищие, полунищие, полумонахи, юродивые, холопы (полные, кабальные, отпущенные, вечные холоу)*) лексико-семантичним центром художнього дискурсу постають породжені імперією соціально деформовані типи зневажених, безправних осіб із рабською психологією *холопы та холоу*: *Первые, как холопы, составляли такой класс, для которого неизбежным казалось служить кому бы то ни было, быть в неволе у кого бы то ни было. Гнев царсаий, постигший их господ, освобождал их от холопства, они сами собою делались свободными; но свобода им была не свойственна, как рыбе воздух без воды; обыкновенно в московской Руси освобожденный холоп снова делался холопом другого господина* [4: 299].

На тлі опису найрізноманітніших верств населення, а також у сфері лексики, що відображає чітку ієрархію при дворах господарів (поміщиків, бояр, дворян) яскраво постають номінації частини суспільства, представленої промисловцями

і ремісниками, які знаходилися в порівняно кращих умовах завдяки своїм умінням, майстерності, можливості передачі знань, супроводжувані коментарями щодо специфіки морально-етичних і виховних норм етносу: *Из этого народа были мастеровые, и учили они разным художествам мальчишек и девчонок, и оттого во дворе зажиточного помещика было, словно на посаде, всякого промышленного и умелого народу много: и ткачихи, и портнихи, и столяры, и сапожники, и иконописцы, и Бог знает кого только не было. Не обученных мастерству определяли в конюхи, скотники, псаря; других вооружали луками и сагайдаками и держали на случай опасности; были и такие, которых должность в том только и состояла, чтобы по ночам бить в железную доску и пугать воров. Большая часть их проводила время праздно, да и сами мастеровые работали умеренно, зато не совсем умеренно пьянствовали. У Нехорошевых была своя пивоварня, поэтому веселящего сердца питья было вдоволь* [4: 26].

Зброярство як сфера майстерності представлена назвами (кинжал, пистолет, сабля, ружье, пищали, лук, колчан, турецкая сабля, сабля булату дамасского), що демонструють такі значеннєві континуації:

- 1) військове спорядження, засіб самозахисту: *...за ним был заткнут кинжал в ножах и пистолет; на левом боку пристегалась к поясу на серебрянной цепочке сабля;*
- 2) предмет розваг, вправ, організації дозвілля, мисливства: *Старые ружия, привезенные Михайлом из Карельской земли, лежали в кладовой и покрылись бы ржавчиною, если бы Петр не чистил их и не выносил ради забав, которые учреддал с соседями, чтобы не разучиться воинскому делу. В летние праздники, созвавши соседей и собравши слуг, он затевал стрельбу из ружьев и луков в цель, назначал за то награды, поил и дарил слуг, которые показывали ловкость; тогда и впуски бегали, и боролись, и рубились на саблях. Петр очень любил охоту, держал большую псарню и часто осенью и зимой выезжал с соседями и с толпою крестьян и людей сражаться с волками и медведями* [4: 10];
- 3) цінний предмет рідкісної роботи (особливо іноземні зразки) подарункового, сувенірного характеру з метою демонстрації як власної військової доблесті (відвойована зброя), так і складання шани адресату, часто з метою пошуку його прихильності: *Прислав заявил, что князь Дмитрий просит пожаловать его — велеть поднести царю в дар турецкую саблю редкой работы. Казак поставил ящик на стол и открыл его. Там лежала сабля с рукояткою, осыпанною рубинами, бирюзой и изумрудами»; «— Все здесь со мною привезено, а дороже всего сабля булату дамасского, рукоять у ней с камнем самоцветным, смарагдом зело великим и с цепью золотою... / — Спасибо, Юрий, — сказал царь ласково. — Вяземский, отнеси эту саблю в оружейную. Чай, она там не последняя спица в колеснице будет. Ну, Кудеяр, что бы ты от нас хотел?* [4: 249].

У художньому словнику промислів, відомих на теренах України, Росії, інших народів, у творах Миколи Костомарова чільне місце посідають торгівельний (мікро- і макроторгівля), лихварський, землеробство, мисливство, і навіть работоргівля та розбійництво.

Лексичні ареали, що представляють землеробство як вид господарських робіт або окремих аграрний промисел, найважливіший у традиційній господарській культурі багатьох слов'янських народів, зокрема й російського, покликані передати основну настанову: земля — джерело не тільки продуктів харчування, але й основа творчої праці, естетики сільськогосподарської культури, поле для набуття досвіду, підґрунтя для виховання кращих морально-етичних рис як окремої особи, так і сім'ї, родини, громади, народу.

Антитеза люди землеробської праці (більш вільні, незалежні) — дворові люди, холопи, холоуї, челядь (залежні, підневільні) посилює семантичний зв'язок **свобода — несвобода**:

Крестьяне, прежде находясь в своих дворах, не были подобно холопам, челядью без определенного призвания, обязанною исполнять ту либо другую прихоть господина, их кормившего и одевавшего. Крестьяне были тружениками, в поте лица добывавшими хлеб свой с полуценной по договору земли от ее владельца. Горькая судьба разорения постигла их случайно, оттого только, что им пришлось жить на земле того боярина, которого постигла опала. В них не было тех пороков, которые присущи дворне. Земледельческий труд облагораживает человека, и как бы ни было порочно какое-либо общество, те, которые занимаются исключительно земледелием, будут сравнительно лучшими и честнейшими людьми в этом обществе до тех пор, пока не перестанут быть земледельцами [4: 300]. Землеробство, землеробська праця постає як етноментальна категорія, синонім миролюбності, спокою, моральності, антитеза війні, суперечкам та розбійницькому промислу.

Лексика мікроторгівельного промислу яскраво зображає як сам вид діяльності, так і характер особистості, що нею займається, зокрема такі риси як підприємливість, мобільність, контактність, господарність персонажа: *Но более всего Капитон любил выгодно продать и купить; сметливый, расторопный, он ездил по ярмаркам и продавал произведения своего хозяйства, шерсть, лен, хлеб, мед и привозил домой сукна, материи, вина и сласти; и на нем лежало все письменное управление хозяйства* [4: 11].

Номінації макроторгівлі, зокрема караванної, відображають міжнародні та дипломатичні зв'язки зображуваних у творах етносів, їх менталітети, спосіб господарювання, основні й допоміжні види економічної активності: *По этим вестям царь московский отправлял с караваном в Крым своего гонца со множеством мехов и с большою денежною казною. В караване было много купцов-армян: кроме мехов и воску, вывозимого из московской земли, они везли значительное количество хлебного зерна и муки* [4: 291].

Контексти художнього дискурсу Миколи Костомарова представляють лихварство як промисел («лихвар — той, хто позичає гроші за великий відсоток» [10: 447]), що у народному середовищі, зокрема й іноетнічному, ставав причиною творення нових характеристичних антропонімів, що визначали не тільки спосіб життя, рід занять, а й характер героя, його долю чи й долю цілого роду: *Жених Ганны Кусивны происходил от предков не из казацкого рода и был заходяим человеком в Чернигове. Дед его, Федор Молявка, жил в Браславе и отдавал деньги в рост; за это какой-то дячок приложил ему кличку Многопеняжный, и такая кличка привилась к его роду. Сыновья Федора наследовали, вместе с этой кличкой, любовь к отцовскому промыслу и возбуждали своею алчностью слух о несметном своем богатстве* [4: 592].

У системі лексичних засобів досліджуваного дискурсу особливою експресією відзначаються описи з одиницями ганебного й злочинного виду промислів — работоргівлі як однієї з форм поневолення, експлуатації (*торговля невольниками, живой товар, звук кандалов и цепей, бесчисленное множество невольников*), провідним образом-символом якої стало місто Кафа, що подається в оточенні етнонімів (*черкесы, грузины, калмыки, молдаване, персиане, поляки, греки, немцы, венгры, чухны*): *Древняя слава торгового и промышленного города не затмилась для Кафы с поступлением ее под турецкое владычество; в это время она посвящена была особенно одному промыслу, и вряд ли в Европе был другой город, где бы так процветал этот промысел. То была торговля невольниками; с именем Кафы повсюду соединялось представление о живом товаре; приезжего в Кафу с первого же разу поражал звук кандалов и цепей и зрелище бесчисленного множества невольников, переходивших за деньги из рук в руки. Разные страны, племена, физиономии, нравы и языки имели в Кафе свих представителей: черкесы, грузины, калмыки, молдаване, персиане, поляки, греки, немцы, венгры, чухны — люди обоего пола и всякого возраста* [4: 202].

Прикметними ознаками художнього стилю Миколи Костомарова є історично й документально деталізовані описи процесів промислово-ремісничого

виробництва із вказівкою назв приладів та інструментів, матеріалів, типології виробів, специфіки злагодженої, цілеспрямованої, динамічної колективної праці, розгортанням іменувань регіонального топонімікону: *На устье реки Псела давно идет уже кипучая работа. Множество народа снует туда и сюда с топорами, тесами, буравами, заступами, молотами, клещами; тешут бревна, пилят доски, сколачивают гвоздями, долбят стволы многовековых дубов, строят суда всякой величины — и байдаки, и струги, и одnodеревки, и завозни. По берегу на большое пространство раскинуты шатры, шалаши, навесы; стоят возы, дровни...* [4: 186].

З-поміж інших лексико-семантичних ареалів специфіку лінгвопоетики романтичної прози творять зокрема й назви промислів і ремесел з їх основними типологічними різновидами, оригінально представленими в дискурсі Миколи Костомарова в номінаціях одягу, тканин, взуття, деталей їхнього оздоблення, стилістики; макро- й мікротопонімах, що служать мовно-стилістичним фоном для назв споруд та виробів із дерева малих та великих архітектурних форм родинно-побутової та державно-політичної культури; номінаціях землеробства, мікро- й макроторгівлі, зброярства, лихварства, работоргівлі, розбійництва тощо.

Лексика промислів і ремесел, які традиційно відносять до матеріальної культури, засвідчує в художньому доробку М. Костомарова її потенційну, характерну для естетики образного слова в романтизмі, здатність об'єктивувати почуття, емоції, внутрішній світ героїв, поетизувати минуле, майбутнє й сьогодення народу, актуалізувати його етнічну самобутність, індивідуалізувати постать майстра-ремісника через колоритне мовно-стилістичне представлення творчої й мистецької вартісності його виробів.

Номінації на позначення ремісничо-промислового виробництва увиразнюють соціально-психологічні, вікові й етнічні характеристики зображуваних, дозволяють пізнати менталітет, історико-регіональні, етногенетичні процеси, зрештою простежити поступ етносу до самовизначення і самоусвідомлення своєї неповторності в колі інших народів.

Лінгвістична майстерність Миколи Костомарова як письменника, історика, документаліста й енциклопедиста репрезентована лексико-семантичними моделями, що представляють технологічні, художньо-декоративні, історико-етнографічні особливості, етапи зародження й розвитку ремісничо-промислової діяльності, її еволюцію, взаємозв'язки із сімейною й громадською культурою, комплексом світоглядних уявлень та вірувань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Войтович В. М. Українська міфологія. К. : Либідь, 2002. 664 с.
2. Емельянова Є. С. Іншомовні слова в українській термінології сільськогосподарського машинобудування 20–30 років. *Життєсвіт учителя і друга. Збірник матеріалів III Муромцевських читань на пошану доктора філологічних наук, професора Муромцевої Ольги Георгіївни (до 75-річчя від дня народження)* / Упорядники О. С. Черемська, В. Ф. Жовтобрюх. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2013. С. 149–158.
3. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. К. : Либідь, 1994. 384 с.
4. Костомаров М. Твори в двох томах. К. : Дніпро, 1990. Т. 2 : Повісті. 780 с.
5. Маленко О. О. Лінгвопоетика буття в естетичному вимірі українського романтизму й реалізму. *Лінгво-естетична інтерпретація буття в поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну)* : Монографія. Харків, 2010. С. 177–278.
6. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX — на початку XX століття. Харків : Вища школа, 1985. 152 с.
7. Народные художественные промыслы России : история, география и культура / Д. А. Амаджолова и др. М., 2012. 291 с.

8. Скачкова В.В. Німецькі лексичні запозичення у сфері металургії в сучасній українській мові. *Життєсвіт учителя і друга. Збірник матеріалів III Муromцевських читань на пошану доктора філологічних наук, професора Муromцевої Ольги Георгіївни (до 75-річчя від дня народження)* / Упорядники О.С. Черемська, В.Ф. Жовтобрюх. Харків : ХНПУ ім. Г.С. Сковороди, 2013. С. 145–149.
9. *Словник символів культури України* / За заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка та ін. 3-є вид. К. : Міленіум, 2005. 351 с.
10. *Сучасний тлумачний словник української мови* / За заг. ред. В.В. Дубічинського. Харків : ВД «Школа», 2011. 1008 с.
11. *Українська етнологія* / За ред. В. Борисенко. К. : Либідь, 2007. 400 с.
12. *Шевченко Є. Народна деревообробка в Україні : Словник народної термінології*. К. : Артанія, 1997. 312 с.
13. *Энциклопедия народных промыслов и ремесел, составленная Иваном Панкеевым*. М. : Олма Пресс. Т. II. 2000. 441 с.
14. *Энциклопедия символики и геральдики* [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://www.symbolarium.ru/index.php>.

УДК 398.8 (477) Костомаров

Наталя Нестеренко, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

ФОЛЬКЛОР У СВИТОГЛЯДНІЙ РЕЦЕПЦІЇ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

Стаття присвячена дослідженню специфіки поглядів М. Костомарова на фольклорну спадщину народу в контексті теорії XIX століття, зокрема проаналізовано вплив романтизму, міфологічної школи, культурно-історичної школи на формування концепції етнографа про роль і значення поезії в розкритті й пізнанні духу (характеру) етносу.

Ключові слова: фольклор, романтизм, міфологічна школа, культурно-історична школа, народна символіка, народний дух (характер), пісня.

Статья посвящена исследованию специфики взглядов Н. Костомарова на фольклорное наследие народа в контексте теории XIX ст., в частности проанализировано влияние романтизма, мифологической школы, культурно-исторической школы на формирование концепции этнографа о роли и значении поэзии в раскрытии и познании духа (характера) этноса.

Ключевые слова: фольклор, романтизм, мифологическая школа, культурно-историческая школа, народная символика, народный дух (характер), песня.

The article is devoted to the study of the specificity of M. Kostomarov's views on folklore heritage of the people in the context of the 19th century theory, in particular the influence of romanticism, mythological school, cultural-historical school on the formation of the concept of an ethnographer on the role and significance of poetry in the disclosure and knowledge of the spirit (nature) of the ethnos.

Key words: folklore, romanticism, mythological school, cultural-historical school, folk symbols, folk spirit (character), song.

Розвиток української етнографії в першій половині XIX століття на етапі свого становлення як окремої самостійної дисципліни відбувався під впливом

романтизму. У центрі уваги романтично-етнографічного народництва — вивчення культури селянських мас, їхньої самотності, міфології, народної творчості, історичної, обрядової пісенності. Це був час, коли народна поезія з об'єкта історичного дослідження перетворюється на об'єкт народознавства.

Етнографічні особливості народу вважалися найважливішим історичним джерелом. З'являється й етнографічна концепція літератури, представлена у творчості І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка. Письменники збирають етнографічні матеріали, укладають збірники усної словесності.

Одним із перших дослідників української етнографії був історик та етнограф Микола Костомаров (псевдоніми Ієремія Галка, Іван Богучаров, Николай Н., Равві), який багато зробив для вивчення етногенезу східнослов'янських народів, їхньої міфології, вірувань, словесної творчості. Складно переоцінити його внесок у вивчення менталітету українського народу та розвитку його національної свідомості, обстоювання самостійності української мови та культури: «Велика заслуга М. Костомарова в збиранні народної творчості, вивченні його звичаїв і побуту, розвитку теоретичних засад народжуваної фольклористики, у виробленні на засадах народної естетики літературної теорії нової української літератури» [1: 236]. Дослідник одним із перших розробив «концепцію відмінності етнокультурних традицій українців і росіян [6: 78]».

Метою статті є окреслення специфіки поглядів М. Костомарова на фольклорну спадщину народу в контексті етнологічних теорій XIX століття.

Головним джерелом для пізнання життя «живого народу» стає для М. Костомарова словесна творчість. Ознайомлення зі збірниками народних пісень М. Максимовича, П. Лукашевича, із «Запорожской стариной» І. Срезневського, з працею «О народной поэзии славянских племен» О. Бодянского спонукали його до власних досліджень з метою глибшого пізнання українського народу, його історії, звичаїв, усної поетичної творчості в її живому побутуванні. Початок діяльності фольклориста науковці пов'язують із організацією етнографічних екскурсій селами Харківщини, під час яких він записував українські пісні, що стали основою для теоретичних праць, присвячених аналізу народної поезії.

Народознавчі інтереси М. Костомарова, як переважно й уся історична думка XIX століття розвивалися в руслі гегелівського панлогізму, пізнаваності історії, на принципах тотожності духу і світу, у якому дух знаходить свою реалізацію.

Серед народознавчих праць М. Костомарова варто відзначити такі: «Об историческом значении русской народной поэзии» (1843), «Славянская мифология» (1846), «Несколько слов о славяно-русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народною поэзиею» (1872).

Перебуваючи, з одного боку, на позиціях міфологічної школи, представники якої першоосною поезії вважали міф як несвідому безоособову колективну творчість народної душі, вираження неповторного «духу» народу та його культури на певній стадії розвитку, М. Костомаров, з іншого боку, уже в магістерській дисертації «Об историческом значении русской народной поэзии» випереджає основні концептуальні положення культурно-історичної школи, що склалася в середині XIX століття й дістала свої перші імпульси від пізніх німецьких просвітителів (Й.-Г. Гердер), романтиків, французької романтичної історіографії (Ф. Гізо, О. Тьєррі, Ж. Мішле) та позитивістської філософії О. Конта. Дослідник зосереджує увагу на гердерівських ідеях про історію людства як процес розвитку духу, на розкритті його внутрішніх чинників. У студії науковець приходить до думки, що «будь-який народ має в собі щось визначене, що стосується тією чи

іншою мірою кожного, хто належить до народу» [2: 47]. Джерелом пізнання народного характеру, на думку М. Костомарова, є народна поезія: «Поезія — це належність людини, без якої вона не може дихати; хвилини, коли особа перебуває в поетичному настрої та вивисується над повсякденною сферою буття ...» [2: 48].

На час появи першої фольклористичної праці М. Костомарова в М. Цертелєва, І. Кулжинського, М. Максимовича, І. Срезневського, М. Гоголя, М. Маркевича, О. Бодяньського, діячів «Руської трійці» вже склалася концепція усної словесності, що її можна визначити як романтично-народницьку.

Для романтиків неперевершеним художнім зразком «органічної» поезії, вищим за літературу освічених класів, є фольклор, що уособлює народний дух, національні особливості як прояв багатства універсуму. У цьому вони наслідували Й.-Г. Гердера, автора «органічної теорії творчості, який замінив універсальність античного мистецтва універсальністю національної поезії.

Найголовнішими висновками, що були сформовані М. Максимовичем у передмові до збірника «Малороссийские песни» (1827), є доведення самостійного характеру поетичної творчості кожного народу як засобу пізнання дійсності [5]. У монографії «Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості» О. Маленко зазначає: «Відтворена в межах українського фольклорного макротексту дійсність характеризується певною ідилічністю, а традиційний народнопоетичний образ узагальнив колективні уявлення етносу про ідеального героя, що втілює в відповідних художньо-естетичних стандартах і стереотипах фольклорної свідомості, а також у різнорівневій системі мовно-виражальних засобів» [4: 177]. Народна творчість стала поштовхом до авторської реалізації філософії й теорії романтизму про «національний дух» та колективну душу народу в художній літературі.

У фольклорній праці «Об историческом значении русской народной поэзии» (монографія (1843), дисертація (1844)) М. Костомаров, відзначаючи важливість пісень, пропонує розглядати їх у таких аспектах: «як літопис подій, джерело зовнішньої історії, за допомогою якого історик може дізнатися про події минулого й пояснити їх» [2: 48]; «як зображення народного побуту, тобто джерело внутрішньої історії, яке дозволяє історика уявити сімейний побут, звичаї, вдачу» [2: 48]; «як предмет філологічного дослідження..., що стосується історії розвитку мови» [2: 48]; «як уособлення поглядів народу про себе та світ» [2: 48].

Життя народу в усіх його проявах, відображене в піснях, дослідник пропонує розділити на духовне, історичне, суспільне та розглядати його явища відповідно до класифікації. Ознакою народного характеру фольклорист вважає релігійність, що знаходить вираження в різних жанрах народної поезії, присвяченій народженню, воскресінню Ісуса Христа, Божій Матері, апостолам і святым. Проаналізувавши легенди, думи, колядки, «ліричні вірші», дослідник зазначає, що головною ідеєю, що пронизує духовне життя малороса, є безумовна відданість волі Бога: *Бог те знає, а не ми, грішні* [2: 55].

У студії «Об историческом значении русской народной поэзии» М. Костомаров виходить із пріоритету духовного начала над матеріальним: «Предмет матеріальний, коли входить до тексту народної поезії, набуває в ній духовного значення, що є символом і застосовується в побуті по відношенню до особи» [2: 59]. Двоїстість людського буття зумовлює тісний зв'язок між природним («фізичним») і духовним світом. Будь-який фізичний предмет, набуваючи духовного значення за народними уявленнями, на думку фольклориста, ставав символом. О. Маленко зазначає, що «М. Костомаров шукав першопричину виникнення давньої

слов'янської символіки, з одного боку, у прагненні наших предків всюди вбачати дух творця, у намаганні якимось чином компенсувати своє безсилля перед силами природою; з іншого, він розумів, що символи так чи інакше пов'язані з трудовою діяльністю давніх слов'ян і були втіленням тих природних закономірностей, що пізнавалися етносом у процесі його еволюційного розвитку» [4: 112]. Розглядаючи в згаданому дослідженні народну символіку як кодовий знак світобачення українців, єднальну ланку між окремими індивідами, М. Костомаров поділяє символи на історико-генетичні, що беруть свій початок у міфологічній свідомості (релігійна символіка, символи рослинного й тваринного світу), і на символи закорінені в побуті [2: 60]. Останні ґрунтуються як на давніх міфологічних віруваннях, так і на практичному значенні рослинного й тваринного світу в житті народу. Символи дослідник поділяє на: 1) символи небесних світил і сіхій; 2) символи місцевості; 3) символи царства викопного; 4) символи царства рослинного; 5) символи царства тваринного [2: 60].

У монографії фольклорист подає детальну характеристику символів рослинного й тваринного світу на основі народної поезії, аргументуючи це тим, що вони є найважливішими для розуміння процесу закорінення предметів фізичного життя у сферу духовного [2].

Важливі історичні події в житті народу знаходили свій відгук у фольклорних творах. М. Костомаров стверджує, що тільки переломні моменти буття залишили слід у малоросійських піснях та думах, зокрема до найдавніших зразків народної поезії належать тексти турецько-татарського циклу, пов'язані з історією козацтва: «пам'ятки» про подвиги козаків на берегах Дунаю, «пам'ятки» про морські походи козаків, «пам'ятки» про татарські набіги й війну з ними [2]. Другий цикл історичних пісень пов'язаний із подіями та героями визвольної війни під проводом Б. Хмельницького проти Речі Посполитої. Наступні століття відтворені в народній поезії про І. Виговського, М. Пушкаря, Ю. Хмельницького, І. Брюховецького, присвячені добі Руїни, що на момент видання монографії побутувала в переважно усній формі. Проте події війни зі шведами та роль Мазепи в ній були увіковічені в багатьох піснях.

На думку фольклориста, у подальшому історична малоросійська пісенність занепадає. Серед подій, що знайшли відображення в поезії, варто відзначити повстання гайдамаків (Уманська різня) і зруйнування Запорізької Січі [2]. Аналізуючи історичні малоросійські пісні, М. Костомаров відзначає, що вони не можуть слугувати повною історією народу, оскільки характеризуються наявністю вимислу та певною недостовірністю.

У розділі монографії, присвяченому суспільному життю малоросів, науковець виділяє кілька типів: козак, бурлака, чумака, селянин. Серед найяскравіших рис, що характеризують тип козака, на основі народної поезії автор виділяє: релігійне почуття (віра в Бога), любов до Батьківщини, сімейність, побратимство, войовничість, прагнення до слави. Характер цього типу, як наголошує фольклорист, був двоїстим: з одного боку почуття до членів родини, прагнення сімейного тепла й затишку, а з іншого — почуття обов'язку перед Вітчизною [2]. Серед найяскравіших представників козацького типу, увіковічених у народній поезії, дослідник називає Морозенка й Нечая.

Суспільне життя українців науковець пропонує розглядати крізь призму відносин із іншими народами, які мали спільну історію з малоросами. Серед етносів фольклорист виділяє: ляхів (поляків), москалів (північних русів), татар і турків. Культурні й історичні взаємозв'язки, на думку етнографа, відбилися в народній

поезії, засвідчуючи світоглядні зміни, що відбулися протягом століть, зокрема після знищення Катериною II Запорізької Січі козаки змушені були *«під турка втікати», підписавшись «під турчином жити, присягали турчинові, як москаля бити!»* [2: 182].

Теза М. Костомарова про те, що «символіка природи є продовженням природної релігії: творець відкривається в творінні; серце людини любить дух, що відбивається в усіх проявах фізичного світу» [2: 59], сформульована в магістерській роботі, набула розвитку в праці «О цикле весенних песен в народной южнорусской поэзии» (1843) та його лекціях з російської історії, прочитаних у Київському університеті. Витяги з лекцій були опубліковані як окрема праця в 1843 році під назвою «Словянская мифология».

Інтерес М. Костомарова до слов'янської міфології склався в атмосфері просвітительського й романтичного зацікавлення народним життям та народною поезією. Головним у «Словянской мифологии» є доведення через систему зіставлень з історії Давнього Сходу, античної, давньоіндійської іранської та скандинавської міфології, ідентифікації різних міфологічних істот у слов'ян — Перун, Сварог, Радегаст, Свентовіт — як посередників між небом і землею, думки про те, що єдиною верховною силою в слов'ян у різних іпостасях було божество, яке уособлювало світло і сонце (вогонь), якому протистоїть Чорнобог (диявол) — носій зла, ворог світлоносного начала, життя, добра [3]. «Таким чином, — пише М. Костомаров, — ми бачимо тут загальне розуміння про втілення сонячної сили: смерть і воскресіння у світі фізичному символізують річне коло — літо і зиму, а в світі духовному — олюднення божества на землі, благі діяння, страждання, торжество» [3: 225]. Дослідник у праці «Слов'янська міфологія» власне приходить до незаперечної концепції легендарного міфу. М. Костомаров прямо пов'язує солярний міф із християнською концепцією єдиного Бога.

Сказане свідчить зовсім не про механічне перенесення М. Костомаровим у своє дослідження теократичної концепції Ф.-І. Крейцера («Символіка і міфологія давніх народів, особливо греків» (1810–1812)), а тільки про те, що його наукові пошуки, його гіпотези перебували в руслі європейської етнографії й фольклористики кінця XVIII — початку XIX століття. Отже, при всій гіпотетичності ідентифікацій дослідником головного слов'янського божества з Христом не можна не визнати його основної тези про життєдайну силу вогню (сонця, світла) у давніх віруваннях індоєвропейських народів, зокрема слов'ян.

На відміну від Ф.-І. Крейцера, М. Костомаров уважає, що символіку й міфологію вигадали не жерці й філософи, ці явища є продуктом колективної людської свідомості, закоріненим у реальному народному житті, і відбивають історію народної свідомості.

Отже, з досліджень М. Костомарова «Об историческом значении русской народной поэзии», «Словянская мифология» впливали важливі загальнометодичні висновки, що відіграли значну роль у розвитку української фольклористики й народознавства в цілому. М. Костомаров утверджував у народознавстві дух історизму, за яким зміст історичного знання полягає в поясненні сучасного через минуле (минуле — урок для майбутнього) та в передбаченні майбутнього розвитку, що узгоджувався з тезою Гердера: «Ніхто не перебуває тільки у своєму часі; він будує на минулому; воно стає основою для майбутнього й не може бути нічим іншим». Єднальною ланкою між минулим, теперішнім і майбутнім, кожне з яких утілює дух свого часу, є своєрідність історичного місця й культури кожного народу, його національний «дух». Щоб зрозуміти особливості народної поезії в її національній неповторності, фольклорист пропонував перенестися в те історичне

й географічне середовище, якому вона зобов'язана своїм походженням. У романтичному розумінні етнос, нація є тим ідеальним простором, де індивід отримує умови для свого формування і свободи.

Таким чином, у фольклорних працях М. Костомаров виходить із пріоритету духовного начала над матеріальним. Тісний зв'язок між природним («фізичним») і духовним світом, зумовлений двоїстістю людського буття, уводив у дію механізм, коли будь-який фізичний предмет, набуваючи духовного значення за народними уявленнями, на думку фольклориста, ставав символом.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Історія української літератури*. XIX століття : У 3-х кн. Кн. 2 : навч. Посібник / За ред. Т. Яценко. К. : Либідь, 1996. 384 с.
2. *Костомаров М.* Об историческом значении русской народной поэзии. *М. Костомаров. Слов'янська міфологія : вибрані праці з фольклористики й літературознавства* / Упоряд., приміт. І. Бетко, А. Полотай. К. : Либідь, 1994. С. 44–200.
3. *Костомаров М.* Словянская мифология. *М. Костомаров Слов'янська міфологія : вибрані праці з фольклористики й літературознавства* / Упоряд., приміт. І. Бетко, А. Полотай. К. : Либідь, 1994. С. 201–256.
4. *Маленко О.* Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну) : монографія. Харків : ХІФТ, 2010. 488 с.
5. *Максимович М.* Передмова до збірки «Малороссийские песни». *Історія української літературної критики та літературознавства : хрестоматія*. У 3-х кн. Кн. 1 / Упоряд. П. Федченко та ін. К. : Либідь, 1996. С. 111–115.
6. *Українська етнологія* : навчальний посібник / За ред. В. Борисенко. К. : Либідь, 2007. 400 с.
7. *Яценко Т. М. І.* Костомаров — фольклорист і літературознавець. *М. Костомаров Слов'янська міфологія : вибрані праці з фольклористики й літературознавства* / Упоряд., приміт. І. Бетко, А. Полотай. К. : Либідь, 1994. С. 5–43.

УДК 811.161.2:394 Костомаров

Аліна Гріччина, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

З ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ ДЕЯКИХ МІСЬКИХ ТОПОНІМІВ: ХАРКІВ ОЧИМА МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

У статті представлено історію виникнення й характеристику деяких назв об'єктів топоніміки, які складали основу міського простору Харкова в 30–40-і роки XIX століття — у «харківський період» діяльності М. Костомарова.

Ключові слова: *М. Костомаров, «харківський період», топоніми, урбаноніми, міський простір.*

В статье представлена история возникновения и характеристика некоторых названий объектов топонимики, которые составляли основу городского пространства Харькова в 30–40-е годы XIX века — в «харьковский период» деятельности Н. Костомарова.

Ключевые слова: *Н. Костомаров, «харьковский период», топонимы, урбанонимы, городское пространство.*

The origin and peculiar features of the names of certain toponymic objects which formed the basis of Kharkiv urban space in 1830–40s, during N. Kostomarov's "Kharkiv period", have been described in the article.

Key words: *N. Kostomarov, "Kharkiv period", toponyms, urbanonyms, urban space.*

Як відомо, 1833 року Микола Іванович Костомаров вступив до Харківського університету на історико-філологічний факультет. Так розпочався етап його життя й творчості, який згодом дослідники назвуть «харківським періодом» [4; 8]—періодом становлення Костомарова як історика, етнографа, публіциста й українофіла.

Закінчивши навчання в гімназії, юнак переїхав до Харкова й, успішно склавши іспити, вступив на словесне відділення університету, на якому навчався до серпня 1836 р. Трирічний термін навчання був тоді обов'язковим. Історик залишив цікаві спогади про роки навчання в Харківському університеті. За словами М. Костомарова, «у той час Харківський університет був у великому занепаді. Професорські кадри займалися частково бездарними, частково ж, хоча й талановитими, але лінівими» [7]. Тогочасне харківське студентство М. Костомаров розподілив на чотири групи: сини багатих батьків; молоді люди, які вступали до університету лише для того, щоб отримати посаду державного службовця; молоді люди, які дійсно любили науку і становили інтелектуальну еліту університету; посередні студенти, які не відрізнялись ані працелюбністю, ані талантами [7]. Також М. Костомаров наводив багато цікавих фактів зі студентського життя. Таким чином, спогади М. Костомарова відбивають достатньо критичний погляд автора на сучасні йому події та є безперечно цінним джерелом історії нашого міста того часу.

В університеті Микола Костомаров вивчав стародавні й нові мови, цікавився античною історією, німецькою філософією і новою французькою літературою, учився грати на фортепіано, пробував писати вірші. Саме в університетські роки Костомаров дуже багато читав, що призвело до значного погіршення зору, тому на всіх портретах він зображений в окулярах.

У ті роки в Харківському університеті навколо професора-славіста і літератора-романтика Ізмаїла Срезневського сформувався гурток студентів, захоплених збиранням зразків української народної пісенної творчості. Вони сприймали фольклор як вираження народного духу, самі складали вірші, балади й ліричні пісні, звертаючись до народної творчості. Згодом дослідники назвуть це об'єднання «харківською школою романтиків». Саме зближення з гуртком українських романтиків Харківського університету та його лідером І. Срезневський незабаром визначило захоплення Костомарова фольклором і козацьким минулим України [4].

Курс російської історії М. Костомарову читав тоді ординарний професор П. Гулак-Артемівський — український поет, філолог та історик, якого сучасні дослідники вважають «першим харківським славістом» [3]. Спілкування із цим інтелектуалом, у будинку якого Микола Іванович мешкав два останні роки навчання, мало величезний вплив на формування світогляду історика. Тут студент познайомився з А. Метлинським, О. Корецьким, Я. Щоголівим, І. Срезневським (на той час професором статистики, а згодом ректором Петербурзького університету), О. Корсуном (майбутнім видавцем альманаху «Сніп») та багатьма іншими видатними діячами українського національного відродження [3].

Під їх впливом Костомаров почав учити українську мову, яку досі мало знав. Молодий українознавець прочитав найкращі зразки української літератури, що існували на той час. Згодом він здійснив кілька етнографічних подорожей

околицями селами Харкова та Полтави, до шинків, що тоді були справжніми народними клубами, почав записувати народні пісні. Тоді ж Костомаров переконувався, що історію треба вивчати не лише за літописами, але за народною творчістю. Його інтерес до фольклору поєднувався з бажанням пізнати історію життя бідного українського селянина, якого не можна було побачити в наявних історичних опусах, наче його і не було взагалі. Дослідники зауважують, що вже тоді в Харкові Микола Іванович схилився до думки про те, що серед слов'янських народів саме українському належить особлива місія в справі визволення всіх слов'ян від імперського деспотизму і кріпацтва [4].

Після невдалої спроби стати військовим Микола Іванович повернувся до Харкова з намірами заповнити прогалини у своїй освіті. Відсутність належних знань з української мови були серед них у пріоритеті. Тому він знов охоче поринув у романтичну українофільську атмосферу рідного університету і почав безпосередньо й багато спілкуватися з І. Срезневським. У січні 1837 року Костомаров успішно склав іспити з усіх предметів у Харківському університеті, і 8 грудня 1837 року його затвердили в статусі кандидата. 1844 року Костомаров захистив дисертацію, яка мала назву «Про історичне значення руської народної поезії», і здобув звання магістра. Після того короткий час Костомаров пропрацював учителем гімназії в Рівному. Але вже 1845 року він переїхав до Києва, де став працювати старшим учителем в гімназії, а згодом і ад'юнкт-професором Київського університету. Так закінчився «харківський період» життя й творчості видатного українського історика.

Слід відзначити, що в українському науковому доробку існує багато праць, присвячених опису початкового періоду літературної та наукової діяльності М. Костомарова, періоду його навчання в харківському університеті та безпосереднього спілкування з харківськими романтиками. Цю тему в її різних аспектах студіювали О. Блик, В. Верстюк, О. Гончар, В. Міхеева, Л. Підгорна, Ю. Пінчук, Л. Полухін, О. Ясь. Основними позитивними рисами цих праць можна назвати багату й різноманітну джерельну базу, неупереджений підхід до створення образу молодого М. Костомарова, докладний аналіз оточення вченого та впливу кожної конкретної особистості на формування його наукових інтересів, детальна характеристика витоків й основних рис романтичного світогляду М. Костомарова.

Свій науковий інтерес ми зосереджуємо на описі деяких топонімічних назв міста Харкова, які з'явилися або були вже в активному вжитку в 30–40-і роках XIX століття, і спробуємо відтворити портрет міського простору Харкова за допомогою урбанонімічної мапи міста, характерної для часів, коли в ньому свою наукову і літературну діяльність починав молодий Микола Костомаров.

Метою статті є характеристика деяких назв харківських внутрішньоміських об'єктів, які відображають економічну, етнічну, ідеологічну і культурну специфіку Харкова в період перебування в ньому М. Костомарова.

Харків, як і будь-який інший населений пункт, невдовзі після свого виникнення пройшов етап поділу поселення на вулиці. Згадки про перші харківські вулиці можемо знайти в Д.І. Багалія в декількох його працях [1; 2]. Принцип найменування вулиць XVII — першої половини XVIII століття був достатньо простим: вулиці називались за прізвиськом чи за родом діяльності мешканців цих вулиць. Так, можна було зустріти вулиці *Пана Полковника Квітки*, *Сотницьку*, *Шаповала*, *Бибика* та подібні. Але через хаотичність та нерегулярність забудови вулиць їх локалізація на сьогодні достеменно невідома.

Поява планів регулярної забудови міста в середині XVIII століття призвела до часткового перепланування міста й вулиць і до поступового зникнення первісних

назв. З назв вулиць того часу до наших часів збереглися лише *Коцарська*, *Чоботарська*, *Римарська* (первісно — *Лимарська*) і *Кузнечна* (*Ковальська*) вулиці, мабуть, через їхнє околичне розташування на той час. Про перейменування вулиць у другий половині XVIII — початку XIX століть трапляються лише уривчасті дані. Так, наприклад, близько 1790 року вулицю *Безсалу* було перейменовано у *Конторську*, яка за радянських часів мала назву *Червоножовтнева*, а у 2015 році в рамках розгорнутої кампанії з декомунізації об'єктів топоніміки Харкова знову стала *Конторською*.

Наприкінці XVII-XVIII століть з'являється багато інших вулиць, тож уже в 1724 році в Харкові були 61 вулиця і 1301 двір.

На початку XIX ст. населення міста становило 120 тис. чоловік. До цього часу оборонні стіни були розібрані через їх непотрібність. На місці ровів і валів утворилося півкільце торгових площ: *Ярмаркова* (нині — *Конституції*), *Народна* (*Рози Люксембург*, нині — *Незалежності*), *Базарна* (*Надлопанська*, *Пролетарська*, нині — *Сергіївська*).

Новий поштовх активному росту міста дало відкриття в 1805 році Харківського університету. Він був розміщений у колишньому Губернаторському будинку. Поступово сформувався ансамбль будівель університету й дзвіниці Успенського собору — головної висотної домінанти міста. У будівництві цього ансамблю брали участь перші архітектори Харкова: Петро Ярославський, Євген Васильєв, Андрій Тон, що працювали в стилі раннього класицизму. До складу ансамблю центру ввійшли також Гостинний двір і будинок Дворянського зібрання, які, на жаль, не збереглися.

Дослідники зазначають, що саме Харківський університет і став колиською Костомарова-вченого: у його стінах Микола Іванович потрапив у коло українських романтиків, захопився пізнанням минувшини і здобув перший досвід літературної діяльності та наукових досліджень [4; 8].

Існує ціла низка робіт, присвячених студіюванню ролі Харківського університету в житті міста та його впливу на процес найменування його вулично-дорожньої мережі. Першими до цієї теми звернулися Д.І. Багалій та Д.П. Міллер у своїй монографії «История Харькова за 250 лет его существования» [2]. Приводом до розмови про харківську топоніміку стала для учених розповідь про заснування університету й визначення місць, де повинні були розташуватися навчальні та допоміжні корпуси, де мали жити професори та інші працівники вишу. У 1960–1970-х роках топоніміку міста досліджував М.Т. Дяченко. Його книга «Улицы и площади Харькова» [6] також містить інформацію про вулиці, найменування яких пов'язане з університетом, який тепер названо на честь його засновника — Василя Каразіна.

Докладний аналіз топонімії Харкова, присвяченої університету і людям, що навчались або викладали в ньому, міститься в роботі О. Дякової. Дослідниця склала класифікацію таких урбанонімів і виділила серед них оргононіми, етнотопоніми та антропоніми. Вона зазначає, що в Харкові існує 15 оргононімів, пов'язаних із заснуванням і діяльністю університету. Сюди слід віднести *Університетські*: вулицю, майдан, провулки, гірку, землю; *Ботанічні*: вулицю, провулок, набережну; *Госпітальні*: вулицю (зараз *Маяковського*) і провулок (зараз *Данилевського*); *Клінічний* провулок (зараз не існує, пролягав поруч із Університетською вулицею); *Кліністечко*; вулиці *Лазаретну* (зараз *Трінклера*) і *Барачну* (зараз *Культури*). Дослідниця виділяє один етнотопонім, пов'язаний із заснуванням університету — *Німецька* вулиця (зараз — *Пушкінська*) і цілу низку антропонімів, які можна визначити як номінації на честь людей, що були пов'язані із університетом [5].

Називання «університетськими» вулиці, гірки, майдану та двох провулків Харкова пов'язано з розташуванням тут перших приміщень вишу — його

навчального корпусу, бібліотеки та церкви. Лише 1951 року на честь 150-річчя від дня заснування навчального закладу йому було віддано будинок на майдані *Дзержинського* (нині — *Свободи*). Але назва «університетський» міцно закріпилася за відповідними об'єктами міської інфраструктури, і ці урбаноніми залишилися й дотепер. Це говорить про виключно шанобливе ставлення харків'ян до університету та його внеску в історію Харкова.

Отже, *Університетська* вулиця — одна з перших вулиць Харкова. Вона була прокладена за часів будівництва фортеці в середині XVII ст. Утім, через брак точної інформації ідентифікувати її за первісною назвою сьогодні неможливо. Із XIX століття в усіх джерелах вона зазначається як *Університетська*. Але тоді вона простягалася лише до вулиці *Рибної* (нині *Кооперативна*), де в ті часи текла річка Харків. У радянські часи назва вулиці змінювалася. Із листопада 1922 р. вулиця отримала назву *Вільної Академії*, а 25 лютого 1928 р. стала *Краскомівською*. Однак ця назва не закріпилася, і вулиця продовжувала зватися вулицею *Вільної Академії*. 2 жовтня 1945 р. вулиці повернули історичне ім'я. Це відбулося за ініціативи адміністрації університету у зв'язку із 140-річчям його заснування.

До початку XX століття майдан, розташований навпроти Успенського собору, і провулки, що зараз поєднують вулиці *Університетську* та *Квітки-Основ'яненка*, довгий час називалися *Соборними*. Після встановлення в Харкові радянської влади ці назви було вирішено змінити, вірогідно, у зв'язку з антирелігійною боротьбою. 1923 року провулки отримали назви 1-ого і 2-ого *Радянських*. Однак згідно зі списком вулиць 1954 року, вони знов стали називатися *Університетськими* [9: 6].

На початку XIX ст. з'являється також топонім *Університетська земля*. Вона охоплювала територію сучасного міського саду ім. Шевченка й майдану *Свободи*, які тоді були околицею міста. У 1804–1805 роках частину *Університетської* землі В. Н. Каразін використав для розбудови *Ботанічного саду*, який було поділено на дві частини: нижню терасу (де розташовувалася науково-дослідна установа) і верхню (де було місце для відпочинку, зокрема тут були прокладені алеї для прогулянок). У результаті Ботанічний сад перестав бути одним цілим і розділювався на дві окремі частини: *Університетський* (у XIX столітті його іноді називали *Англійським*) сад і власне *Ботанічний сад* (*Ботсад*). 1895 року між *Університетським* і *Ботанічним* садами відкрили зоопарк. Спочатку *Університетський* сад функціонував як навчальна установа, але з кінця XIX століття він став доступним харків'янам і гостям міста для відвідування, і незабаром це стало одним із найпопулярніших місць для прогулянок.

Із заснуванням Університету пов'язана й історія колишньої *Німецької* вулиці (нині *Пушкінська*). Вулиця з'явилася на початку XIX століття, коли міська дума дала тут землю для заселення 23 родинам іноземних майстрів ремісничих цехів, які приїхали викладати в імператорському університеті на запрошення його засновника Василя Каразіна. Поступово тут склалася німецька колонія, а вулиця, що виникла, дістала назву *Німецької*. Така номінація пов'язана з тим, як розуміли слово «німець» у XVIII і на початку XIX століть. Етимологічно воно походить від прикметника «німий», який означав іноземців (незалежно від національності), що не розуміли російської мови і через це з ними важко було спілкуватися, як із німими [5]. Лютеранська релігійна громада придбала ділянку, що розміщувалася в районі сучасної вулиці Гоголя. До того часу тут була околиця міста, був острог та провіантські склади. На місці колишнього острогу 1830 року було зведено Лютерансько-євангелічний храм, який становив прямокутну базиліку

з чотириколонним портиком у класичному стилі. У 1899 році з нагоди сторічного ювілею від дня народження Олександра Пушкіна Німецькій вулиці було надано сучасну назву.

У 1820-х роках було складено новий «регулярний план міста Харкова» з урахуванням перспективної забудови. Цей план передбачав повну ліквідацію залишків фортеці, перепланування території всередині фортеці. Пізніше, при генерал-губернаторі Сергієві Олександровичі Кокошкіні, на основі цього плану проводилася реконструкція й упорядкування міста, разом із цим відбувалися деякі перейменування. *Шерстобійна* вулиця на північній околиці міста стала *Малосумською*, *Давньокладовищенська* — *Чернишевською*. До речі, у цей період остаточно зруйнували залишки давнього Мироносицького цвинтаря, перетворивши його на *Мироносицький* майдан. За планом 20-х років XIX століття Харків розвивався до 1895 року, коли було складено новий план.

Отже, прибувши до Харкова з Воронежської губернії 1833 року, М. Костомаров побачив місто, що активно розвивалося не тільки в культурному та науково-промисловому сенсі, а й у напрямі розширення й удосконалення його вулично-дорожньої мережі. Як ми вже зазначали, молодий Костомаров жив у помешканні відомого українського поета П. П. Гулака-Артемовського. Цей будинок знаходився на теперішній вулиці *Дарвіна*. Тоді вона називалася *Садово-Куликовською*, адже в першому десятилітті XIX століття там знаходилася садиба художника Куликовського.

Цю харківську вулицю, яку згодом забудовували відомі архітектори Віктор Величко, Олексій Бекетов і Олександр Ржепишевський, можна взагалі оголосити одним великим музеєм, бо в її унікальних особняках жила і гостювала майже вся мистецька й наукова еліта спочатку імперського, а потім і радянського Харкова. Дворики ж цих будинків і досі повняються дивовижними історіями, одна з яких — про студента Харківського університету Миколу Костомарова. Кажуть, прочитавши Гомера, він настільки глибоко перейнявся долею Гектора, якого Ахілл наказав задля ганьби троянців протягти навколо Трої, що попросив товариша взяти його лежачого за ноги й так само проволочити підвір'ям на вулиці Дарвіна.

Перебуваючи в Харкові в 1833–1844 роках, М. Костомаров, звичайно, не міг не прогулюватися й вулицею *Сумською*. Адже вулиця виникла одночасно з Харківською фортецею як дорога на Суми. Забудова її йшла повільно, і в кінці XVIII століття вулиця закінчувалася біля сучасної Театральної площі — далі йшов земляний вал, що оточував місто. Із часом Сумська розросталася. З'явилися кам'яні будівлі, почалося спорудження великого будинку для кадетського корпусу. Але кадетський корпус у Харкові не відкрили, а будівлю в 1839 році передали Інституту шляхетних дівчат. У той час Сумська була сумішшю міста з селом, бідності й багатства. Так, наприклад, поруч з величезним будинком Інституту шляхетних дівчат стояли убогі халупи, обмазані глиною. Права сторона Сумської навпроти інституту не була забудована й становила собою величезний пустир [6].

У кінці 30-х — на початку 40-х років XIX століття почалося впорядкування вулиці. Університетський сад з боку Сумської обнесли красивою кам'яною огорожею. У 1839 році вулицю навпроти інституту та саду вимостили каменем, а в 1840 році встановили 37 масляних ліхтарів. Кладовище, що знаходилось за сучасним сквером Перемоги, було знесено, і на його місці зосередилася торгівля хлібом, через що *Мироносицьку* площу стали називати *Хлібною*. Отже, саме такою, мабуть, побачив вулицю Сумську молодий Костомаров. Треба додати, що

вона історично склалася як головна вулиця Харкова і, не виділяючись серед головних вулиць інших великих міст своєю шириною, давно відома серед архітекторів-містобудівників як один із найбільш вдалих прикладів вирішення центральної частини великого міста.

Серед вулиць Харкова, які вже були на мапі міста в 30–40-х роках XIX століття — протягом «харківського періоду» в біографії М. Костомарова, — слід також назвати вулицю *Кооперативну*. Ця давня вулиця (її виникнення також можна віднести до часу заснування Харкова як міста) мала початкову назву *Поділ* або *Подільська*. Тут жили харків'яни здебільшого ремісничих професій. Зазначимо, що екстер'єр цієї вулиці постійно змінювався у зв'язку з пожежами, які часто виникали в цій частині міста — на кузнях. Може тому Кооперативна стала однією з перших вулиць Подолу, де з'явилися капітальні кам'яні будівлі.

У 1804 році, у період губернаторства Бахтіна, за вулицею було закріплено нову назву — *Сінна*. У першій половині XIX століття на вулиці почали селитися представники купецтва та інші заможні городяни. У 1822 і 1835 роках, при складанні чергових планів забудови міста, планування вулиці було завершено. Кооперативна (тодішня Сінна) простягнулася від нинішньої Університетської вулиці до Харківського мосту. Приблизно в ті ж роки на вулиці з'явилися рибні ряди, що знаходилися в районі нинішнього Костюринського провулка. Саме ці рибні лавки послужили причиною того, що незабаром Сінну вулицю перейменували в *Рибну*. Природно, на Рибній вулиці знаходилося чимало торговельних установ — магазинів, крамниць та ін. 20 вересня 1936 Рибну вулицю перейменували на *Кооперативну*. Утім ця назва протрималася не більше двох місяців. У листопаді того ж року вулицю знову перейменовують, і тоді вона стала носити ім'я Л. П. Берія. У кінці березня 1953 вулиці повернули попередню назву — Кооперативна, яку вулиця носить і дотепер.

Отже, можна зробити висновок про те, що Микола Костомаров знав Харків не тільки як освітній центр і столицю українського романтизму, але і як місто, яке активно забудовується і розвиває свою інфраструктуру та промисловість, місто, яке трансформується з невеликого поселення, де бідність межує з розкішшю, а село — з міським укладом життя. Саме в той час відбувалось активне розширення вулично-дорожньої мережі Харкова та її топонімічне оформлення.

Важливо також зауважити, що на мапі сучасного Харкова є вулиця, названа на честь цього видатного українського історика й письменника. Ще 15 вересня 1894 року міська дума на своєму засіданні одним списком перейменувала 74 вулиці Харкова. Саме тоді невеличку, у два квартали, *Джунківську* вулицю перейменували в *Костомарівську*, яка зараз знаходиться паралельно вулиці Маяковського й з'єднує вулицю Алчевських з Мироносицькою. Вулиці, названі ім'ям *Миколи Костомарова*, є також у містах Васильків (Київщина), Вороніж (Росія), Дубно (Рівненська область), Ковель (Волинська область), Коломия (Івано-Франківська область), Львів, Прилуки (Чернігівська область), Рівне, а також у селі Юрасівка — на малій батьківщині історика. Урбанонім *Костомарівська*, окрім Харкова, наявний серед топонімів міст Дніпро (2016 року перейменована вулиця Щорса), Севастополя, Чернігова (вулиця Чапаєва перейменована у 2016 році разом зі 103 іншими топонімами у зв'язку з декомунізацією).

Таким чином, проведений топонімічний аналіз виявив широкий спектр урбанонімів Харкова, які були відомі його мешканцям ще в 30–40-і роки XIX століття і дотепер збереглися в міській топоніміці. Більшість тогочасних об'єктів вулично-дорожньої мережі міста були перейменовані, зокрема в 1894, 1936 та 1954 роках.

Однак завдяки розгорнутій масштабній кампанії з очищення символічного простору України від елементів комуністичної символіки багатьом із цих внутрішньоміських об'єктів були повернені їхні первісні назви, і тепер ми номінуємо їх так, як і майже два століття тому називав їх сам Микола Костомаров.

У подальшому дослідженні слід простежити процеси формування урбанонімії Харкова в інші історичні періоди для створення цілісної картини еволюції топонімічної мережі міста.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Багалей Д.И.* История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) : ист. моногр. : в 2 т. Репринт. изд. Харків, 1993. Т. 1. XVII–XVIII вв. 568 с. ; Т. 2. XIX и начало XX века. 973 с.
2. *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. Харків : Основа, 1990. 255 с.
3. *Верстюк В.* Соціальне середовище і процес формуванні світогляду М. Костомарова. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка*. Вип. 21/20. 2011. С. 52–61.
4. *Гончар О.* Микола Костомаров : постать історика на тлі епохи. К. : Інститут історії України, 2017. 274 с.
5. *Дьякова О.В.* Університет імені В.Н. Каразіна на мапі Харкова. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія : Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки. 2014. № 1138. С. 31–43.
6. *Дьяченко Н.Т.* Улицы и площади Харькова : очерк. 4-е изд., испр. и доп. Харків : Прапор, 1977. 271 с.
7. *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист.-биограф. очерк В.А. Замлинского ; Примеч. И.Л. Бутича. К. : Изд-во при Киев. ун-те, 1989. С. 472.
8. *Побірченко Н.* Апостол кращої долі України — Микола Іванович Костомаров. *Історико-педагогічний альманах*. К., 2006. Вип. 2. С. 50–58.
9. *Список вулиць міста Харкова* / Виконком Харк. міськради депутатів трудящих. Харків : Кн.-газ. вид-во, 1954. 198 с.

УДК 930:83/184 Костомаров

Тетяна Іванова, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

СТАНОВЛЕННЯ М.І. КОСТОМАРОВА ЯК НАУКОВЦЯ: ХАРКІВСЬКИЙ ПЕРІОД

У статті розглянуто життя і творчість М.І. Костомарова в період навчання в Харківському університеті. Спираючись на його біографію, авторка аналізує оточення вченого та вплив особистостей на формування його наукових інтересів.

Ключові слова: М.І. Костомаров, Харківський університет, автобіографія.

В статье рассматривается жизнь и творчество Н.И. Костомарова в период обучения в Харьковском университете. Опираясь на его биографию, автор анализирует окружающую среду ученого и влияние личностей на формирование его научных интересов.

Ключевые слова: М.И. Костомаров, Харьковский университет, автобиография.

In the article deals with the life and work of M. Kostomarov during the period of studying at the Kharkiv University. Relying on his biography, analyzes the environment of the scientist and the influence of individuals on the formation of his interests.

Key words: *Kostomarov, Kharkiv University, autobiography.*

Микола Іванович Костомаров (1817–1885) — визначний український історик, автор праць з історії України, Росії та Східної Європи, біографістики, етнографії, фольклористики та інших соціогуманітарних дисциплін. Крім того, він був засновником Кирило-Мефодіївського братства й одним з лідерів та ідеологів українського руху в I половині XIX ст.

Життя М. І. Костомарова, зокрема періоду його навчання в Харківському університеті, дістало певне висвітлення у працях О. Д. Багалій [1], Ю. А. Пінчука [13, 15], О. Т. Гончар [3, 4], В. В. Міхеевої [11], О. М. Дутко [5], В. Ф. Верстюка [2], С. А. Копилова [8] та інших дослідників. Біографічні відомості уточнені у працях О. Т. Гончар [3, 4]. У біографічному нарисі А. Б. Іванка [6: 59–64] показано формування самосвідомості вченого. Вплив оточення на формування світогляду М. І. Костомарова розглядає В. Ф. Верстюк [2: 52–61]. Однією з найбільш детальних розвідок стала монографія В. В. Міхеевої «Н. И. Костомаров в Харькове (1833–1844). Начало пути» [11: 260]. Дослідниця проаналізувала вплив кожної конкретної особистості на формування наукових інтересів молодого вченого [4: 17–18].

Проте деякі аспекти наукової біографії М. І. Костомарова не дістали достатнього висвітлення в науковій літературі. Серед джерел особливого значення для цього дослідження набуває «Автобіографія» М. І. Костомарова [10] та його праці харківського періоду.

Слід зауважити, що Костомаров ставав для багатьох відомих нам учених прикладом наслідування. Серед таких є і Д. Багалій. Доведено, що між ученими, які належали до різних поколінь і генерацій, були достатньо близькі стосунки, і це відобразилося і на кар'єрі, і на поглядах молодого харківського історика. М. Костомаров спонукав Д. Багалія до студій з історії Слобожанщини, оскільки в молодості ця тема його самого дуже зацікавила, проте реалізована була тільки частково [3: 34].

Мета розвідки полягає в аналізі соціокультурного середовища часів навчання М. І. Костомарова в Харківському університеті, оцінці впливу відомих осіб на формування його політичних та історичних поглядів, дослідницьких інтересів.

З біографії М. І. Костомарова відомо, що захоплення українською культурою та історією в юнака виникло в харківський період його життя. Воно пов'язане зі знайомством з професором загальної історії М. М. Луніним. В «Автобіографії» М. І. Костомаров згадував: «Мені хотілося знати долю всіх народів; не менше цікавила мене і література з історичної точки зору» [10: 438]. Саме Михайло Лунін, професор кафедри грецької словесності, викликав у М. І. Костомарова «переворот», про який він згодом писав так: «Я полюбив історію найбільше, і з тих пір із жаром віддався читанню і вивченню історичних книг». Значною мірою під впливом М. М. Луніна в юнака сформувався світогляд, близький до німецького романтизму та французького просвітництва. М. М. Лунін був найвищим авторитетом для студентів, що визначило вибір шляху в науку і для юного М. І. Костомарова [10: 78]. Головний зміст історичного процесу М. М. Лунін убачав у саморозвиткові народу і його духовно-культурних проявах (насамперед, у надбаннях народної творчості і самобутніх суспільних формах). Таке

романтично-народницьке бачення історії контрастувало з тоді прийнятим у колах учених розумінням історичного процесу як політичної історії окремих держав на чолі з правлячими династіями [9].

Під час навчання в університеті М.І. Костомаров потрапив у соціокультурне оточення, яке згодом дослідники назвуть «харківською школою романтиків». На становлення наукового світогляду М.І. Костомарова мали вплив такі відомі харківські письменники, поети, історики, етнографи і фольклористи, як Г.Ф. Квітка, М. Петров, І.І. Срезневський, А.Л. Метлинський, П.П. Гулак-Артемівський, П.П. Сокальський, О.О. Корсун, Я.І. Щоголев, Л.І. Боровиковський та інші [3: 17].

До цього ж часу належить народження «українства» М.І. Костомарова, тобто щира зацікавленість, любов до української культури, історії, мови. За твердженням П.П. Толочка: «Вірогідно, що ця любов до всього українського, що проявилась в харківський період життя під впливом українського оточення, і, напевне, не без участі українських генів матері, й стала підставою для деяких сучасників називати М. Костомарова «сином Малоросії» [14: 8].

У Харкові Костомаров уперше для себе відкриває світ української народної пісні — до рук потрапило видання 1827 р. М.О. Максимовича: «Мене вразила і захопила краса малоросійської народної поезії; я навіть і не підозрював, що така витонченість, така глибина і свіжість почуттів були у творах народу, настільки близького мені, про який я, на жаль, нічого не знав» [10: 79]. Пізніше для молодого історика мало важливе значення знайомство і подальше спілкування (в т.ч. й листи) з М.О. Максимовичем.

Відомо, що під час навчання в Харківському університеті Микола Іванович почав цікавитися слов'язнавством. З оцінкою О. Дутко, основними факторами, що вплинули на молодого вченого, були «спілкування і співпраця з українськими суспільно-культурними діячами, ознайомлення з україномовними творами та перебування в середовищі, де концентрувалася діяльність, спрямована на утвердження ідеї самодостатності української народності, її мови, культури» [5: 20–21].

Значний вплив на М.І. Костомарова та його погляди мав П.П. Гулак-Артемівський, який викладав тоді в Харківському університеті російську історію. З біографії Костомарова відомо, що в серпні 1835 року він поселився в будинку П.П. Гулака-Артемівського, де із задоволенням займався історією і читав історичні книжки.

Окрім П.П. Гулака-Артемівського, в «Автобіографії» М.І. Костомаров згадував інших своїх викладачів: Кронберга, Якімова, Циха, Чанова, Мауера, Пака де Совіні та інших [10: 440–441]. Пізніше М.І. Костомаров згадував: «1835 рік був знаменний в історії Харківського університету: у ньому показувалося якесь оновлення. Наш історико-філологічний факультет був оновлений появою двох талановитих і вчених професорів. Перший був по кафедрі загальної історії, раніше згаданий — Михайло Михайлович Лунін; інший — по кафедрі грецької словесності — Альфонс Осипович Валіцький. А.О. Валіцький менш мав на мене вплив, ніж Лунін, так як я не мав ні належної підготовки, ні особливого прагнення, щоб зробити грецьку літературу і старовину для себе спеціальністю; але я відвідував його лекції і слухав їх з великим задоволенням. Зауважимо, що А.О. Валіцький мав відмінний дар слова і був взагалі у викладі свого предмета набагато жвавіше Луніна» [10: 442–443].

За сприяння А.Л. Метлинського М.І. Костомаров познайомився з видавцем «Запорізької старовини» ад'юнкт-професором Ізмаїлом Івановичем Срезневським: «Знайомство це здобуло надовго сильний вплив на мене. Ізмаїл Іванович,

у той час хоча ще дуже молода людина, був глибоко начитаний, розумний і з великим запалом і охотою до наукової праці. Взагалі зближення моє з цією людиною сильно сприяло моему прагненню до вивчення малоросійської народності. У цей час від народних малоросійських пісень я перейшов до читання малоросійських творів, яких, як відомо, було в той час дуже мало» [10: 448–449]. Зустрічі з І. І. Срезневським М. І. Костомаров вважав важливим періодом у своєму житті.

На початку 40-х років М. І. Костомаров починає написання першої магістерської дисертації на тему «Про причини і характер унії в Західній Росії». Дисертація була затверджена факультетом, але її не підтримали деякі професори, такі як П. П. Гулак-Артемівський і М. Н. Протопопов. Перший вважав, що сама назва її не повинна служити предметом для наукової дисертації. Після отримання доносів міністр освіти Російської імперії граф С. С. Уваров видав розпорядження повністю знищити дисертацію.

М. І. Костомаров був вимушений обрати нову тему для дисертації «Про історичне значення російської народної поезії», яку успішно захистив у 1844 році. В «Автобіографії» М. І. Костомаров окремо зазначає: «Особливо сподобалася моя дисертація професору Луніну, він цілком співчував думці про введення народного елемента в науку історії. Як людина з європейською освітою, він здатний був дивитися ширше, ніж інші учені старого гарту» [10: 460].

«Важливим було і моє знайомство з Бецьким. Познайомившись зі мною, він заявив добре бажання зібрати воедино розпорошені сили духовних діячів і направити їх до того, що мало б місцевий етнографічний та історичний інтерес. У цей час я познайомився з Григорієм Федоровичем Квіткою. Дуже полюбив цього старого, який щирим серцем любив свою народність» [10: 454–455].

Крім українських діячів Микола Іванович мав коло інших близьких знайомих. Згадує професора О. П. Рославського-Петровського. Це була людина з великою начитаністю, величезною пам'яттю, але ледачий, розсіяний і відданий картковій грі, зате дуже сумлінний і правдивий. У свою чергу А. Л. Метлинський читав у той час російську словесність. До таких же близьких знайомих можна віднести і П. В. Тихоновича, який був тоді учителем латинської мови в Першій гімназії, людину працьовиту, яка відмінно знає як латинську, так і грецьку словесність, і чудового педагога [10: 456].

Молодий М. І. Костомаров сприймав фольклор як вираження народного духу. А отже, на його думку, історію треба вивчати не лише за літописами, але й за народною творчістю.

Студентом Харківського університету М. І. Костомаров увійшов до гуртка харківських романтиків, збирав українську народну творчість. Для ліпшого знайомства з життям народу він, за його ж словами, почав «робити етнографічні екскурсії з Харкова по сусідніх селах, по шинках, що в ті часи були справжніми народними клубами. Я слухав промови і розмови, записував слова і вирази, вмішувався у бесіди, розпитував про народне життя-буття, записував звістки, яких мені доставляли, і наказував співати собі пісні. На все те я не жалкував грошей, і як не давав їх просто у руки, то годував і поїв своїх розмовників» [10:100]. З кожної поїздки молодий учений привозив зроблені в селах записи пісень, бувальщин, дотепних висловів тощо.

Отже, аналіз біографії й творчої спадщини М. І. Костомарова дає підстави зробити висновок про те, що саме за часів навчання у Харківському університеті відбулося формування М. І. Костомарова як ученого. У стінах університету М. І. Костомаров потрапив до гуртка українських романтиків, захопився пізнанням минулщини і здобув перший досвід наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалеї О. Отношение Н. И. Костомарова к г. Харьков и Харьковскому университету. *Русская старина*. 1914. № 12. С. 465–480.
2. Верстюк В. Соціальне середовище і процес формуванні світогляду М. Костомарова. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка*. Вип. 21/20. 2011. С. 52–61.
3. Гончар О. Микола Костомаров : постать історика на тлі епохи. К. : Інститут історії України, 2017. 274 с.
4. Гончар О. Творча спадщина Миколи Костомарова в сучасній українській історіографії [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://shron.chtyvo.org.ua/Zbirnyk_statei/Istoriografichni_doslidzhennia_v_Ukraini_Vypusk_25.pdf. Дата звернення : 27.09.2017.
5. Дутко О. Про періодизацію педагогічної і науково-просвітницької діяльності М. Костомарова (1817–1885). *Історико-педагогічний альманах : збірник Акад. пед. наук України*. Умань, 2009. Вип. 2. С. 20–21.
6. Зленко Г. Кілька рисок до портрета Миколи Костомарова. *Науковий світ*. 2010. № 9. С. 12–13.
7. Іванко А.Б. Український Кремуцій Корд (М.І. Костомаров). *Історики України XIX–XX ст. : (Нариси української історіографії)*. Кіровоград, 2001. С. 59–64.
8. Копилов С. Проблеми історії слов'янських народів у процесі формування наукових поглядів М. Костомарова (середина 1830-х — 1847 рр.). *Питання історії України : Збірник наукових статей*. Чернівці : Зелена Буковина, 2003. Т. 6. С. 297.
9. Костомаров Микола [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://1576.ua/people/3978>. Дата звернення : 27.09.2017.
10. Костомаров Н.И. Автобиография. *Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография* / Сост. и ист.-биогр. очерк В.А. Замлинского ; Примеч. И.Л. Бутича. К. : Изд-во при Киевском университете, 1989. 736 с.
11. Михеева В.В. Николай Иванович Костомаров в Харькове (1833–1844). Начало пути. Харків : Тимченко А. Н., 2007. 260 с.
12. Пинчук Ю.А. Исторические взгляды Костомарова : Критический очерк. К. : Наукова думка, 1984. 190 с.
13. Пинчук Ю.А. Микола Костомаров як історик козацтва [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/8/pinchuk2.pdf. Дата звернення : 27.09.2017.
14. Толочко П. Видатний історик України і Росії. *Київська старовина*. 1992. № 5. С. 7–18.

ЛІНГВОКОНЦЕПТОЛОГІЯ. ДИСКУРСОЛОГІЯ. ЛІНГВОСТИЛІСТИКА

Мова є однією з племенних відмінностей кожного народу.
У властивостях і змінах того й другого діючі причини настільки сукупні,
що історія народу містить у собі й історію його мови.

***Ілля Тимківський, правознавець,
мовознавець, освітній діяч ХІХ ст.***

...зміни, що відбуваються в розумі й діяльності народу,
також відбуваються в мові. Таким чином, змінюються народи,
змінюються й мови їхні, розум і діяльність
народу відбивається в мові.

***Ізмаїл Срезневський, філолог-славіст,
історик, етнограф ХІХ ст.***

ПОЕТИЧНА ПЕРСОНАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ БОГ У ЛІНГВОСВІДОМОСТІ ОЛЕКСАНДРА ОЛЕСЯ

У статті здійснено концептуальний аналіз поетичних текстів Олександра Олеся й виявлено особливості індивідуально-авторської персоналізації концепту БОГ у лінгвосвідомості поета, визначено смислові домінанти наповнення змісту відповідного концепту, диференційовано його ядерну й периферійну зони.

Ключові слова: *концепт БОГ, лінгвосвідомість, Олександр Олесь, ядерна зона, периферійна зона концепту.*

В статье осуществлен концептуальный анализ поэтических текстов Александра Олеся и определены особенности индивидуально-авторской персонализации концепта БОГ в лингвосознании поэта, обозначены смысловые доминанты наполнения содержания соответствующего концепта, дифференцированы его ядерная и периферийная зоны.

Ключевые слова: *концепт БОГ, лингвосознание, Александр Олесь, ядерная зона, периферийная зона концепта.*

In the article a conceptual analysis of the Alexander Oles's poetry is carried out and the features of individual author's personalization of the concept of GOD in the poet's linguistic consciousness are determined. Semantic dominants of the content filling in the corresponding concept are defined and its nuclear and peripheral zones are differentiated in the article.

Key words: *concept of GOD, linguistic consciousness, Alexander Oles, nuclear zone, peripheral zone of the concept.*

У філософії Бог розуміють як сакральну персоніфікацію Абсолюту в релігіях теїстського типу: верховна особистість, атрибутована тотожністю сутності й існування, вищим розумом, надприродною могутністю й абсолютною досконалістю. Персоніфікована інтерпретація єдиного Бога властива для зрілих форм теїзму, її формування є результатом тривалої історичної еволюції реалістичної свідомості» [1: 119]. У християнстві маніфестується специфічна для нього проблема інтегральної персоніфікації. Згідно зі своїм центральним догматом Бог мислиться в трьох іпостасях (ликах): Бог — Отець, Б — Син і Бог — Дух святий. У межах ортодоксального християнства Бог потрактовується як триєдність ликів, які співвідносяться між собою як неподільні та незлитні.

У художньому мовопросторі українського красного письменства практично кожен майстер слова звертається до образу Бога або до проблеми богошування.

Мета статті — дослідити й описати особливості поетичної персоналізації концепту БОГ у лінгвосвідомості відомого українського поета Олександра Олеся, визначити індивідуально-авторські смислові домінанти наповнення змісту концепту.

Про вплив релігійної культури на творчість О. Олеся свідчить використання антропонімів на позначення назв святих, узятих із Святого Письма обох завітів, серед яких Бог, Христос, Мойсей, Марія, Давид, Ілля, Самсон, а також найменування інших біблійних персонажів — Каїна, Іуди, Пілата. «Згідно з антропософією О. Олеся, — вважає О. М. Цалапова, — людина і бог знаходяться в дуже тісній взаємодії й взаємозумовленості. Бог є духовним прообразом людини, а людина предметно-чуттєвим образом, подобою бога. Людина є виявом вищої божественної суті, вона містить у собі весь світ» [8: 110].

Найактивніше в Олесевій лінгвосвідомості репрезентовано художньо-семантичне наповнення «Бог — творець»: *Великий, мудрий Бог // Створив вас з нами, дивне диво!* (I, 697). *Бог створив степи і гори // І неба мріючі простори* (I, 619). Звертаючись зі словами *Боже, що ранок і день посилаєш*, ліричний герой визнає всесильність творця і просить: *тишу і мир нам пошли* (I, 769). Художньо-семантичне наповнення «Бог — заступник» реалізується в поетичному мовомисленні ще 1896 року, коли ліричний герой висловлює переконання, що Бог годує сиріт: *Багато ти в світі // Своім ім'ям, Боже, кормиш сиріток убогих* (I, 563). Щоправда, майже через 20 років, у 1915 році вже виголошується сповнене трагічності прохання: *О, Боже, зглянься на дітей. // Вони припали до грудей. // А молока немає в грудях* (I, 717).

Найчастотніше Бог у мовній свідомості О. Олеся постає заступником народу від соціального гноблення. Вербальною формулою «І тільки Бог нас чує на землі» (I, 657) поет засвідчує усвідомлення Богом стражденного життя трудящих. Коли український народ «гнів в землі... і — може б, гнів віки», був пригноблений і сплюндрований, тоді «Не стерпів Бог... Озвався громами, // Заплакав мідними громами, // Заплакав мідними дощами // І кинув гніву блискавки» (I, 276).

Словами «Бог за вас» наголошується заступницька роль всевишнього у художній семантиці вірша про захист нащадків капітана Шмідта: *Діти, здійснить заповіти, — // Бог за вас!* (I, 80). Звертаючись до Бога-заступника, ліричний герой спочатку просить дати сили «приспати жалі», а потім сміло йти «назустріч долі»: *О Боже, Боже, дай же сили / Приспати жаль в душі дурній // І вийти з чорної могили // На світ широкий і ясний* (I, 707). Художньо-семантичне наповнення «Бог-заступник» відбиває авторське розуміння єдності Бога і народу (Сам Бог попереду рабів (I, 77)) і передчуття боротьби народу за визволення, яке має очолити «Бог помсти» уже 1906 року: *Ще Бог, Бог помсти, не злетів, // Але гудуть вже в небі громи* (I, 63).

Концептуалізацію Божого заступництва в поетичному мовомисленні О. Олеся відзначали ще його сучасники. Уводячи в художню площину слово «Бог» разом із дієсловами «запалить», «судить», «вчинить» поет, на думку П. П. Филиповича, висловлює погрозу: *Бо Бог в рабах запалить гнів // І піде вас судить з рабами, // І вчинить суд страшний над вами*. О. Олесь переспівує Давидові псалми Т. Г. Шевченка, трохи змінивши біблійні образи. У Кобзаря «цар, раби — однакові, сини перед Богом, а в Олеся бог вкупі з рабами судить гнобителів» [7: 204]. Про ці ж рядки поета висловився й С. О. Єфремов: «Біблійний пафос, натхнення пророка відчувається іноді в його піснях, що справді стрілами крилатими влучають в «серця катів і зрадників гидких» [2: 554]. Індивідуально-семантичне усвідомлення Божого заступництва набуває художнього переосмислення. «Якщо в ранніх віршах поет хоче летіти до Бога із скаргами народними, то вже пізніше сам Бог «летить карати рабів землі», і лише він може зупинити кровопролиття» [5: 26].

Семантика активних дій посилюється в іпостасі Бога-заступника за часів революційних подій 1917–1918 років та громадянської війни. Ліричний герой у поетичному контексті вербалізує: *Наче впали мертві стіни, // Наче в небі Бог проснувся* (І, 805). Згодом поет висловлює очікування Божого благословення: *Боже, коли ж ти звелиш нас сьогодні // Вийняти з піхов шаблі* (І, 769). «Жорстокість громадянської війни приголомшила поета», — наголошує С. В. Ленська, наводячи такі рядки О. Олесея: *О Боже, змиє з землі своєї, // Як мак червону людську кров. // Хай зацвітуть в серцях лілеї — // Братерство, воля і любов* (І, 535) [3: 32].

Прохання захистити Волю від вчорашніх «спільників, які «на нас здійсмають зброю», маніфестовано в художньо-семантичній площині: *Вчорашні спільники на нас здійсмають зброю, // Ідуть з мечем на нас брати, // Готові братньою рускою // Нас на Голгофі розп'ясти, — // О Боже, Волю захисти* (І, 196). Художньо-семантична сфера «Бог — заступник» сповнена жалю й благань: *І знов, коли лягла дорога // Для нас до рідних хат, до нив — // Ми на землі благали Бога, // Щоб братній край благословив* (І, 485). Звертаючись до Бога, ліричний герой висловлює розчарування про загублену державу: *О Боже! Щастя в нас було. // О Боже, в нас була Держава!* (І, 499).

Характерним для Олесевого поетичного мовомислення є «олюднення» Бога, яке реалізується в художньо-семантичному наповненні «Бог — людина». Феномен любові репрезентовано, з одного боку, як Божу заповідь, з іншого — як прищеплене людині почуття: *А світ... а світ такий широкий, // А сяє сонце всім одно, // А Бог звелів любити давно* (І, 653); *Знову жити, світ любити, // Сонце пити з уст твоїх... // Зглянься, Боже, перемаже // Душу гріх* (І, 758).

В одному з останніх своїх віршів 1944 р. Олесь актуалізує концепт «Бог», наводячи спогади дитинства. Олесево мовомислення демонструє, що Бог не лише як людина розмовляє, йде стежкою, сідає, приходить до води, відвідує рибалку: *Я чув давно, колись це змалку. // Сам Бог приходить до води, // Сам Бог відвідує рибалку. // Сам Бог сідає, розмовля // Про пережите, про майбутнє, // За що покарана земля, // Чом щастя й досі забути. // І можна бачить стежку ту, // Якою Бог до вас приходив: // Хтось наче стрічку золоту // Йому послав на срібні води* (І, 553).

Художньо-семантична реалізація «Бог — людина» відбивається в міркуваннях ліричного героя: *І струни-проміння на кобзи сумні // Повісить нам Бог в нагороду. // І росами радості бризнуть пісні // В серця безнадійні народу* (І, 252). Поетичному «олюдненню» Бога сприяють словосполучення «Боже серце», «Божий дух», «голос Бога». Поет чує «як Боже серце б'ється» (І, 541): *Сам Бог над нами став, здається, // І чуть, як Боже серце б'ється* (І, 541). Ліричний герой закликає смереки, трембіти, щоб вони своїм плачем, грою вразили Бога в саме серце: *По горах, по долах, заграйте, трембіти, // І Бога самого у серце вразіть* (І, 222).

В Олесевій художній уяві вбачається стан, коли він чує «голос Бога»: *Побідно я до келиха припав устами // І п'ю нектар, мов успіх сонця того, // Мов голос Бога слухаю душею* (І, 326). Вербалізація художньо-семантичного наповнення «Бог — людина» передається в поетичних мікроконтекстах зі словосполученнями «воля Божа», «ласка Божа», «Божі сльози», «гнів Божий»: *На волю Божу вся надія, // Спасти її: вона — сновія* (І, 538); *Круг тебе все сяє... і трави, і ниви... // Все раде, веселе до Божої волі* (І, 568); *Мицна, надійна огорожа — // Аби дощі та ласка Божа!* (І, 875).

Значна кількість Олесевих поетичних контекстів присвячена взаєминам Бога і ліричного героя, формуючи художньо-семантичну сферу «Бог — ліричний герой». Уперше ліричний герой звертається до Бога в коротенькому вірші «Моє благання» (1897), яке містить «декларування чесного шляху» [5: 7] в житті і літературі: *О Боже мій милий! Пошли мені розум! // Пошли мені серце, пошли мені душу, //*

Щоб добре любила і коїть не вміла // Ніякого зла!.. (I, 568). У семантичній сфері «Бог — ліричний герой» взаємини вибудовуються різновекторно. Як у доеміграційний, так і в еміграційний періоди творчості відбувається то максимальне зближення Бога і ліричного героя, то розпач і відсторонення. О. Олесь поетично вербалізує бажання «до Бога летіть», прагнучи бути ближче до Всевишнього: *Візьміть мене хмари, в безкраю блакить — // Я з скаргами хочу до Бога летіть... // Коли ж Він не вислуха скарги народні, // Я кинусь в безодні...* (I, 109).

У тексті вірша «Із дна свого серця я ліру дістав» ліричний герой грає на лірі, яку Бог йому «раз серед темряви дав» (I, 653), і, як свідчить інший поетичний контекст, під акомпанемент цієї ліри він заспіває «пісню із моїх глибин», яку «пильно б слухав вухом серця тільки Бог один» (I, 212). Ліричний герой то оголошує себе помазаником Божим (*Миром Бог мене помазав* (I, 198)), то потрапляє в обійми Бога, і разом вони борються зі злом до останніх сліз: *І Бог обняв мене крилом, // І вийшли ми, змагання повні, // І вдвох боролися зі злом, // Аж доки впали непритомні* (I, 417). Ліричний герой не проголошує себе Богом, але висловлює свої богошукання: *Дививсь я вгору, дививсь на стелі, // Шукав я Бога в святій пустелі... // І не знаходив, а в серці в мене // Мій бог розп'ятий кричав шалено!* (I, 202).

Художньо-семантична сфера «Бог — ліричний герой» актуалізується за рахунок максимального зближення цих двох іпостасей, що репрезентовано в словосполученнях «Бог мій», в образному висловлюванні (*злетить до мене Бог великий мій* (I, 421)) в риторичному запитанні (*Чом же я не Бог великий?* (I, 74)), в підрядному реченні (*Коли б був я Богом дужим, // Я б приніс на землю сонце* (I, 73)). Вербально поєднуючи особисті інтенції з загальнолюдськими мотивами, поет висловлює в рядках інтимної лірики своє конфесійне кредо: *З сонцем, з небом я зіллюсь, з сьйвом Вишнього, з тобою* (I, 440). Поетична сфера «Бог — ліричний герой» містить і семантику розпачу, відсторонення. Навіть у доеміграційній поезії «Гуманність» (1906) Бог, звертаючись до смерті виголошує свій вирок ліричному герою: *І так промовив Бог до смерті: // Тобі я іншого віддам, // Сьому ж пошлеш горбату старість // З мішком хвороби і нудьги* (I, 596).

Розширюючи художню семантику поезії «Летіли хмари ясні», О. Олесь подає епіграф «Чому мені, Боже, ти крилець не дав?..», а в тексті ремінісцентно вербалізує адресовані Богові слова: *Мені ти зроду крил не дав, // Яви ж тепер хоч диво* (I, 614). Ліричний герой просить Бога змилостивитися, повторюючи з метою актуалізації кілька разів слова *Змилуйся, Боже: Змилуйся, Боже, // Мене безбожно не труси, // Бо других кишок не даси* (I, 710). Перебуваючи в змученому мовчазному стані, ліричний герой звертається до Бога: *О, як я змучився, о Боже, Боже!* (I, 721); *Мовчу, мовчу, о Боже, я* (I, 931). Актуалізація стражденного стану вербалізується нанизанням слів з коренем «кров»: *О Боже мій, // Квіткам потрібна кров моя, // Який кривавий я* (I, 739). У художній семантиці поетичних текстів еміграційного періоду взаємини Бога і ліричного героя стають менш активними й набувають смислового наповнення «Бог — без ліричного героя». Поетові пісні *Богові не треба, // І він на голос твій // Уже не відгукнеться // В пустелі світовій* (I, 432).

Індивідуально-авторське мовомислення О. Олесья рельєфно розмежовує існування Бога вселюдського, який «струни перебирає» і Бога ліричного героя, який знаходиться «у труні». Ця дихотомія супроводжується художньо-образною вербалізацією «Бог уселюдський — струни перебирає — арфа грає», «Бог ліричного героя — у труні — бандура на стіні»: *Чому не радує весна, // Коли весь ліс, як арфа грає, // А струни Бог перебирає, // Рука його ясна. // Моя ж бандура на стіні, // Вітри душі її ламають, // І струни порвані не грають, // І Бог мій у труні* (I, 590). Ліричний герой навіть насмілюється проклинати Бога: *І прокляв я Бога, що родив мене // Скаржитися в простір на буття сумне* (I, 597).

Художньо-семантична сфера «Бог — зневіра» здебільшого реалізується у громадянській поезії, коли поет розчаровується у допомозі Всевишнього. В одній із поезій революційного 1917 року ліричний герой припускає, що Бог прокляв український народ: *Здавалось, Бог його прокляв, // Здавалось, кинув на наругу // І дав йому невільну тугу, // Але найменшу честь одняв* (I, 746). Ліричний герой демонструє світоглядні цінності нової революційної демократії, маніфестуючи: *О демократія моя! // Не віриш ти в самого Бога, // Але святкуєш Палія* (I, 853). Художньо-семантична площина збірки «Чужиною» починається Олесеви ми доріканнями за страждання українського народу Богові, який «створив степи і гори і неба мріючі простори», дав усім «страждання, думки, надії, поривання». Але він і не бачить великої руйни України, не чує стогонів і благань її синів і дочок, «ганьби, неволі і знущання».

«Упродовж творчого шляху поет шукає авторитет, який зміг би зарадити горю України. Якщо 1918 року він бачив його в національному геніїві Тарасі Шевченку, злободенно запитує: *Чому тепер тебе немає в ці дні нещастя і негод?*», то перший вірш емігрантської збірки «Чужиною» адресує найвищий на землі силі — Богові [6: 6]: *Ти ж бачиш сам небесними очами, // Не ми йдемо, — // На нас ідуть з мечами, — // Чому ж мовчиш? // Чому ж, коли в наш храм величний // Ввалився ворог наш одвічний, // Чому мовчиш?* (I, 277).

Семантична сфера «Бог — зневіра» розширюється авторським критичним осмисленням: то Бог садить українцю на шию чужинця, то взагалі відбувається «злука Бога з Сатаною»: *На все ти, Боже, дав пораду // На шуку дав гака, // На лиса хитрого принаду // І кіса на вовка. // Ти не забув і українця, // На шию садячи чужинця* (I, 827); *Як Сфінкс, стоїть передо мною // Моя країно жалібна, // Як злука Бога з Сатаною, // Як келих крові і вина* (I, 472). Маніфестація розчарування в Богові вербалізується в одній із поезій еміграційної пори: *Вже не молюсь ні Богу, ні богам, // Ні хвилям навкруги, ні сизим берегам. // Дарма я кликав Бога і богів, // І друзів дорогих, і лютих ворогів* (I, 418).

Зневіру в Божу допомогу ліричний герой намагається пояснити то віддаленістю Всевишнього, то його безсиллям. Недосяжність Бога формує в Олесевому мовомисленні стан безвиході. Бог далеко від землі, тому люди знедолені: *А люд блукає по пустині, // І Бог далеко від землі. // Нехай би світ глухий гримів // І руки піднімав до Бога* (I, 777). Бог «нас не баче із раю» і не уявляє, як народу важко живеться: *До райської брами! Щоб вгледів нас Бог, // Бо він нас не баче із раю, // Як блудимо ми по лісах без дорог, // Як мучились тяжко, без краю* (I, 251). У поетичному мовомисленні О. Олеса «далекій Бог» не може допомогти знедоленим: *І на землі нема нікого, // Хто б їм в неволі допоміг. // Далекий Бог не чує їх, // А мати плаче біля його* (I, 717).

В Олесевій художній семантиці постають й інші причини зневіритися в Богові. Ліричний герой називає бога безсиллям у боротьбі з брехнею, насильством, зрадою, смертю: *І крізь туман я вгледів там, // Як плакав Бог, безсилий сам* (I, 417). Трапляється й вербальна характеристика — Бог неситий: *Неситий Бог нап'ється крові // І розіллє вам океан // Краси і волі, і любові // Для ваших душ і ваших ран* (I, 295). Вербалізований образ смерті передається словами «назустріч Богу»: *Не пішла голубка, понесли небогу // Не назустріч сину, а назустріч Богу* (I, 489).

Попри всі Олесеві відчуття статус надлюдини домінує в Олесевій картині світу у смислових паралелях «Бог — недосягнена мета»: *Але наш Бог — все ж Бог, і недосягнена мета // Цвіте і досі нам, як квітка золота* (I, 494).

Художньо-семантичне наповнення «Господь — заступник» постає в контексті Олесевих міркувань: якщо знущання над Україною не припиняться, тоді *Порветься в Господа терпіння, // І сам Господь з мечем злетить* (I, 264). Осмислення «Господь — заступник» актуалізується в першій та останній строфах художньо-семантичної

площини одного з віршів: *Не одвертайтесь, вельможі, // І ви вельможні земляки! // Ще, може, нам Господь допоможе // І вас узяти в приймаки* (І, 516). Семантичне наповнення «Господь — людина» вербалізується у словосполученні «голос Господа» і «дарунок Господа»: *А з сходу хмара наступає, // І голос Господа гримить, // І похливно хтось тікає* (І, 637); *І серцю солодко було без краю, // Тремтіло, мліло, билось знов, // Немов до нього хтось із раю // З дарунком Господа прийшов* (І, 487).

Семантичне наповнення «Господь — ліричний герой» вербалізується в словах ліричного героя, коли він просить, щоб «Господь на промінь златний» накинув «жемчуг сліз» і щоб «серце, змучене землею», «приспав в святих руках своїх» (І, 618). Індивідуально-авторське осмислення «Господь — зневіра» подається тоді, коли «карою страшною карає нас Господь за щось» (І, 876).

Уводить у поетичний текст О. Олесь на позначення Бога також і назву Єгова: *І всі затихли знову, // Ховаючи хвости, // Благаючи Єгову // Хоч голову спасти* (І, 846). Субстантивована назва *Милосердний* і *Праведний* на позначення Бога переходять у розряд власних назв. О. Олесь, актуалізуючи характеристики праведності й милосердності, вивичує ці субстантиви, подаючи їх запис з великої літери: *І коли єсть таємна змога // Ожить творцеві для краси, // Іди, о Вінчі, йди до Бога // І Милосердного проси* (І, 701).

Індивідуально-авторські найменування на позначення Бога вживає у вірші «Ти бачиш Сам небесними очами» першої еміграційної збірки «Чужиною». «Вигнанська ліра» Олесь, — зазначає Р. П. Радишевський, — виводить тужливу журбу і розпач, гіркий біль, який часто адресує Богові як найвищій на землі силі» [5: 6]. Поезію «Ти бачиш: Сам небесними очами» (І, 277) можна назвати віршем-концептом «Бог». Кожна з п'яти строф присвячена цьому сакральному образу. Поет його по-різному називає: Сам, Ти (з великої літери), Небесний Пан «з небесними очима». М. Я. Неврлий зазначає, що цей вірш «мовби докір усього розп'ятого на хресті українського народу за свої муки й страждання» тому, хто «створив степи і гори і неба мріючі простори», хто дав усім «думки, надії, поривання, — тому, хто «осліп» і не бачить великої руїни України, не чує стогонів і благань їх синів і дочок. Цей гіркий докір, його трагічний пафос нагадують Шевченкове «І ти, всевидящее око, не дуже бачиш ти глибоко». І Шевченко в хвилини розпачу, безнадійно шукаючи вищої справедливості, звертається до образу Бога аж до його заперечення. До пафосу Т. Г. Шевченка підноситься у цьому вірші й Олесь. Його гіркий докір переходить у гнів й обурення: *Як ти осліп, Небесний Пане, // За правду нашу пекло встане! // Віки ж мовчиш!»* [4: 78].

До периферійної частини концепту Бог належать словосполучення із компонентом «Божий (боже)», які означають переважно поняття сакральної тематики: *Божий суд* (*Хіба не вірите і досі, // Що єсть і Бог, і Божий суд? // Він чує крики стоголосі, // І дзюркіт сліз, і брязкіт пуг* (І, 715), *Божий рай* (*Я згадую ночі де-небудь у гаю, // Де срібні струмочки шумлять та гуляють, // Де літо буває, // Як в Божому раї!* (І, 566). До периферії належить і «Божий день», і «все Боже»: *Хто захотів, щоб я прокляв // Сей Божий день, сей день розлуки?* (І, 742); *Ми дбаємо весь вік про власне, // А лірики — про Боже* (І, 681).

Використання звертань до Бога у функції вигука також застосовує ліричний герой: *Тумани облягли долини й гори, // Їх вітер вже розвіяти не можу // О Боже!* (І, 416); *О Боже мій, це ж суд народний, // Це ж свято правди на Землі!* (І, 787). Вигукова позиція слова «Боже» здебільшого трапляється в контекстах, позначених семантикою страждання, лиха, остраху: *Віють крила наді мною — // Крила смерті... Боже мій, // Віють тишою страшною — // Крик і жах в душі моїй* (І, 764); *Ти холодна! Боже, боже, // Ти замерзла! Боже мій! // Боже, Боже, що це з нею* (І, 225). Слововигук «Боже» вживається як реакція на острах від перебування на чужині: *І враз збагнув я на чужині... // І досі!*

Боже, Боже мій! // В руках у відьми жмут волосся // Мого вже сивого... О Боже... (І, 508);
О Боже мій! Немає сили! // Що там, у стороні моїй (І, 295).

До периферійної структури концепту «Бог» відносимо також уживання цього слова в мовленні інших персонажів. У циклі «Голод» наводяться слова-звертання до Бога: *Боженку милий! Кавалок макухи! // Де ти? Пішов вже (І, 471). У стані божевілля від вбивства своєї дочки Галі мати благає: Що це я? Що це я? Боженку мій! // Боже мій, Боже мій, що я накоїла?! // Вбила дитину свою!.. (І, 472).* Княгиня Ольга у поемі «Княжа Україна»: *Стала думати про Бога, // Про таємний Божий світ. // Стала думати про того, // Хто пролив за людство кров. // І без Його мудра Ольга // Більше жити не змогла, а згодом «у грецьким Царгороді християнство прийняла (І, 339).*

Змальовуючи картини стародавньої України, поет широко залучає мовні образи язичницької міфології. Мовостиль «Княжої України» актуалізує не лише імена богів, але й сам дух України княжих часів. Поет вибудовує художньо-семантичну тріаду «боги — природа — людина». Поетові вербальні формули не тільки відтворювали світ України княжої доби, а й зосереджували увагу на ментальності людини давніх часів: *Усі боги родились і вмирали на землі; Бог великий // Не ховався в небесній млі; Волос пас овець гладких, // Грів їх вовною м'якою, // Одганяв вовків від них; Бог Стрибог літав не крилах, // Грав на кобзі золотій; Дажбог ходив блукав до ночі // Синім степом без доріг Бог Перун на чорних хмарах // Вічно землю об'їздив (І, 312–313).*

Мовний образ Бога в поетичному мовомисленні О. Олеся набуває концептуального значення. Бог усвідомлюється поетом з позицій християнства, а в мовотворчості має художньо-семантичне наповнення «Бог — творець», «Бог — заступник», «Бог — людина». Вагомою є індивідуально-поетична сфера «Бог — ліричний герой». Динамічністю характеризується авторське осмислення «Бог — зневіра», яке помітно посилюється в період еміграції. Наші спостереження дозволяють зробити висновок, що лінгвоменталітет О. Олеся персоналізує образ Бога як авторитетної постаті, що впливає на життя ліричного героя, всього українського народу і людства.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Всемирная энциклопедия : Философия* / [Главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов]. М. : АСТ ; Минск : Харвест, Современный литератор, 2001. 1312 с.
2. *Єфремов С. О.* Історія українського письменства. К. : Феміда, 1995. 600 с.
3. *Ленська С.* Радість і журба Олександра Олеся : система уроків із вивчення творчості поета в 10 кл. *Українська література в загальноосвітній школі.* 2002. № 2. С. 32–39.
4. *Неврий М.* Олександр Олесь. Життя і творчість / Асоціація українців Словаччини. К. : Дніпро, 1994. 173 с.
5. *Радишевський Р. П.* Журба і радість Олександра Олеся. *Олесь О. Твори : В 2 т. / Упоряд., авт. передм. та приміт. Р. П. Радишевський.* К. : Дніпро, 1990. Т. 1. С. 5–47.
6. *Радишевський Р. П.* «Я молодість люблю». *Молодь України.* 1988. 4 грудня.
7. *Филипович П. П. О.* Олесь. *Филипович П. П. Літературно-критичні статі.* К. : Дніпро, 1991. С. 196–218.
8. *Цалапова О. М.* Казкові образи як втілення концепції ХХ — початку ХХ століття. *Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Сер. : Філологічні науки.* 2004. № 3 (березень). С. 105–112.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

Олесь О. Твори : В 2 т. / Упоряд., авт. передм. та приміт. Р. П. Радишевський. К. : Дніпро, 1990. Т. 1 : Поетичні твори. Лірика. Поза збірками. З неопублікованого. Сатира. С. 5–47.

УДК 811.161.2'42

Володимир Борисов, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОГО МОВОЗНАВЧОГО ДИСКУРСУ І пол. XX ст.: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ПОГЛЯД

У статті представлено ретроспективний погляд на становлення й розвиток української мовознавчої думки у І пол. XX століття: акцентовано увагу на напрямках досліджень, що перебували в центрі науково-дискурсивної мовознавчої практики, представлено корпус імен, які стали прецедентними в сучасному національному мовознавстві, прокоментовано значущість і суголосність часові лінгвістичних ідей окресленого періоду.

Ключові слова: *національний мовознавчий дискурс, напрям мовознавства, науково-дискурсивна мовознавча практика.*

В статье представлен ретроспективный взгляд на становление и развитие украинской лингвистической мысли в I пол. XX века: уделено внимание направлениям исследований, пребывающих в центре научно-дискурсивной языковедческой практики, представлен корпус имён, которые стали прецедентными в современном национальном языкознании, прокомментировано значение и созвучность времени лингвистических идей означенного периода.

Ключевые слова: *национальный языковедческий дискурс, направление языкознания, научно-дискурсивная языковедческая практика.*

The article presents a retrospective view on the formation and development of Ukrainian linguistic ideas in the first half of the XX century: attention is paid to the areas of research of scientific-discursive linguistic practice; the corpus of names which became precedent in modern national linguistics is presented; the topicality of linguistic ideas of the period under study is commented on.

Key words: *national linguistic discourse, branch of linguistics, scientific-discursive linguistic practice.*

Перші десятиліття XX ст. позначилися в українській мовознавчій царині розвитком ідей психологічного підходу до вивчення мови. Оскільки основний україномовний дискурсивний матеріал складали різножанрові художні тексти, то цілком природно, що саме вони стали предметом детального вивчення мовознавців. Особливої наукової зацікавленості набули проблеми художньої мовотворчості, зокрема з'ясування її природи й сутності.

Метою поданої розвідки є ретроспектувати становлення й розвиток української мовознавчої думки у І пол. XX століття з виокремленням тих напрямів досліджень, що перебували в центрі науково-дискурсивної мовознавчої практики, а також представити персоналій тогочасних науковців, чиї праці стали прецедентними в сучасному національному мовознавстві.

Послідовником психологічних студій О.О. Потебні став Д. М. Овсянико-Куликовський, літературознавець і мовознавець, доля якого також пов'язана з Харківським університетом, де він працював професором, завідувачем кафедри слов'янської філології. У колі його наукових інтересів перебувала художня мовотворчість, зокрема питання її природи, а також лексико-граматична та синтаксична організація мови літературного тексту. Значна частина робіт ученого

пов'язана з проблемами психології художньої творчості: процес формування художнього світу у внутрішньому естві митця, дослідження психологічної природи таланту, специфіки образного пізнання, творчість як механізм сприйняття естетичної цінності («Язык и искусство», 1895 р.; «Психология мысли и чувства. Художественное творчество», 1909 р.; «Теория поэзии и прозы (Теория словесности)», 1923 р.). Чимало з творчого доробку науковця було опубліковано в неперіодичному виданні «Питання теорії та психології творчості» (1907–1923 рр.).

Окремо виділив Д. М. Овсянико-Куликовський етнопсихологію, звернувшись до визначення складу національної психіки, взаємозв'язку понять «національність» та «підсвідомі процеси психіки», принципів національної політики та утвердження національних мов. У цих положеннях ученого простежуються думки О.О. Потебні щодо своєрідності бачення кожним народом світу та його відтворення національною мовою, розвинені ним з положень В. фон Гумбольдта щодо мови як духовної діяльності народу.

Загалом питання природи й походження національних мов, зокрема й української, перебувало в центрі науково-дискусивної практики разом із питаннями формування навчального й лексикографічного складників мовознавчого курсу, насамперед створення нових підручників, словників з української мови. У цьому річипці велася активна робота вченими новоствореного Інститут української наукової мови УАН, що полягала в розробленні методологічних засад написання підручників, укладання словників різних типів, формуванні національної мовознавчої термінології (загальнонаукової і галузевої).

У цьому аспекті варто акцентувати мовознавчу діяльність А.Ю. Кримського — українського мовознавця, перекладача, письменника, академіка Української академії наук з 1918 року. З 1918 по 1928 рр. А.Ю. Кримський — керівник історико-філологічного відділу УАН, 1921–1929 рр. — директор Інституту української наукової мови, голова Комісії словника живої української мови, Комісії історії української мови, Діалектологічної та Правописної комісій, професор всесвітньої історії Київського університету. До кола наукових інтересів А.Ю. Кримського входило питання походження українського народу та української мови: «Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів» (1906 р.), «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася» (1922 р.), «Хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв.» (1922 р.) та ін.

Проблема творення мов східних слов'ян, української зокрема, була актуальною для лінгвістичних досліджень академіка. Його наукова концепція спирається на детальний опис давніх пам'яток слов'янської писемності, а наукові праці містять факти, які можна трактувати як обґрунтування самостійного існування української та російської мов ще в X–XI ст.

Учений приділяв увагу проблемам розвитку й нормалізації української літературної мови: «Наша мовна скрута та спосіб зарадити лихові» (1891 р.), «Про нашу літературну мову» (1891 р.), «Нарис історії українського правопису до 1927 р.» (1929 р.) та ін. А.Ю. Кримський відредагував перший декретований український правопис «Головніші правила українського правопису» (1919 р.), «Найголовніші правила українського правопису» (1921 р.); він — автор «Української граматики для учнів вищих класів гімназій і семінарій Придніпров'я» (т. 1–2, 1907–08 рр.).

Вивчаючи тогочасний аспект процесу формування єдиних норм української орфографії як найвагомішого чинника існування літературної мови, слід відзначити наявність протилежних наукових підходів до орфографічного вноормування української мови, зокрема опозицію фонетичного й етимологічного принципів.

Адептами останнього були численні представники буковинських та закарпатських видань. А. Ю. Кримський ще наприкінці XIX ст. обстоював принцип фонетичного впорядкування орфографічних норм (стаття «Про наочність фонетичної правописі» 1897 р.), наполягаючи на необхідності створення єдиної української орфографії з урахуванням мовної практики Наддніпрянської України.

У межах першої третини XX ст. наукові погляди А. Ю. Кримського були частиною загальноукраїнського мовознавчого дискурсу, коли потужної активізації зазнали проблеми онтогенезу українського народу та його мови. Ця проблема виявилася актуальною для всієї тогочасної лінгвістичної науки, особливо у зв'язку з пануючими теоріями етногенетики мови академіка М. Марра. Українські мовознавці, більшою мірою тяжіючи до версії еволюційного розвитку української мови з прадавніх спільних джерел (праіндоевропейської, праслов'янської мови), намагалися формувати етимологічний зріз мовознавчого дискурсу саме в такому напрямі, хоча теорії Марра мали вагомий вплив на розгортання загальної наукової думки в цьому річизні.

Дослідницькі розвідки з проблем походження й еволюції української мови є частиною наукового спадку І. І. Огієнка (митрополит Іларіон) — українського філолога, культуролога, церковного і громадського діяча. Мовознавчі інтереси І. І. Огієнка торкалися питань онтологічного обґрунтування природи української мови, історії церковнослов'янської та старослов'янської мов («Історія церковнослов'янської мови» (1926–1929 рр.), «Пам'ятки старослов'янської мови X–XI віків» (1929 р.), «Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян» (1938 р.), проблеми українського правопису («Нариси з історії української мови. Система українського правопису» (1927 р.), «Граматичні основи української літературної мови» (1951 р.), «Наша літературна мова. Як говорити й писати по-літературному» (1954 р.).

З-поміж величезної кількості праць І. І. Огієнка особливо вирізняється його фундаментальне дослідження «Історія української мови», де розвиток мови подано від найдавніших часів і до сучасного Огієнкового стану мови. Свої міркування щодо рідної мови митрополит виклав таким чином: «Мова — душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб ...Звичайно, не сама по собі мова, а мова як певний орган культури, традиції. В мові наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання ... І поки живе мова — житиме й народ, як національність. Не стане мови — не стане й національності: вона геть розпоршиться поміж дужчим народом ...От чому мова має таку велику вагу в національному рухові. Тому й вороги наші завжди так старанно пильнували, аби заборонити насамперед нашу мову, аби звести та знищити її дощенту. Бо німого, мовляв, похаєш, куди забажаєш ...» [6: 239–240].

На думку Ф. С. Бацевича, однією з найважливіших праць І. І. Огієнка в царині соціолінгвістичного опрацювання проблеми рідної мови є праця «Наука про рідномовні обов'язки» (1936 р.), у якій він обґрунтував оригінальну філософську концепцію рідної мови як одного із суперечливих понять мовознавства, соціолінгвістики, етнолінгвістики, етнопсихолінгвістики, культурології, теорії та практики міжкультурної комунікації. Найголовнішими ознаками рідної мови кожної людини митрополит вважав духовне начало, нерозривний зв'язок з мовою батьків, мовою етносу, до якого ця людина належить [1: 99–100].

І. І. Огієнко є також відомим як автор і укладач словників української мови, більшість з яких була присвячена її унормуванню. Перші шість словників (орфографічний, словник синонімів та ін.) були видані в Києві, решта словників, присвячених правописним і стилістичним питанням української мови («Український правописний словник», «Український стилістичний словник»), була видана

на Галичині та за кордоном. Невеличкі за обсягом словнички, присвячені орфографії української мови чи проблемам наголосу, етимології слів чи питанню терміна, митрополит друкував на сторінках своїх періодичних видань.

Проблемами різностилістичного функціонування української мови цікавився Л. А. Булаховський, якого вважають фундатором наукової школи історії української літературної мови та лінгвостилістики. Коло зацікавлень лінгвіста становило вивчення українського наголосу («Наголос українських прикметників» 1927 р.; «Український літературний наголос (характеристика норми)» 1943 р.), синтаксису («Питання синтаксису простого речення в українській мові», 1958 р.; «Підмет і присудок в українській мові», 1958 р.), історії мови («Історичний коментар до української літературної мови», «Питання походження української мови», 1956 р.), загального мовознавства («Нариси з загального мовознавства», 1955 р.; «Значення мовознавства», 1962 р.), лінгвостилістики та ін.

Л. А. Булаховський був автором проекту «Українського правопису» (1946 р.). Значною мірою вчений торкався питань, пов'язаних із вивченням славістики (порівняльно-історичні студії в галузі слов'янської акцентології), русистики [2: 11]. Заслуга Л. А. Булаховського полягає в розробленні проблем кодифікації української мови, у концепції історії української літературної мови та інших слов'янських мов.

Науково неоднозначною є постать одного з потужних філологів-славістів ХХ ст., учня академіка Л. А. Булаховського — Ю. В. Шевельова, мовознавця, літературознавця, критика. До кола його лінгвістичних досліджень належить історія української мови, фонетика й фонологія, синтаксис та інші галузі мовознавства. Його перша ґрунтовна праця «Граматика української мови» (1934 р.) двічі перевидавалася, ставши свого часу одним із кращих підручників граматики (у цій роботі він розвинув поняттєві та історіографічні основи українського мовознавства). У своїх дослідженнях Ю. В. Шевельов синтезував діахронічний і синхронічний підходи до вивчення української мови.

В англомовних монографіях «Передісторія слов'янської мови. Історична фонологія загальнослов'янської мови» (1964 р.) та «Історична фонологія української мови» (1979 р.) учений, показавши розвиток фонологічної системи української мови від праслов'янської основи донині на широкому історичному, міжмовному і текстуальному ґрунті, з установленням глибинних системно-причинових зв'язків між окремими фонетичними змінами, дав панорамну картину розвитку української мови в її історичному розрізі, обґрунтувавши її початки близько VII ст., а завершення формування — приблизно в XVI ст. Досліджуючи історію українського мовознавства, Ю. В. Шевельов написав низку праць, присвячених описові наукової діяльності тих філологів, яких вважав своїми вчителями: студії про О. Потебню, К. Михальчука, О. Курило, В. Сімовича та ін. [5: 20].

Наукові розвідки Ю. В. Шевельова еміграційного періоду, зокрема 50–70-х років ХХ ст. («Нарис сучасної української літературної мови» (1951 р.), «Українська писемна мова, 1798–1965. Її розвиток під впливом діалектів» (1966 р.), «Проблема українсько-польських лінгвістичних відносин від 10-го до 14-го ст.» (1952 р.), «Щодо проблеми утворення білоруської мови» (1953 р.), не зазнали (із цілком зрозумілих політичних причин) дискурсивного розвитку на теренах України, через що багато проблемних і неоднозначних питань з етногенетики й функціонального розвою національної мови, опрацьованих ученим, стали предметом наукового аналізу вже в останні десятиліття ХХ ст.

Нариси Ю. В. Шевельова із соціолінгвістики «Українська мова в першій половині двадцятого сторіччя, 1900–1941: стан і статус» (1989 р.), де автор подав

детальний і глибокий аналіз усіх подій і чинників, що сприяли розвиткові чи призводили до занепаду української мови за періодами (перед Першою світовою війною, далі 1917–1920 рр., доба українізації), а також описав становище української мови на території Польщі, Румунії, Чехословаччини [7: 802], увійшли в мовознавчий контекст України, хоча й не набули широкого наукового осмислення порівняно з роботами материкових мовознавців з цієї проблематики.

Загалом у II пол. XX ст. у наукових інститутах при Академії наук поліаспектні дослідження української мови набувають обертів. Коло мовознавчих зацікавлень становлять усі розділи української лінгвістики (фонетика, діалектологія, лексикологія й фразеологія, морфеміка й морфологія, синтаксис, стилістика), що вплинуло на появу численних ґрунтовних праць — колективних та авторських. На ці часи припадає наукова діяльність І. К. Білодіда, Л. А. Булаховського, М. А. Жовтобрюха, П. П. Білецького-Носенка, О. С. Мельничука та ін. Дослідження різнорівневого ресурсу української мови органічно перейшли в річище функціонально-прагматичної методології, де актуалізації зазнали функціональні спроможності української мови обслуговувати різні комунікативні ситуації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. С. Духовна синергетика рідної мови. Лінгвофілософські нариси : монографія. К. : Академія, 2009. 192 с.
2. Бирик С. П. Словник іншомовних слів / за ред. проф. С. Я. Єрмоленко. Харків : Фоліо, 2006. 623 с.
3. Булаховський Л. А. Значення мовознавства. К. : Вища шк., 1962. 40 с.
4. Лисиченко Л. А. Лінгвофілософські ідеї О. О. Потебні. Предтеча сучасного вчення про мовну картину світу. *Мова у професійному вимірі : комунікативно-культурний аспект : матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* — Харків : УЦЗУ, 2006. С. 3–8.
5. Муромцев І. Юрій Шевельов — видатний учений сучасності. *Видатний філолог сучасності : наукові виклади на честь 85-ліття Юрія Шевельова*. Харків, 1996. С. 13–22.
6. Огієнко І. Українська культура : коротка історія культурного життя українського народу. К. : Вид-во книгарні Є. Череповського, 1918. 272 с.
7. *Українська мова* : [енциклопедія] / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. 2-е вид, випр. і доп. К. : Укр. енцикл., 2004. 824 с.

УДК 811.161.2'411.16'06

Валерія Брохштут, Харківська спеціалізована школа I–III ступенів № 170

ВЗАЄМОЗБАГАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА МОВИ ІВРИТ ЯК ЯВИЩЕ ЛЕКСИЧНОЇ ІНТЕРФЕРЕНЦІЇ

У статті на матеріалі двох мов — української та івриту — відстежено явище лексичної й граматичної інтерференції, уточнено вміст понять *інтерференція*, *фразеологічна* та *лексична калька*, наведено й прокоментовано приклади цих явищ, а також висловлене резюме щодо функціонування запозичень з української мови в івриті.

Ключові слова: *іврит, українська мова, інтерференція, фразеологічна калька, лексична калька.*

В статті на матеріалі двох мов — українського і іврит — прослідковується явлення лексическої і граматическої інтерференції, определены понятия *интерференция, фразеологическая и лексическая кальки*, приведены и прокомментированы примеры этих явлений, а также сделан вывод относительно функционирования заимствований в иврите.

Ключевые слова: *иврит, украинский язык, интерференция, фразеологическая калька, лексическая калька.*

In the article on the material of two languages — Ukrainian and Hebrew, the phenomenon of lexical and grammatical interference is traced, the content of the concepts of *interference, phraseological and lexical tracing* is specified, examples of these phenomena are presented and commented on, as well as a summary of the functioning of borrowings from the Ukrainian language in Hebrew.

Key words: *Hebrew, Ukrainian language, interference, phraseological tracing, lexical tracing.*

Історично так склалось, що з самого початку розвитку іврит постійно перебував під мовним впливом різних мов, таких як: грецька, арамейська, латинська, російська, а також українська. Адже відомо, що на території сучасної України євреї проживали з давніх часів. Уперше про них стало відомо в IV сторіччі, коли вони з'явилися на території Криму. Відродження івриту, його розвиток, засоби його збагачення обумовлюють необхідність системного дослідження іншомовних елементів у його складі, шляхів їх засвоєння, місця та ролі в лексико-семантичній системі івриту.

До сих пір це питання було вивчено лише частково, тому дослідження українських запозичень у процесах лексичної інтерференції є актуальним для розуміння механізмів розширення лексики обох мов.

Мета статті полягає в обґрунтуванні лексичних контактів івриту та української мови, що вплинули на стан лексичного впорядкування обох мов.

Інтерференція (від латинської *inter* — «між собою» *maferio* — «доторкаюсь») — це взаємодія мовних систем в умовах білінгвізму, які складаються або при мовних контактах, або при індивідуальному оволодінні нерідною мовою, що виражається у відхиленнях від норми та системи іншої мови під впливом рідної.

Виявляють такі типи інтерференцій: *лексична*, коли зміни відбуваються на лексичному рівні, враховуючи фонетичні трансформації, та *граматична*, що відображає змінення або зміщення граматичних форм. Головна причина інтерференції — розходження в системах контактних мов:

- відмінність у фонемному складі;
- відмінність у правилах позиційної реалізації фонем, їх поєднання;
- відмінність в інтонації;
- відмінність у співвідношенні диференціальних та інтегральних ознак.

З моменту виникнення лінгвістики як науки мовознавців хвилює питання, чому слова однієї мови можуть бути використані в інших мовних системах. Вважається, що лексична інтерференція обумовлюється цілим комплексом причин. Відомо, що лексика становить сферу мови, найбільш «відкриту» для всякого роду іншомовних впливів, сферу, у якій знаходять відображення всі зміни, що мають місце в соціальному житті суспільства. А з цього випливає, що інтенсифікація або, навпаки, послаблення комунікативного зв'язку одного народу з іншим певною мірою відображається на процесі лексичної інтерференції.

Для теоретичного підґрунтя статті було використано класифікацію Е. Хаугена, який тлумачить явище лексичної інтерференції як «спробу мовця відтворити

засобами однієї мови ті моделі, які він засвоїв з іншої» [8]. У зв'язку з цим, він пропонує свою класифікацію лексичних інновацій, які поділяються на:

1. Запозичені одиниці, які, у свою чергу, поділяються на *кальки* та *запозичені слова*.
2. Власні одиниці, які поділяються на одиниці *стимульованого* походження і *спонтанного* походження.

Інший відомий лінгвіст У. Вайнрайх [1] поділяє інтерфедеми на *розширені*, або *непрямі*. Згідно з його класифікацією, лексичні кальки, фіксуючись у мові, зберігають тільки значення слова-прототипу, а звукова форма змінюється.

Прямих запозичень із української мови в мові іврит не дуже багато.

Порівняно обмежений у сфері запозичених слів та словоутворень український вплив знаходить широке та різноманітне застосування у сфері кальок. Існують такі види кальок: лексичні, семантичні, фразеологічні. **Лексичні кальки** — це слова, створені за іноземною моделлю, але на матеріалі природної мови. Прикладом такої кальки може бути слово מילון [мілон] — «словник». Наступним видом кальок є **семантична калька**. Прикладами такої кальки слугують іменник גיבור [гібор] — «герой», та дієслово לזכות [лебазбез] — «розбазарити». У сучасному івриті ці семантичні кальки мають уже інші визначення: «головна діюча особа літературного твору або фільму», та «витрачати шалені гроші».

Також в етимологічному словнику української мови існує слово *бахур* — בחור — «молодий єврей, єврейський хлопчик», яке словник подає як пряме запозичення з мови іврит, що зайвий раз доводить невеликий, але наявний взаємовплив в обох мовах. Адже достеменно відомо, що на території Західної України мешкала багатотисячна єврейська община. Проте в івриті це слово має одне значення, перекладається як «хлопець».

Перейдемо до еквівалентних зворотів. У порівнюваних мовах чимало стійких зворотів, що збігаються за формою та змістом. Цей факт, між тим, може значно полегшити процес оволодіння мовою іврит новими громадянами країни Ізраїль. Це перш за все торкається фразеологічних кальок. **Фразеологічна калька** — це точний переклад стійкого звороту частинами. Прикладами таких кальок із української мови можуть бути:

У загальному сенсі слова	במלוא מובן המילה	[бемілуа муван хаміла]
Заварити кашу	בשל דשה	[бішель дейса]
Зводити з розуму	הוציא לדעתו	[гоція ледаато]
Зідрати шкіру	פשט אורו	[пашат оро]

Ці приклади фразеологізмів існують у літературному івриті. Інші фразеологічні кальки з української мови, широко поширені в івриті, існують тільки у розмовному стилі.

Що трапилось?	מה קרה?	[ма кара?]
Як справи?	מה העניינים?	[ма хаиньяним?]
Ні за що	אין בעד מה	[ейн беад ма]

До фразеологічних кальок можна віднести як дослівний, так і приблизний переклад українських прислів'їв на іврит. З двохсот найпоширеніших в івриті, приблизно 20 % є фразеологічними кальками з української мови. Наприклад, дослівні:

На злодієві шапка горить	על הראש הגנב בוער הכובה
Диму без вогнища не буває	אין עשן בלי אש
Потопаючий хапається за соломинку	הטובה נאחז בקש
Не все те золото, що блищить	לא כל הנוצץ זהב

Та приблизні, але зі збереженням змісту:

З ким поведешся, від того й наберешся.	Засинаючи із собаками, готуйся прокинутись із блохами.	שלא יתפלא אם הוא קם עם פרעושים מי שהולך לישון עם כלבים,
Не кажи гоп, поки не пере- скочиш.	Нехай не вихваляється новобранець, як ветеран.	אל יתהלל חוג כמפתח
Прийде коза до воза.	Дали коту сметану стерегти.	נתנו לחתול לשמור על השמנת
Сказане слово — срібло, а мовчання — золото.	Захист для мудрості — мовчання.	סייג לחכמה — שתיקה
Не копай іншому яму, бо сам упадеш.	Яму копав іншому — собі викопав.	בור כרה ויחפרה

Підсумовуючи, можемо зазначити, що українська мова була одним із факторів впливу в процесі відродження та становлення мови іврит. Масштаб інтерференції зумовлюється типом двомовності (індивідуальної чи колективної). В умовах колективного чи сімейного білінгвізму інтерференційні явища переважно не виходять за межі мовлення поданої особи (чи невеликої групи осіб). В умовах колективного чи масового білінгвізму інтерференційні явища мають великі можливості для поширення (особливо через засоби масової інформації). На сучасному етапі активної інтерференції української мови в іврит не спостерігається.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вайнрайх У. *Лингвистика*. Москва : Наука, 1976. С. 64–130
2. Гранде Б. М. *Введение в сравнительное изучение семитских языков*. Москва, 1972. С. 250
3. *Етимологічний словник української мови*. В 7 томах. АН УРСР. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні ; Редкол. О.С. Мельничук (головний ред.) та ін. Київ : Наук. думка, 1982. Т. 1
4. *Краткая еврейская энциклопедия*. Иерусалим : Мория, 1981. 310 с.
5. Сайт AXAZ. Org
6. Сайт Podskazor. Net
7. Уфимцев А. *Опыт изучения лексики как системы*. Москва : Наука, 1962. С. 117
8. Хауген.Е. *Общая лингвистика*. Москва : Просвещение, 1956. 766 с.

ЛІНГВОДИДАКТИКА

Поки мова не здобуде місця в вищій школі,
поки вона не служить органом викладання в університетських
та інших учбових закладах, поки вона не стала знаряддям
наукової праці у викладанні і літературі, доти суспільство,
народність, що розмовляє цією мовою,
почуватиме себе на становищі «нижчої»,
культурно неповноцінної нації.

***Михайло Грушевський, український історик,
громадський та політичний діяч***

МОВЛЕННЄВИЙ ЕТИКЕТ ЯК СКЛАДНИК ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ПЕДАГОГА

У статті викладені теоретичні основи формування правильності мовлення майбутніх учителів. Описуються мовленнєві ситуації, під час яких майбутні педагоги одночасно, поетапно, свідомо й міцно засвоюють норми мовленнєвого етикету.

Ключові слова: мовленнєва ситуація, норми мови, мовленнєвий етикет, система одиниць мовленнєвого етикету.

В данной статье изложены теоретические основы формирования правильности речи будущих учителей. Описываются речевые ситуации, во время которых будущие учителя одновременно поэтапно, сознательно и крепко усваивают нормы речевого этикета.

Ключевые слова: речевая ситуация, нормы языка, речевой этикет, система единиц речевого этикета.

Theoretical bases of forming future teachers' rightness of speech are presented in the article. Speech situations, during which future teachers simultaneously, step-by-step, consciously and thoroughly absorb the norms of speech etiquette are described.

Key words: speech situation, norms of language, speech etiquette, speech etiquette system of units.

Одним із завдань вищого навчального закладу педагогічного профілю є підготовка висококваліфікованих фахівців, які повинні досконало володіти вміннями, навичками професійного спілкування з метою ефективного застосування набутих знань у галузі освіти. Під час ділового спілкування легше встановлюється контакт між людьми, якщо вони говорять «однією мовою» й прагнуть до продуктивного співробітництва. При цьому засадами культури їхнього спілкування є етичні норми та правила ділових взаємовідносин, знання й уміння, пов'язані з обміном інформацією, використанням способів і засобів взаємовпливу, взаєморозуміння. Ефективне ділове спілкування базується на знанні основ психології спілкування й теорії комунікації; дотриманні етики, норм та правил ділового спілкування в процесі їх виробничої діяльності.

Актуальність окресленої в публікації проблеми є незаперечною й полягає у визначенні засад засвоєння сучасними студентами норм мовленнєвого етикету.

Проблема засвоєння норм мовленнєвого етикету цікавила багатьох сучасних науковців, зокрема Н. Бабіч, М. Білоус, О. Бобир, С. Богдан, І. Данилюк,

С. Дорошенко, А. Загнітко, С. Єрмоленко, А. Коваль, О. Корніяка, З. Мацюк, О. Миронюк, Т. Панько, М. Пентилюк, Н. Станкевич, М. Стельмахович, Н. Формановська, Г. Чайка, Т. Чмут та ін. Дослідники визначають низку якостей мовлення, що характеризують його з нормативного боку й забезпечують формування мовленнєвої компетенції мовної особистості. Разом із тим потрібно зазначити, що проблема засвоєння норм мовленнєвого етикету майбутніми вчителями недостатньо вивчена в сучасній лінгводидактиці вищої школи. На жаль, майже відсутні роботи, що висвітлювали б особливості засвоєння студентами норм мовленнєвого етикету.

У пропонованій статті ставимо за мету вивчити наукову, навчально-методичну літературу з порушеної проблеми; проаналізувати поняття *мовленнєвий етикет*; визначити найголовніші шляхи з'ясування теоретичних передумов розробки системи вправ, спрямованих на засвоєння майбутніми вчителями норм мовленнєвого етикету. Формування мовної особистості майбутнього вчителя — складний і багатогранний процес, який передбачає участь студента в активному спілкуванні. Мовна особистість студента розвивається під час комунікативної фахової діяльності, що вимагає не тільки знань мови, але й умінь нею користуватися. Етика професійного спілкування базується на таких правилах і нормах поведінки всіх партнерів, які сприяють розвитку співпраці. Передусім ідеться про зміцнення взаємодовіри, постійне інформування партнера щодо своїх намірів і дій, запобігання обману та невиконанню взятих зобов'язань.

Для професійного спілкування характерною є також нормативність. Вона визначає, як мають спілкуватися люди в конкретній ситуації. Вивчення мови професійного спілкування відбувається паралельно з опануванням норм мовленнєвої поведінки. Щоразу ми повторюємо стереотипи поведінки, дотримуючись встановлених суспільством обмежень. Такими рамками є етикет. Загально відомо, що етикет як встановлений у суспільстві набір правил регулює нашу зовнішню поведінку відповідно до соціальних вимог; у свою чергу, мовленнєвий етикет визначаємо як правила, що регулюють мовленнєву поведінку особистості.

Як зазначає С. Єрмоленко, мовленнєвий етикет — система прийнятих у певному суспільстві формул спілкування, сукупність мовних засобів, які регулюють поведінку в процесі мовлення [1: 94].

Мовленнєвий етикет є однією із важливих сторін людського спілкування, де сукупність стандартизованих висловів, готові формули з певною синтаксичною структурою й лексичним наповненням уживаються у високочастотних ситуаціях. Своєрідною є природа мовленнєвої ситуації, у якій уживаються формули мовного етикету. Спілкування можливе за наявності мовця й адресата (мовлення обов'язково відбувається в просторі й часі). Поняття «етикет» вужче, ніж поняття «спілкування»: етикетна ситуація завжди діалогічна, бо передбачає спілкування, навіть якщо її учасники (мовці) розділені часом чи простором [4: 10]. Мовленнєвий етикет висуває перед майбутніми педагогами, що спілкуються, певні вимоги. Їх розмова має бути ввічливою, доброзичливою, а самі комуніканти мають виявляти один до одного чемність, привітність. Головне призначення етикету, зокрема й мовленнєвого, — встановлення сприятливого контакту між людьми. Для того щоб контакт був глибоким, майбутній учитель, окрім знань про спілкування, певних навичок і вмінь, повинен мати ще й відповідну комунікативну установку на спілкування. Причому установку не просто на встановлення контакту, а на особистість як загальнолюдську цінність. Тільки тоді спілкування відбуватиметься на високому рівні. Мовленнєвий етикет є неодмінною

складовою професіоналізму вчителя. Як зазначають Т. Чмут, Г. Чайка, знання й навички з етики мовлення базуються на єдності трьох складових частин у навчально-виховному процесі: змісту рекомендованих норм мовленнєвої поведінки в різних мовленнєвих ситуаціях; мовленнєвих і рухових засобів виразності змісту мовленнєвої поведінки; практичного вираження змісту мовленнєвої поведінки [2: 182].

Дослідження явищ мовленнєвого етикету здійснюється у двох основних аспектах: соціолінгвістичному і стилістичному. Соціолінгвістика цікавиться соціальною стороною мовленнєвого етикету. За допомогою мовленнєвого етикету відбувається соціальний вплив комунікантів один на одного. З точки зору ж стилістики мовленнєвий етикет — явище надстильове, не прикріплене до жодного стилю. Можна говорити лише про більшу чи меншу міру його вияву в тому чи іншому стилі. Мовленнєвий етикет як соціально-лінгвістичне явище має спеціалізовані функції. Н. Формановська виділяє такі: *контактна* (фатична) функція — встановлення, збереження чи закріплення підтримуваних зв'язків і стосунків, індивідуальних чи соціально-масових; функція *ввічливості* (конотативна) — пов'язана з проявами ввічливості між членами колективу; *регулятивна* функція — стосується всіх проявів мовленнєвого етикету, бо вибір певної форми при встановленні контакту регулює характер стосунків адресата і адресанта; функція *впливу* (імперативна, волюнтативна) — передбачає реакцію співбесідника — вербальну, жестову, діяльнісну; функція *звертальна* (апелятивна) — тісно пов'язана з імперативною, бо привернути увагу означає здійснити вплив на співбесідника; *емоційно-експресивна* (емотивна) функція — властива не усім одиницям мовленнєвого етикету [3: 83]. Усі функції мовленнєвого етикету існують на основі комунікативної функції мови.

Правила мовного етикету становлять особливу групу стереотипних, стійких формул спілкування, що реалізуються здебільшого в одиницях лексичного („Добридень!”, „Вибачте”, „Прощайте!” тощо), фразеологічного („Ні пуху, ні пера”), морфологічного рівнів (Ви схвилювані, професор повідомили). Варто сказати, що мовленнєвий етикет, зберігаючи традиційну структуру етикетних виразів, не є закритою системою, бо йому властива динаміка і гнучкість. Частина формул мовленнєвого етикету поступово архаїзується (наприклад, формули привітання „Бог на поміч!”, „З неділею Вас!”). Можуть виникати нові утворення, що творяться за типовими для української мови моделями.

Використання правил мовного етикету великою мірою залежить від конкретної ситуації спілкування, місця й обставини розмови, цільової настанови (повідомити, вплинути, вразити, здивувати тощо). Але найбільшої ваги набувають міжособистісні стосунки. С. Богдан виділяє п'ять тональностей спілкування. Тональність спілкування — це соціальна якість ситуації спілкування, яку можна визначити як ступінь дотримання етичних норм взаємодії комунікантів, як показник культурності, інтелігентності співрозмовників. Тональність спілкування буває висока, нейтральна, звичайна, фамільярна, вульгарна [4: 16]. Висока тональність відповідає спілкуванню у сфері суто формальних суспільних структур (урочисті заходи, дипломатичні прийоми тощо). Нейтральна функціонує у сфері офіційних установ. Звичайна тональність характерна для спілкування на побутовому рівні (магазин, транспорт тощо). Фамільярна забезпечує спілкування в колі сім'ї, дружньому товаристві [4: 16]. Вульгарна спостерігається в соціально неконтрольованих ситуаціях. При звертанні до незнайомих людей використовують нейтральні структури етикету. До близьких — фамільярні.

Мовленнєвий етикет є обов'язковою складовою професійної етики педагога та засобом встановлення контакту з учнями, колегами, керівниками та підтримання спілкування. Це набір, або спектр фраз, якими користуються в щоденних ситуаціях: знайомства, звертання, вітання, прощання, подяки, співчуття, відмови, компліменту тощо. Систему мовленнєвого етикету утворюють засоби вираження ввічливості, спеціальні етикетні мовні формули. З-поміж них вирізняються ті, що вживаються в з'ясуванні контакту між мовцями — формули звертань і вітань; при підтриманні контакту — формули вибачення, прохання, подяки та ін.; у припиненні контакту — формули прощання, побажання. Тобто власне етикетні мовні формули. У багатому мовному арсеналі українського народу виробилась і закріпилась ціла система одиниць мовленнєвого етикету: формули із значенням прощання: *прощайте, до зустрічі*; етикетні одиниці, якими виражають вітання: *доброго ранку, доброго дня, здорові були*; моделі вибачення: *пробачте, даруйте, перепрошую*; мовленнєві одиниці, що супроводжують прохання: *будьте ласкаві, прошу Вас, дозвольте*; формули подяки: *спасибі, дякую, дуже вдячний*; конструкції побажальної модальності: *будь (-те) щасливий; успіхів тобі (Вам), хай щастить*; формули привітань з певної нагоди: *вітаю (Вас, тебе) з..., прийми (-ить) поздоровлення (привітання) з...*; фрази ритуалу знайомства: *знайомтесь, я хочу представити тобі (Вам)...*, *дозвольте відрекомендуватися*. У ділових стосунках використовують такі компоненти: посада, професія, звання, ім'я та по батькові, адже це важливо для здійснення функціональних обов'язків; звертання: *приятелю, колего, вельможний пане*; заперечення: *ні, нас це не влаштовує*; запрошення: *приходьте, ласкаво просимо*; комплімент: може стосуватися зовнішності схвалення вчинків, виконаної роботи [5: 92].

Уживання таких слів допомагає встановити перший контакт зі співрозмовником, налаштувати себе і його на продовження стосунків. Кожна із запропонованих ситуативно-тематичних груп становить синонімічний ряд етикетних одиниць, які різняться за семантичними і стилістичними ознаками. Домінанта кожного синонімічного ряду може використовуватися в будь-якій мовленнєвій ситуації. Вибір етикетних одиниць комунікантами передусім залежить від таких екстралінгвістичних факторів, як-от: соціальна роль, вік, місце проживання, стать, культурно-освітній рівень адресата й адресанта, комунікативні умови (місце, час, тривалість спілкування), соціальна дистанція між ними, а ще — мелодика мови, тембр і тон голосу мовця, характер ситуації спілкування, специфіка взаємин між комунікантами [2: 91]. Таким чином, використання етикетних формул відбувається з урахуванням мовленнєвої ситуації, що передбачає визначення мети, місця, адресата спілкування й конкретного комунікативного завдання. Звичайно, перелічити всі форми мовленнєвого етикету в усіх життєвих ситуаціях важко. Проте, користуючись ними, майбутні педагоги навчаються правильно поводитись під час навчального процесу, самореалізуватися в спілкуванні з оточенням.

В етиці мовлення значне місце посідають навички та звички. Щоб вони не відставали від знання відповідних правил, викладачам потрібно проводити зі студентами вправи з етики мовлення. Правила мовленнєвого етикету роз'яснюють студентам на лекціях, колоквіумах, бесідах, за деякими можна робити інсценування. Важливо, щоб на заняттях створювалися ситуації, які б максимально наближалися до майбутньої професії.

Отже, під час засвоєння норм мовленнєвого етикету майбутнім учителям пропонуємо різні мовленнєві ситуації, зміст яких визначає загальний тон мовлення, допомагає володіти своїм голосом: свідомо, умисно говорити тихо або голосно залежно від фахової ситуації, регулювати висоту голосу; розуміти й оперувати

в мовленнєвих ситуаціях паузами; створювати відповідну позу, міміку, жести. Залежно від умов висловлювання, одні й ті ж одиниці мовленнєвого етикету можуть набирати різного змісту, а відтворення його залежатиме від того, яке слово ми наголосимо, виділимо. На заняттях з української мови за професійним спрямуванням доцільно використовувати такі завдання:

- оформити пам'ятку мовленнєвого етикету майбутнього учителя за поданим початком: «Вітаючись, треба дивитися в обличчя тому, з ким вітаєшся. Треба бути ввічливим у словах, у тоні, у жестах, діях. Ввічливі слова (будь ласка, дякую), сказані грубим голосом, перестають бути ввічливими. Ввічлива людина не відповідає на грубість грубістю. Вона привітна й уважна до інших...»;
- розробити кодекс честі для вчителів. Стосунки, які мають моральну основу, є вигіднішими і продуктивнішими;
- завдання в мікрогрупах: відповісти на питання, ілюструючи відповідь прикладами з фахових ситуацій: «Як ви гадаєте? Чи варто вітатись з людиною на далекій відстані? Коли першою вітається жінка? Чи варто кричати знайомому, що стоїть на протилежному боці вулиці: „Привіт!”»?
- скласти діловий лист батькам школяра, використовуючи етикетні формули, дотримуючись реквізитів;
- підготувати педагогічну нараду, публічний виступ, телефонну розмову тощо.

Інколи студенти використовують формули мовленнєвого етикету (ввічливі слова, форми звертання тощо), дотримуються правил спілкування у власному мовленні, але в запропонованій мовленнєвій ситуації припускаються помилок. Виконуючи такі вправи, студенти вчатьсЯ обирати висловлювання, які б підходили в певній ситуації. Підсумовуючи сказане, зауважимо, що вміння використовувати або застосовувати мовленнєвий етикет належить до умінь універсального характеру, оскільки потребує відповідної мовної, комунікативної та логічної підготовки. Людина реалізує це вміння протягом усього свого свідомого життя, оскільки мова постійно оновлюється. Професійний мовленнєвий етикет учителя складається з великої кількості етикетних формул, а його структуру зумовлюють такі основні елементи комунікативних ситуацій, як привітання, знайомство, прощання, побажання, прохання, запрошення, пропозиція, порада, згода, відмова тощо. Складовими професійного мовленнєвого етикету є умовні стереотипи спілкування, основою яких є бажання досягти порозуміння. Професійне мовлення майбутніх учителів має відрізнятися привітністю, ввічливістю, доброзичливістю, чемністю.

Отже, студенти мають дотримуватись норм мовленнєвого етикету. Тому естетична цінність інформації, мовленнєвий етикет, що впливають на співрозмовника, повинні бути внутрішньою потребою студента — майбутнього педагога. Звичайно, у межах однієї статті важко висвітлити всі аспекти порушеної проблеми. Подальшим перспективним напрямком може стати визначення лінгводидактичних особливостей засвоєння студентами етикетних формул, практична розробка тренувальних завдань та вправ на засвоєння норм мовленнєвого етикету та культури спілкування.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Єрмоленко С.Я.* та ін. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С. Я. Єрмоленко. К. : Либідь, 2001. 224 с.
2. *Чмут Т.К.* Етика ділового спілкування : навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і доп. К. : Вікар, 2002. 223 с.

3. *Формановская Н.И.* Русский речевой этикет ; лингвистический и методический аспекты. М. : Русский язык, 1982. 126 с.
4. *Богдан С. К.* Мовний етикет українців : традиції і сучасність. К. : Рідна мова, 1998. 475 с.
5. *Плющ Н.П.* Формули ввічливості в системі українського мовного етикету. *Українська мова і сучасність*. К., 1991. С. 90–96.

УДК: 37.016:811.162.1

Марина Коваленко, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

НАУКОВІ ЗАСАДИ ДОБОРУ ЛЕКСИЧНОГО МАТЕРІАЛУ В ОПАНУВАННІ ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ ЯК СПОРІДНЕНОЇ З УКРАЇНСЬКОЮ

У статті проаналізовано наукові засади добору лексичного матеріалу, який має опанувати учень/студент на елементарному рівні вивчення польської мови; виокремлено зі Словника-мінімуму польської мови Галини Згулкової лексико-семантичну групу «харчування, їжа, напої» й проаналізовано вживання цих одиниць у підручниках «Krok po kroku 1» і «Krok po kroku 2».

Ключові слова: *лексика, елементарний рівень володіння мовою, фреквенція, лексико-семантична група «харчування, їжа, напої».*

В статье проанализированы научные принципы отбора лексического материала, которым должен овладеть ученик/студент на элементарном уровне изучения польского языка; выделено со Словаря-минимума польского языка Галины Згулковой лексико-семантическую группу «питание, еда, напитки» и проанализировано употребление данных единиц в учебниках «Krok po kroku 1» и «Krok po kroku 2».

Ключевые слова: *лексика, элементарный уровень владения языком, фреквенция, лексико-семантическая группа «питание, еда, напитки».*

Scientific principles for selecting the lexical units which are to be learned by Elementary level students of the Polish language have been analysed in the paper; «Meals, Food and Drinks» lexical-semantic group has been singled out from Galina Zgulkova's dictionary of the Polish language and the usage of these units in «Krok po kroku 1» and «Krok po kroku 2» textbooks has been analysed.

Key words: *vocabulary, elementary level of the language proficiency, frequency, «Meals, Food and Drinks» lexical-semantic group.*

Навчання лексики в глоттодідактичному процесі завжди відігравало велику роль. Але чи є опанування лексики найважливішою засадою, що забезпечує високий рівень комунікативної компетентності людини? Однозначної відповіді на це питання немає. Значення лексики варіюється залежно від мети та цілей навчального процесу. У методах, що ґрунтуються на граматиці, лексика відіграє другорядну роль, адже увага вчителів спрямовується перш за все на засвоєння граматичних правил. Сьогодні, у добу стрімкого науково-технічного прогресу та новітніх інформаційних технологій, основною метою навчання іноземних мов

є розвиток ефективної інтерперсональної комунікації. Уміння передавати інформацію найбільше залежить від рівня обізнаності з лексичним складом мови, тому брак відповідної лексики часто перешкоджає, а інколи навіть блокує передачу інформації [3: 151]. Блокування комунікації найчастіше викликане нестачею відповідного лексичного запасу. Звідси виникає необхідність у роботі над збагаченням словникового запасу студентів, адже відсутність достатньої кількості слів у лексиконі мовця унеможливилює подальший розвиток, читання, мовлення і письма.

А відтак постає питання: «Які слова має опанувати студент у першу чергу, скільки лексичних одиниць повинен знати на кожному етапі навчання, які принципи та способи використовувати при доборі лексичного наповнення занять?».

Мета поданої розвідки — здійснити аналіз наукових засад добору лексичного матеріалу, який має опанувати учень/студент на елементарному рівні вивчення польської мови. Для цього ми виокремили зі Словника-мінімуму польської мови Галини Згулкової лексико-семантичну групу «харчування, їжа, напої» й проаналізували вживання цих одиниць у підручниках «Krok po kroku 1» і «Krok po kroku 2».

Кожна мова нараховує від кількох десятків до кількох сотень лексичних одиниць. Звичайно, неможливо вивчити всі слова, що функціонують у мові. Найбільший сучасний словник польської мови за редакцією Вітольда Дорошевського містить близько 310 000 слів. Але чи можемо ми стверджувати, що в найбільшому словнику містяться всі лексичні одиниці мови? Ні. Загальні словники не визначають вузькогалузевих понять, немає в них розмовної лексики, сленгу, жаргону, та ін. Вони кодифікують загальну лексику, найближчу до пересічного користувача. Однак існує «спільне лексичне поле» — найчастіше вживана лексика, яку визначають за допомогою фреквенційних досліджень [4: 80].

Термін «фреквенція» (латинського походження: *frequentia* — безліч, натовп) на разі ще не набув широкої популярності серед українських мовознавців, про що свідчить відсутність цієї одиниці в словниках іншомовних слів і лінгвістичних термінів. Проте в словниках російської мови зафіксоване поняття «фреквенція» у двох його значеннях: 1) відвідуваність, число (середнє) глядачів, учнів, гостей; 2) *лінгв.* частотність окремих одиниць мови в текстах цієї мови, у мовних жанрах і т. д. (найчастіше застосовується у лексиці); ступінь уживаності [1].

Фреквенційні дослідження відіграють велику роль у навчанні лексики. Переводники світової глоттодидактики одноставно стверджують, що першочергово слід навчати лексики, яка є найчастіше вживаною в мові, тобто безпосередньо потрібна для здійснення ефективної комунікації.

До початку 90-х років XX століття викладачі JPJO¹ не диспонували жодними методичними вказівками, що визначають обсяг матеріалу, який має опанувати іноземець. Із цією метою 1986 року було скликано Комісію Експертів, завданням якої була «відповідь на питання, чого навчати іноземців на кожному етапі вивчення мови». Результатом праці Комісії стала низка навчальних програм за редакцією Владислава Мьодунки. Лексичне наповнення цих програм ґрунтувалося на списках словникових статей Галини Згулкової² [4: 81].

¹ JPJO — język polski jako obcy (досл. — польська мова як іноземна)

² Zgólkowa H., 1992b, Lista haseł do słownika minimum współczesnej polszczyzny (I poziom nauczania).

Zgólkowa H. 1992c, Lista haseł do słownika podstawowego języka polskiego (II poziom nauczania).

Zgólkowa H. 1992c, Lista haseł do słownika podstawowego języka polskiego (III poziom nauczania).

Процес добору лексичного матеріалу спирався на твердження, що в кожному стилі сучасної польської мови близько 500 найчастіше вживаних слів займає понад 50 %, а подекуди й 82 % тексту. Розмовний стиль мови характеризується значно меншим різноманіттям мовних одиниць, більшою кількістю спрощень, уподібнень і еліптичних конструкцій. Завдяки фреквенційним дослідженням англійської мови виявлено, що 2000 найчастіше вживаних слів заповнює 99 % змісту пересічного висловлення [4: 82]. Згідно із Загальноєвропейськими рекомендаціями мовної освіти, опублікованими 2001 року, на елементарному рівні вивчення мови учню треба засвоїти близько 1579 слів [4: 83].

Упродовж наступних двох десятиліть здійснювалися спроби вдосконалення базового лексичного матеріалу, який має опанувати студент. До науково-методичного простору надійшли нові публікації Галини Згулкової та Софії Кужової, однак найвідомішим словником базової лексики для учнів елементарного рівня на сьогодні є Словник-мінімум польської мови Галини Згулкової, виданий у 2013 році. Словник відповідає міжнародним освітнім стандартам, що визначають рівні володіння іноземною мовою³. Згідно з рекомендаціями Галини Згулкової, запропонований словник може бути використаний на елементарному рівні володіння мовою (A1 і A2). Уся лексика словника розподілена на тематичні поля, які впорядковані за частинами мови.

Словник-мінімум польської мови містить 2144 словникові статті. У результаті дослідження зі словника виокремлено лексико-семантичну групу «харчування, їжа, напої», що містить 92 лексеми, із яких 67 — іменники, 18 — дієслова і 13 — прикметники.

Іменники

1. bar	24. kielbasa	47. przyprawa
2. barszcz	25. kolacja	48. racja
3. bigos	26. kotlet	49. restauracja
4. bułka	27. krem	50. sałata
5. cebula	28. kuchnia	51. sałatka
6. chleb	29. lód	52. ser
7. ciastko	30. marchew	53. smak
8. cukier	31. masło	54. sok
9. cukierek	32. mąka	55. sos
10. czekolada	33. mięso	56. sól
11. danie	34. mleko	57. stolówka
12. deser	35. napój	58. szynka
13. dzem	36. obiad	59. śniadanie
14. gruszka	37. ogórek	60. tłuszcz
15. herbata	38. opłatek	61. warzywo
16. jabłko	39. owoc	62. wino
17. jajko	40. papieros	63. woda
18. jarzyna	41. piwo	64. wódka
19. jedzenie	42. placek	65. ziemniak
20. kanapka	43. podwieczorek	66. zupa
21. kapusta	44. pomidor	67. żywność
22. kartofel	45. posilek	
23. kawa	46. potrawa	

³ Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінка (Common European Framework of Reference — CEF).

Дієслова

1. gotować	8. pić	14. solić
2. gryźć	9. piec	15. spróbować
3. jeść	10. próbować	16. ugotować
4. karmić	11. przygotować/ przygotowywać	17. wypić
5. kosztować	12. słodzić	18. zjeść
6. najeść się	13. smażyć	
7. napić się		

Прикметники

1. delikatny	6. pyszny	11. stary
2. głodny	7. słodki	12. surowy
3. gorzki	8. słony	13. tłusty
4. kwaśny	9. smaczny	
5. pomidorowy	10. spożywczy	

Підручники «Krok po kroku 1» і «Krok po kroku 2» містять сучасні, оригінальні й адаптовані тексти на повсякденні теми, зокрема, у підручнику «Krok po kroku 1» із 26 уроків 3 уроки повністю спрямовані на опанування лексики, пов'язаної зі споживчими продуктами і харчуванням. У 8-му уроці, що має назву «Mami, jesteś głodna?» широко представлені молочні продукти, хлібо-булочні та м'ясні вироби, основні приправи, назви прийомів їжі. У 9-му уроці запропоновано назви овочів і фруктів, їх форми і смаку, риби, солодощів, відповідні відділи в магазинах. У 10-му уроці передбачено вивчення найпопулярніших польських страв і напоїв, меню в ресторанах, а також можливі способи реагування на запитання про смакові уподобання.

Проаналізувавши лексику всіх 26 уроків підручника «Krok po kroku 1», ми виявили такі особливості:

- 1) із 67 іменників, розміщених у словнику Галини Згулкової, вжито 58 лексем, серед яких бракує таких слів: bar, kartofel, opłatek, podwieczorek, posiłek, racja, stołówka, tłuszcz, żywność. Цікавим є той факт, що деякі слова з плином часу витісняють інші, наприклад: замість слова bar активно функціонує слово pub, слово podwieczorek набагато рідше трапляється, ніж англійське слово lunch; слово racja дуже рідко можна почути, замість нього вживають слово porcja;
- 2) із 19 дієслів у підручнику зафіксовано 7: gotować, jeść, kosztować, pić, ugotować, wypić і zjeść, причому подекуди дієслова замінюють дієслівними конструкціями, наприклад: замість дієслова karmić, поданого в словнику, запропоновано конструкцію dawać jeść у підручнику;
- 3) у підручнику вжито всі 13 прикметників.

Окрім 78 лексем, що зафіксовані й у словнику Галини Згулкової, і в підручнику «Krok po kroku 1», в останньому запропоновано до вивчення ще 180 слів на тему споживчих продуктів і харчування, які безперечно мусить знати учень для ефективного результату інтерперсональної комунікації на елементарному рівні.

Дивує факт, що в словнику подані такі лексеми, як-от: mięso, mleko, sałatka, але немає слів: ryba, grzyb, ryż, makaron, kasza та ін., які пропонує підручник. Також у словнику відсутні назви найвідоміших національних страв, напоїв і продуктів, які передбачені програмою підручника: żurek, gołąbki, naleśniki, kompot, pierogi, ciasto, zapiekanka, pieczeń, jajecznica, opłatek, oscypek та ін. Унаслідок проникнення до польської культури кулінарних страв із-за кордону

вкоренилися їхні лексичні відповідники, які надзвичай часто вживаються в повсякденному житті: pizza, spaghetti, chipsy, kebab, mozarella, cola, rum, tofuta ін. Ці слова також відсутні в словнику, але зафіксовані в підручнику. Бракує також у словнику багатьох незамінних овочів і фруктів, що є в підручнику: malina, truskawka, ananas, pomarańcza, fasola, groszek, szpinak, kiwi, brzoskwinia, papryka, winogrona, wiśnia, arbuz, por, pietruszka, rzodkiewka, kukurydza, melon та ін.

У словнику спостерігається іменниково-прикметникова диспропорція, наприклад: є іменник mięso, але відсутній прикметник mięsny, є іменник mleko, але немає прикметника mleczny, є іменник czekolada, але відсутній прикметник czekoladowy і т. д.

Питання також викликають видові пари дієслів, передбачених для вивчення на елементарному рівні у словнику: є форма доконаного виду дієслів jeść, gotować, przygotowywać, pić, але інші дієслова залишаються без видової пари: gryźć, karmić, piec, smażyć, słodzić, solić.

У підручнику «Krok po kroku 2» відсутні уроки, повністю присвячені вивченню теми харчування і споживчих продуктів. Увагу зосереджено на повторенні вивченого в першій частині, однак у 15-му уроці, що має назву «Wesołych świąt», розміщена нова лексика, пов'язана з національними польськими традиціями: opłatek, mazurek, karp, święconka, baba, kutia, pisanki та ін. Поряд із святковою лексикою у підручнику «Krok po kroku 2» словниковий запас учня за умови успішного засвоєння може збагатитися на 88 лексем, серед яких такі: owsianka, kaszanka, mrożonka, listeklaurowy, zieleangielskie, szarlotka, łazanki, prowiant, smażalnia, posilić się, piec, próbować, zagotować, pokroić, przecedzić, doprawić, okruh, obiadokolacja, łazanki, karkówka, wegwtariański, wegański та ін.

Проаналізувавши добір лексичного матеріалу для елементарного рівня (A1 і A2) у Словнику-мінімумі Галини Згулкової та у підручниках «Krok po kroku 1» і «Krok po kroku 2», можна зробити такі висновки:

- 1) у словнику та в підручнику пропонують різну кількість лексики, яку має вивчити студент на елементарному рівні володіння мовою (за матеріалами лексико-семантичної групи «харчування, їжа і напої»): словник фіксує 92 лексеми, а підручники — 84 лексеми зі словника Згулкової та 180 лексем, що відсутні у словнику;
- 2) підручники містять значно більший обсяг номінативної та ад'єктивної лексики, ніж словник, однак із 19 дієслів, поданих у словнику, у двох підручниках ужито лише 9;
- 3) ураховуючи факт, що в підручниках ужито 219 не кодифікованих у словнику Галини Згулкової лексем, частину з яких, безсумнівно, має знати учень на елементарному рівні володіння мовою з лексико-семантичної групи «харчування і споживчі продукти», можемо дійти висновку, що лексичний склад, запропонований Галиною Згулковою для рівнів A1 і A2 є неповним, а отже, ані 1579 лексем, розміщених у Загальноєвропейських рекомендаціях мовної освіти, ані 2144 лексем, розміщених у словнику Галини Згулкової, не охоплюють повністю основну лексику елементарного рівня, тому можемо припустити, що учень, який успішно досяг рівня A2, має знати щонайменше 4000 лексичних одиниць;
- 4) при доборі лексичного матеріалу для кожного рівня володіння іноземною мовою, окрім критерію фреквенції, слід застосовувати критерій цілісності лексико-семантичних груп, що передбачає наявність усіх необхідних лексичних одиниць кожної лексико-семантичної групи для кожного рівня вивчення іноземної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Сборный словарь* иностранных слов русского языка. Електронний ресурс : [сайт]. Режим доступу : https://dic.academic.ru/contents.nsf/dic_fwords/
2. *Словник української мови* : В 11 т. [Ред. І. К. Білодід та ін.] Електронний ресурс : [сайт]. Режим доступу : <http://sum.in.ua>.
3. *Komorowska H.* Metodyka nauczania języków obcych. Warszawa, 2005. 272 s.
4. *Seretny A., Lipińska E.* ABC metodyki nauczania języka polskiego jako obcego. Kraków, 2005. 329 s.
5. *Stempek I., Stelmach A., Dawidek S., Szymkiewicz A.* Polski krok po kroku 1 : Podręcznik do nauki języka polskiego jako obcego. Kraków, 2013. 180 s.
6. *Stempek I., Stelmach A.* Polski krok po kroku 2 : Podręcznik do nauki języka polskiego jako obcego. Kraków, 2013. 160 s.
7. *Zgółkowa H.* Słownik minimum języka polskiego. Kraków, 2013. 339 s.

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ. ПЕДАГОГІКА

Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестає вчитися, хоча б зовні він і здавався бездіяльним.

Григорій Сковорода

Учень — це не посудина, яку потрібно наповнити,
а факел, який треба запалити.

Костянтин Ушинський

Мислить той, кому ставлять розумні запитання.

Народна мудрість

СУЧАСНА ШКОЛА: НА КРОК УПЕРЕД

Стаття пропонує аналіз пошуків шляхів оновлення школи як самонавчальної організації. Такі школи можуть адаптуватися до непередбачуваності сучасного світу швидше, ніж інші заклади. У статті висвітлено головні фактори, що є важливими для організаційного навчання та соціальної адаптації: сприятливе навчальне середовище, конкретні навчальні процеси та практики, а також поведінка керівництва, яка забезпечує зміцнення закладу.

Ключові слова: *школа як самонавчальна організація, адаптація, сприятливе навчальне середовище, навчальні практики.*

Статья предлагает анализ поисков путей обновления школы как самообучающейся организации. Такие школы могут адаптироваться к непредсказуемости современного мира быстрее, чем другие учреждения. В статье освещаются главные факторы, которые являются важными для организационного обучения и социальной адаптации: благоприятная учебная среда, конкретные учебные процессы и практики, а также поведение руководства, которое обеспечивает укрепление заведения.

Ключевые слова: *школа как самообучающаяся организация, адаптация, благоприятная учебная среда, учебные практики.*

The article offers an analysis of the search for ways to update the school as a learning organization. Such schools can adapt to the unpredictability of the modern world faster than other institutions. The article reveals the main factors that are essential for organizational learning and adaptability: a supportive learning environment, concrete learning processes and practices, and leadership behavior that provides reinforcement.

Key words: *school as a learning organization, adaptation, supportive learning environment, learning processes and practices.*

Потужність різноманітних цивілізаційних зрушень, зростання ризиків, динамічна мінливість соціокультурного простору, змінність суспільних запитів і очікувань неминуче позначаються на готовності й спроможності школи відповідно змінюватися й змінювати, передовсім самооновлюватися, радше навіть самостворюватися. Це відбиття цілком природного прагнення адекватно відповідати на виклики сучасності, коли видається, що тривалий успіх і виживання будь-якого закладу залежать від його здатності функціонувати як «самонавчальна організація», що чутливо реагує на появу нових знань або проєктів щодо їх набуття, примноження й використання, постійно виявляє неабияку гнучкість щодо форм і методів своєї діяльності. Відповідно «лідери шкіл, як і керівники бізнесу

та лікарень, хочуть, щоб їхні організації були гнучкими та чутливими, здатними змінюватися відповідно до змінних обставин. Люди вчаться найкраще, коли зміст для них має значення, і вони мають можливості для соціальної взаємодії, а до-вкільля сприяє навчанню» [2: 10].

На перший погляд, може здатися, що це стосується всіх шкіл. Аж ні — організації, які постійно розширюють свій потенціал для створення свого майбутнього, вимагають фундаментального «розумового зрушення» серед своїх членів, пильної уваги до підвищення потенціалу всіх учасників освітніх практик продуктивно працювати над досягненням спільної мети, при цьому максимально децентралізувавши адміністративний уплив. Хоча в усіх є здатність учитися, структури, де мають функціонувати знання, часто не сприяють роздумам, розвитку і залученню до співпраці, до співтворчості. Як описує Пітер Сендж, «стратег століття» і творець теорії самонавчальної організації, він вирішив «обгородити ділянку», де неодмінними елементами розташовувалися б системне мислення, інтелектуальні моделі, особисте вдосконалення, спільне бачення і групове навчання та діалог [1: 4], забезпечуючи переростання початкових й експериментальних етапів освоєння організаційного навчання на висхідний процес, безперервно розширюючи можливості організації.

Він додає до цього визнання, що люди — це агенти, здатні впливати на структури і системи, частиною яких вони є. Таким чином, усі дисципліни пов'язані «з розумовим зрушенням» для того, щоб бачити частини й цілісність, бачити людей активними учасниками у формуванні їхньої реальності, від реагування на певний виклик до створення майбутнього. За словами Сенджа, системне мислення є засадничим елементом, індивідуальне навчання (зокрема й у процесі виконання професійного обов'язку) може продовжуватись постійно, самонавчальна організація сприяє розвитку культури навчання, спільноти учнів, і це гарантує, що індивідуальне навчання збагачує та покращує ту організацію в цілому, яка в професійних практиках і в повсякденні ефективно використовує індивідуальний досвід [1].

Мета розвідки — висвітлити фактори, що є важливими для організаційного навчання та соціальної адаптації, зокрема, сприятливе навчальне середовище, конкретні навчальні процеси й практики, а також поведінка керівництва, яка забезпечує зміцнення закладу.

Самонавчальні організації, де постійно кожен навчається тому, як учитися разом і таким чином сприяє терпимості, відкритому обговоренню, системному й цілісному мисленню, злагоді й злагодженості, ефективній взаємодії, врешті мають більш високу конкурентоспроможність, на думку автора означеного підходу, оскільки визнають людські ресурси й талант за найвагоміший чинник продуктивності, водночас і метою інвестицій, швидко змінюються в разі потреби і таким чином адаптуються до непередбачуваних, динамічно мінливих умов і вимог ринку. Навчальні заклади, орієнтуючись у власних трансформаціях на необхідність стати самонавчальною організацією, удосконалюють навички роботи працівників і здобувачів знань, поліпшують комунікацію, покращують мораль і продуктивність роботи та дають відчуття цього покращення, способи подолання слабких сторін та більш ефективного використання власного потенціалу й сили.

Незважаючи на надзвичайну популярність, ідеал самонавчальної організації досі не був повною мірою реалізований, зокрема, в освіті. П. Сендж, М. Портер, К. Арджирис та інші дослідники наголошують на тому, що попри обдарованість людей, їхню працьовитість і спроможність до навчання, готовність сповна

віддаватися навчальній діяльності, сама традиційна структура, де вони задіяні, не сприяє широкій залученості, оскільки не вистачає інструментів і керівних ідей, щоб розібратися в проблемах, складних ситуаціях, із якими стикаються люди, навчаючись. Важливі проблеми, що постають нині перед суспільством і окремою людиною, досить загострені в освітньому полі; складні, пов'язані з численними учасниками і, в усякому разі, частково є результатом минулих дій, здійснених для їх усунення.

Вирішуючи будь-яке поточне завдання, самонавчальна організація ставить за мету не тільки досягнути потрібного результату, але й навчатися в процесі виконання конкретного виробничого завдання. У таких школах саме творче напруження є провідним джерелом оновлювальної енергії, їм притаманні високі можливості отримувати інформацію, аналізувати її, інтерпретувати, використовувати й генерувати нові ідеї.

Девід А. Гарвін (David A. Garvin), Емі Едмондсон (Amy C. Edmondson) і Франческа Джіно (Francesca Gino) запропонували цікаве рішення щодо виходу з обмежувальних лабет навчальної структури. По-перше, варто зрозуміти три будівельні блоки, необхідні для створення навчальних організацій: 1) сприятливе середовище, 2) конкретні процеси навчання і 3) керівництво, яке не гальмує, а посилює і стимулює навчання. Потім можна визначити, наскільки покращується виконавча майстерність команди, відділу або всієї установи від блоку до блоку, використовуючи проміжні результати, що забезпечують точність встановлення тих галузей, які потребують поліпшення, так само й вказуючи на успіхи, вартісні набутки [3].

У таких організаціях усі члени намагаються не тільки «схопити», здобути знання випробуване, що на очах змінюється, а й опанувати нове, здобуване, відповідно надзвичайної ваги набуває групове навчання. Воно може здійснюватися в різних формах, як традиційних, так і у формах наставництва, мозкових штурмів, розбору кейсів. Наскільки ефективним буде корпоративне навчання, залежить від низки чинників. До них відносять насамперед такі: потенціал наставництва, проникність меж усередині організації, культуру навчання, інформаційну інфраструктуру тощо. Прагне навчальний заклад постійного зміцнення, прогресування, «виращування» гідних своїх нових членів і ефективних працівників презентованої галузі — буде залучати й привчати до цінних корпоративних смислів, до оновлення традицій тощо.

Внутрішньоорганізаційні межі відображають ступінь свободи руху ідей, освітніх агентів, можливість створення співтовариств, оновлення взаємодії. Чим вища ця свобода, тим більше можливостей і конкурентних переваг має як заклад, так і освітні агенти. Найвищих успіхів досягають ті організації, у розвиток яких можуть вкладатися всі її члени. Належним чином оцінюючи перспективи розвитку таких організацій, дослідники підкреслюють, що беруться до уваги і широкі можливості кожного члена організації самостійно приймати рішення в межах своєї безпосередньої діяльності, не очікувати вказівок і рекомендацій від керівника. У цьому разі спостерігається і формування спільної картини майбутнього, системи цінностей і цілей, які відомі всім, загальноновизнані, загальноприйнятні, а також механізмів сприяння перетворенню індивідуального досвіду в спільне знання.

У цілому самонавчальна організація відрізняється від традиційної таким чином: статус працівника, на відміну від традиційної, впливає зі знань, умінь, навичок, а не визначає посаду й повноваження; управлінські рішення можуть бути найрізноманітнішими залежно від оцінки конкретної ситуації та її бачення,

а не обмежуються засадничістю прецедентів і правил; працівник у межах своїх повноважень відповідно до компетенції має право приймати самостійні рішення й захоплюється до подібних учинків, тоді як у традиційному навчальному закладі працівника розглядають перш за все як виконавця з обмеженими повноваженнями.

Розбіжності поглядів, дискусії допустимі в самонавчальній організації, нерідко підтримуються задля пошуків найбільш вдалого рішення, в традиційній же школі зіткнення поглядів, конфлікти вважаються руйнівними і різноспрямованість зупиняється. На відміну від узвичаєної освітньої практики, де управління працівниками здійснюється як підконтрольними виконавцями, а співпраця працівників різних підрозділів обмежена, отримання вагомої інформації часто ускладнене, в альтернативній школі управління здійснюється на підґрунті партнерства, в організації панує дух усебічного співробітництва, всіляко підтримується комунікація на всіх рівнях, як між окремими працівниками, так і між групами працівників, із залученням учнів, партнерів, відкритий інформаційний обмін з коментарями й роз'ясненнями, відтак формується розуміння всіма цілей організації та спільне досягнення їх.

Показовою в цьому є діяльність Товариства організаційного навчання (SoL), некомерційної членської організації в Кембриджі. SoL є частиною глобального співтовариства корпорацій, дослідників, консультантів, присвячених відкриттю, інтеграції та впровадженню теорій і практик для взаємозалежного розвитку людей і їхніх інститутів. Одним із цікавих аспектів SoL (і пов'язаним з ідеєю ідеалістичного прагматизму) є його здатність залучати корпоративне спонсорство для фінансування пілотних програм.

Іншими словами, сучасний менеджмент освіти повинен усвідомити, що його політика не може і далі будуватися на завданих технологіях і формах кінцевого використання продукту, оскільки таким чином перетворюється на потужний обмежувальний чинник. Фундаментом організаційно-управлінської діяльності в освіті покликана стати сприймана споживачем освітніх послуг цінність і рішення щодо розподілу наявного прибутку агентів, закладу.

Перемога в сучасному висококонкурентному середовищі вимагає узгодженості: установа, ретельно добираючи з-посеред огрому пропозицій ті ринкові можливості, які затребувані суспільством, має зупинитися саме на таких, що відповідно до кількох провідних ознак вона однозначно спроможна добре реалізувати. Щоб зробити це, необхідно відмовитися від сталого консервативного підходу, продемонструвати стратегічну зрілість, визнавши, що в основному стримує організацію, а то й тягне її назад, і використовувати ці знання, щоб відкоригувати свій курс. Така зрілість і вираженість тотожна прогресові на шляху до когерентності. Саме ті навчальні заклади виявляються послідовними й ефективними, коли вони вирівнюють, узгоджують свою систему цінностей і систему відмінних можливостей із відповідними ринковими можливостями, корегуючи й свій «портфель» послуг. Це, як правило, означає ідентифікацію декількох сутнісних ознак установи, справді добрих, спрямованих на ефективну діяльність і перспективу, а потім передбачається розвивати ці кілька складних ключових можливостей, поки вони не стануть позаорганізаційними, уседержавними (а в умовах глобалізації й світовими) та взаємопов'язаними. Якщо навчальний заклад спроможний це зробити, тобто не очікувати визнання від суспільства, а формувати його, формувати запит на свої сильні сторони, послуги, цінності, традиції, характер діяльності тощо, то ринок винагороджує його. Напруження й розмаїття сучасного контексту спонукає більшість закладів, компаній визнавати цінність цього стратегічного

підходу, але в освітньому полі його застосування ще не набуло поширення, зокрема в Україні (за незначним винятком), де склалося очікування керівних указівок та орієнтування на них і суспільні «віяння».

Надзвичайний вплив на зміни в стратегічному мисленні, відтак на відновлення й розбудову ключових стратегій навчальних закладів має один із найбільших мислителів останніх десятиліть Коїмбатур Крішнарао Прахалад (Coimbatore Krishnarao Prahalad), який доводив, що в умовах гострої конкуренції та накопичувальних викликів і ризиків будь-яка установа, що дбає про успіх, має не тільки показувати свою діяльність в різних проявах, відповідність часу й запитам суспільства, позиціонувати себе в межах наявних ринків, а й перевизначати ринки для своїх потреб. Безумовно, за такого підходу навчальний заклад визначає свої сильні сторони, які нелегко скопіювати конкурентам і які слугують осердям його успіху, приваблюючи як працівників, професіоналів, так і споживачів послуг. Зрозуміло, що розвиток таких сильних сторін передбачається неухильний, до максимального рівня, з охопленням усіх учасників освітніх практик, із формуванням і досяганням такої мети, щоб трансформувати середовище й галузь із урахуванням сучасних потреб і перспектив.

У річизці означених розбудовчих принципів цілком очевидно постає необхідність сув'язі з ідеями інновацій, здатності навчального закладу створювати середовище «спів-творення», де школа (як молодша, середня, так і вища) ефективно співпрацює зі споживачем послуг, партнерами і громадськістю. При цьому для поліпшення результатів в організаціях, які «виконують, думають і навчаються», зазвичай ураховують професійні спеціальні потреби студентів, особистість яких цінується й на яку орієнтоване навчання, батьків розглядають як партнерів, організовується навчання для батьків та інших зацікавлених сторін.

Показовим, наприклад, є феномен японської школи, яка помітно покращилася протягом останніх 50 років. Гаррі Фірман з-посеред інших дослідників успіх її пов'язує передовсім із наявною системою постійного вдосконалення. Він унаслідок аналізу документів, неофіційних інтерв'ю, спостережень за перебігом навчального процесу та особливостями управлінської культури в двох початкових школах, двох молодших та одній старшій середній школі в префектурі Хіросіми підтверджує гіпотезу про впливові чинники високих досягнень японських студентів — сприятливий шкільний клімат, педагоги-професіонали, політика підтримування освіти.

Результати спостережень засвідчили: японські школи проводять інноваційні проекти з викладання; вчителі добре мотивовані щодо інновацій у викладанні й працюють над інноваціями командно; студенти практикують дослідницькі проекти; значну частину шкільного життя становлять експертні спостереження та ідеї професійного обміну; школа функціонує як виробник практичних знань. Наприклад, одна з початкових шкіл проводить шкільне багаторічне дослідження, спрямоване на покращення логічного мислення студентів та вміння спілкуватися через математику та викладання японської мови. У Shinonome Junior Secondary School проводиться комплексне дослідження, присвячене повсякденному життю студентів, припустімо, забезпеченості продуктами харчування та екологічним проблемам. У школі проводиться пілотне дослідження «комбінованого (багаторазового) класу» як моделі навчання для сільських районів. Цей заклад працює також над «Індонезійським проектом» (різновидом позакласної діяльності), коли учні по-групово вивчають кілька аспектів індонезійської культури та презентують свої напрацювання й висновки іншим студентам на відповідному культурному тижні.

Японські школи функціонують як «навчальні організації», про що свідчать такі ознаки: забезпечення безперервного навчання; заохочення запиту на творчість, заохочення до спільних ідей та співпраці; заохочення до відкритої взаємодії з їхнім середовищем, чутливість до довкілля; професійний обмін для досягнення цілей школи. Учений доходить переконливих висновків про те, що школа в Японії — це більше, ніж місце навчання або «центр розподілу знань», це місце, де шкільне співтовариство навчається разом, щоб вирішити свої проблеми та досягти своїх цілей більш ефективно [4: 14].

Звісно, школи будь-де не можуть працювати як навчальні організації, якщо вони не спроможні використовувати індивідуальні прагнення освітніх агентів, якщо внутрішні та зовнішні обставини перешкоджають взаємним професійним зобов'язанням педагогів, породжуючи й своєчасно не усуваючи особисті проблеми, неефективну взаємодію, адміністративно-бюрократичний тиск, супутню тривогу щодо спільного професійного навчання, гальмуючи розробку інструментів для розпізнавання поворотних, «зламних точок» реагування на зовнішні обставини й внутрішні потреби. Відтак існує застереження розрізняти міф і реальність щодо школи як самонавчальної організації, і насамперед тоді, коли відбувається заміщення домінанти набуття знань виробництвом послуг, коли бракує ефективних лідерів, згодних і здатних змінювати і змінюватися, натомість панує нездатність визнати та змінювати існуючі недосконалі моделі, безпорадність перед щораз новими викликами, «тунельне бачення» й страх перед новим. Прагнучи до спільних цілей і за потреби модифікуючи їх, учасники педагогічних практик, проте, не завжди можуть досягти їх. Ізоляція вчителя від розбудовчих стратегій і організаційно-управлінської діяльності, брак часу, зростання бюрократизму та складності навчання є суттєвими бар'єрами для сталого організаційного навчання. Зовсім не дивно, що за спостереженнями філософів, не завжди помітні результати навчальних практик — тут ідеться про ті випадки, коли педагоги й керівники, нібито зголошуючись на нові форми, методи роботи й взаємодії, насправді послуговуються ними досить поверхово, не зачіпаючи суті, не приймаючи змін реально (організуючи, втілюючи їх, аналізуючи їхні наслідки).

Як засвідчує сучасний контекст, просунутися від нинішньої неузгодженості, непослідовності до цілеспрямованої стратегії не завжди легко, проте все більше освітніх закладів намагається вирішити це актуальне завдання.

Школа, де закладаються основи самонавчання, роботи в команді, відповідальності, орієнтування на професійну зрілість і прагнення її у власному досвіді, витривалості в конкурентно насиченому середовищі, спроможності адекватно відповідати на запити суспільства й навчатися протягом життя, слугує добрим підґрунтям для формування сучасного фахівця й сучасного професійного середовища.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сендж П. Пятая дисциплина : Искусство и практика самообучающихся организаций. Краков, 2006. 384 с.
2. Brand R. Is this school a learning organization? 10 WAYS TO TELL. *Journal of Staff Development*. Vol. 24. №. 1. Win. 2003. P.10–16.
3. Garvin D. Is Yours a Learning Organization? / David A. Garvin, Amy C. Edmondson, Francesca Gino. *Harvard Business Review*. March 2008. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://hbr.org/2008/03/is-yours-a-learning-organization>
4. Firman H. School as a Learning Organization : Lesson Learned from Japanese Schooling. [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://www.academia.edu/9321898/SCHOOL_AS_A_LEARNING_ORGANIZATION_Lesson_Learned_from_Japanese_Schooling

УДК 13:237.035.1

Наталія Варич, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

У ВІЛЬНОМУ ТЕКСТІ (ЗА АВТОРСЬКОЮ ПРОГРАМОЮ СЕЛЕСТЕНА ФРЕНЕ)

Статтю присвячено аналізу філософсько-освітніх поглядів французького педагога Селестена Френе в сучасному контексті крізь призму оновлення школи. Накреслено перспективи досліджень у сув'язі з вітчизняними альтернативними розбудовчими проектами.

Ключові слова: *філософсько-освітні погляди, оновлення школи, справедлива взаємодія, вільні тексти, альтернативні проекти.*

Статья посвящена анализу философско-образовательных взглядов французского педагога Френе в современном контексте сквозь призму обновления школы. Намечены перспективы исследований в связке с отечественными альтернативными проектами.

Ключевые слова: *философско-образовательные взгляды, обновление школы, справедливое взаимодействие, свободные тексты, альтернативные проекты.*

The article offers an analysis of the philosophical and educational views of the French educator Celestin Freinet in the modern context, through the prism of the renewal of the school. Prospects for research in conjunction with Ukrainian alternative projects are outlined.

Key words: *philosophical and educational views, school renewal, fair interaction, free texts, alternative projects.*

У контексті глибинних соціокультурних змін сучасності освітня галузь знає потужних трансформацій, водночас супроводжується конфліктом цінностей і розчаруванням суспільства в результатах реформ, утомою від численних змін і відчаєм не виправданості очікувань, змушуючи міркувати про те, «як порятувати дітей від невітлених освітніх теорій» (Е. D. Hirsch, Jr.).

Стратегічне завдання оновленої школи насамперед бачиться як формування незалежних, мобільних, творчих, розкутих, відповідальних, справедливих громадян; опертя на виховну силу сімейного життя; забезпечення особистого вибору; подолання відчуження й самотності; слугує відновленню демократії як природної ознаки соціокультурного простору. Задля її втілення розробляються розмаїті підходи, зокрема оновлюючи досвід минулого.

Мета розвідки — здійснити аналіз і подати коментар філософсько-освітніх поглядів французького педагога Селестена Френе в сучасному контексті крізь призму оновлення школи, а також накреслити перспективи досліджень у сув'язі з вітчизняними альтернативними розбудовчими проектами.

Для України, яка визначає спрямованість навчання на справедливу взаємодію як сутнісну рису освітніх стратегій і прагне вийти з лабет тоталітарного досвіду, вагомими джерелами оновлення освіти є набуток зокрема мислителів і педагогів-практиків ХХ століття, котрі прагли уникнути авторитаризму в шкільній освіті, більше за те, породжували й апробували теорії виховання вільної розкутої особистості, спроможної активно, свідомо діяти як рівноправний учасник спільноти в навчально-виховному процесі, готової до самостійного повноцінного життя. З-посеред них вирізняється постать французького педагога Селестена Френе. Після піднесення зацікавлень його досвідом у 20–30х роках минулого століття,

а потім тотального мовчання, українські дослідники (як-от: П. Браїловська, О. Заболотна, О. Сухомлинська, І. Суржикова та інші) знов привертають увагу до філософсько-освітньої спадщини Френе, яка ще не знайшла втілення у вітчизняних педагогічних практиках за багатства живильних можливостей. При цьому маємо застереження: «Безсумнівно, що за сучасного розвитку технологій не йдеться про автоматичне накладання технік С. Френе на сучасний навчальний процес. Йдеться про переосмислення його ідей і використання їх потенціалу з урахуванням сучасного стану розвитку освіти й новітніх технологій» [1].

Навчитель передовсім зосереджував свою увагу на принциповій зміні підходу до становлення дитини в освітньому процесі, наголошуючи на необхідності вивести школяра з позиції підневільного пасивного учасника, який має слухняно слідувати випрацюванам приписам. При цьому Френе наголошував на тому, що не теорії мають бути і є вихідними й визначальними у новій школі, — тільки лиш досвід «навпомацки», що його набували в безпосередній роботі. І для дітей відкривалась і складалась можливість досягати реальність, збуджувати й задовольняти невиситиму цікавість до світу, вміння здобувати нові знання, примножувати їх власними зусиллями.

«Тривалий час вважалося, — писав С. Френе, — що досвідчений педагог може повністю сформувати особистість дитини, застосовуючи методи «складання машини», всі деталі якої ретельно заздалегідь оброблені. Ця концепція віджила своє... Формування буде залежати не стільки від наших уроків, скільки від тієї обстановки, яку ми створимо для дитини, і від того, наскільки ми зуміємо забезпечити їй можливість самостійно приймати рішення і діяти на їх основі» [3: 170].

Природний потяг дитини до нового, її допитливість і бажання багато речей дослідити самотужки, випробувати свою спроможність самостійно діяти — найкращий помічник для спостережливого вчителя у його взаємовідносинах із учнем. За Френе, педагогічна діяльність не потребує складних методик, лише випрацювання партнерських демократичних відносин із дітьми, створення сприятливих умов для виявлення й реалізації дитячої ініціативи, для можливості школярів проектувати власну діяльність.

Як виявляє дослідження, основні поняття педагогіки Френе такі:

- педагогіка роботи — учні дізнаються про щось нове, виготовляючи корисні продукти або надаючи корисні послуги;
- кооперативне навчання — на основі співпраці у виробничому процесі;
- запит на основі навчання («намацування») — метод проб і помилок під час групової роботи;
- природний метод — здійснюється на підґрунті індуктивного підходу;
- центри інтересу — формуються на засадах дитячих навчальних зацікавлень і потреб.

Прикметно, що підхід Френе був не тільки теоретичний, але й дуже практичний, оскільки філософ і педагог інтегрував свої ідеї в повсякденній роботі в класі. І досі не втратила свого значення запропонована 1924 року методика вільних текстів (*TexteLibre*), яка залишається провідним інструментом в усіх сучасних школах Френе. Вільний текст, як випливає з назви, — це той текст, який дитина вільно пише, коли має настрій і хоче писати, причому відповідно до тієї теми, яка її захоплює і надихає, — на відміну від твору (запланованої творчої роботи зі зв'язного мовлення), учень пише те, що його в цей час хвилює, що він переживає, чому радіє, чого боїться, за чим спостерігає, про що жалкує чи турбується, мріє тощо.

Тож зовсім не йдеться про введення ззовні предмета або навіть плану для того, щоби врешті-решт розробити вільну тему, навчити її розкриттю за наперед визначеною схемою, дати певні рекомендації щодо аргументації авторської позиції чи її ілюстрації тощо. Учень має право поділитися своїми спостереженнями й міркуваннями з батьками, учителем, учнями або ж залишити їх при собі. Залежно від його бажання, таким чином, його роботу можна обговорити в класі, з'ясувати, уточнити окремі її положення зі слухачами (як учителем, так і учнями), доповнити, а то й відкинути їх, однак тільки за умови, що будь-яке втручання (зауваження, запитання, пропозиція, заперечення тощо) ґрунтується на чутливості й делікатності, не спотворює тексту й не гасить дитячої ініціативи, не порушує волевиявлення учня.

Простота й легкість організації навчання в школі Френе позірна, оскільки зрозуміла недостатність пропозиції дитині самовиражатися через вільний текст, залишивши її для написання. Передбачається чутливість, спостережливість, копітка підготовча робота. Тільки коли в школі сформовано рівноправність і рівнозобов'язаність учасників взаємодії, атмосферу довіри, обрано місце для складання тексту (прибрано закритість класу), дитині пропонують висловитися, поділитися про приємне й вистраждале, що її хвилює, бентежить, непокоїть чи радує, водночас допомогти їй розкритися, мотивувати до творчості, показати їй шляхи творчої діяльності з можливістю вибирати з-посеред них. «Для ефективної підготовки до життя дитина потребує багатого довкілля, що допомагає їй «на дотик» пізнавати світ» [3: 46].

Насичене подіями й емоціями життя захоплювало дітей, безперервно живило їхній досвід спілкування, який закріплювався й переосмислювався зокрема завдяки складеним дітьми текстам — вільним записуванням пригод, інцидентів, непорозумінь, курйозів, щасливих моментів, невдач і успішних починань у класі й за його межами. За Френе, робота є основою будь-якої людської діяльності, насправді із самого розвитку людської істоти. Тому продуктивна робота являє собою безперервний принцип викладання і навчання, але водночас це робота творча, пов'язана з реалізацією потенціалу кожного. У той час як діти розвивають свої тексти з методами друку, із публікацією їх, організацією виставок, зустрічей, виставки вони невпинно навчаються, і навчаються залюбки.

Безперечно, вільний текст водночас є і матеріалом для вправності в опануванні культурою мовлення й мислення, для саморозвитку, для формування культури комунікації, сприяє визнанню дитини в класі й зростанню її авторитету, що можливо в ситуації виведення тексту із персонального записника. З 1924 р. Френе вводить методику навчання друкарської техніки. Зазвичай учнівські тексти були представлені класу, їх обговорювали, редагували усім класом, перш ніж, нарешті, їх надрукують власноруч самі автори, працюючи разом.

Як і в інших видах роботи, Френе в навчанні грамоти навіть під час друкування обходиться без підручників — дитина природним шляхом (зокрема через дрібну моторику, розвиток зорової і тактильної пам'яті, набування досвіду) за своєю нормативне вживання слова — кількаразово написане, зібране з окремих літер, вписане в спеціальну картку чи задіяне під час виконання спеціальних тренувальних вправ, воно займає належне місце в комунікативному арсеналі учня, який через редагування й друкування текстів проходить «королівський шлях до письменності».

Тексти набувають характеру листів, оскільки вони не виконуються як завдання, вправа, робота заради оцінки, а знаходять свого зацікавленого адресата серед

однокласників, батьків, учителів, що відкривають для себе відповідно друга, доньку чи сина, вихованця, тим самим гуртуючи колектив, підносячи цінність кожного.

Таким чином поповнювався арсенал педагогічного інструментарію, за допомогою якого період дитинства розглядався і плекався не як підготовка до майбутнього дорослого періоду, а як повноцінне насичене подіями й враженнями життя, коли кожному є про що висловитися й що об'єднує всіх, що спонукає до вияву почуттів, обміну вражень, коли живі враження не пригнічуються, навпаки, до них заохочують, а природні творчі імпульси кожної дитини пробуджуються.

Як ділитися своїми спостереженнями шанувальник педагогіки Френе, учитель-новатор Р. Курбатов, виявилось, що діти люблять писати не менше, ніж люблять говорити, грати, малювати. Однак варто зважати: тільки якщо йдеться не про списування вправ, а про справжні листи. Теми можуть бути різними, але має бути все насправді, з реальними учнівськими переживаннями навколо події, що «входить у клас», а не заданий твір за картиною. Тож сучасні вчителі, які працюють за принципами Френе, зазвичай починають день зі зборів. Діти сидять кружечком — розповідають, що сталося, що у них нового. Як ти прокинувся, що бачив дорогою, про що говорив із батьками, як провів неділю? З чим дитина приходить до школи, що її хвилює? Це і є тема вільного тексту, а не слова, нехай і красиві, про те, що таке справжня дружба і любов до природи. Якщо є потреба — можна разом обрати одну-дві теми. Але тільки виходячи з дитячого інтересу [2].

Френе зазначає, що дитина не має змоги самовиразитися в традиційній школі, оскільки начитування, постійне керування нею, відсутність вибору в зацікавленнях, що узгоджені не з запитамі й потребами дітей, а тільки з програмами, уподобаннями дорослих, позбавляють найбільшого задоволення вчитися. Справжні ж зацікавлення посилюються життям і роботою, а також шкільними зв'язками (ґрунтованими на щирості, толерантності, увазі один до одного, відповідальності, взаємопідтримці тощо), які оживлюють навчальні практики.

У концепції Френе та його послідовників тут ідеться про вияв комплексного інтересу, а не випадкових вибірових зацікавлень, як може здатися на перший погляд. Зазвичай можна спостерегти, що яскрава подія викликає увагу багатьох шляхом формування спільних цілей, переживання емоцій, груп реакцій, які дійсно мобілізують максимум ініціативи й динамізму. Незалежно від характеру певної події, учень використовує її максимально, в усякому разі, доки існує спільна мобілізація енергії, об'єднуючи й надихаючи всіх. Саме тоді утворюється потік, який охоплює весь клас, а вчитель, беручи участь у ньому, спрямовує його хід.

Якщо стара школа керується завчасним плануванням, здійснюваним у Страсбурзі, Парижі чи деінде, у всіх предметах (тексти для читання, домашні завдання, розрахунки для виконання операцій, для вивчення загальних концепцій історії або географії) і не зважає на бажання й потреби дітей, нібито вони «роботи, призначені підкорятися господареві», то виявлення інтересів дітей сприймається і проводиться як «перший акт нової педагогіки». Звісно, перехід до наступного акту передбачає активізацію творчого потенціалу всього педагогічного колективу і його однастайність, згуртованість навколо спільної ідеї, у створенні умов для примноження досягнень дітей, їхнього відчуття й розуміння.

За Френе, цінність використання комплексу інтересів, прийнятого всіма, залежить і від спроможності вчителів зробити це практично й технічно здійсненним

у сучасній школі. Навіть за умови послугування традиційними підручниками уважний і допитливий учитель використовуватиме будь-яку можливість для вияву нахилів дітей, перебігу їхнього стану, характеру й тривалості зв'язків, ефективності комунікації, діагностики й попередження конфліктів тощо.

Рух Френе, розповсюджений у Франції, значною мірою сприяє формуванню й зміцненню громадянського суспільства, набуває все більшої привабливості для збагачення освітньої мозаїки в Україні, особливо в зіставленні з вітчизняними альтернативними розбудовчими проектами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Заболотна О. Альтернативна педагогіка Селестена Френе: між традицією й інновацією. *Порівняльно-педагогічні студії*. № 1 (15). 2013.
2. Курбатов Р. Селестен Френе: Другой взгляд на школу [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://echo.msk.ru/>
3. Френе С. Избранные педагогические сочинения / Вступит. статья Б. Л. Вульфсона. М. : Прогресс, 1990. 296 с.

УДК 378.016–026.15 (09)

Юрій Стасевський, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПОНЯТТЯ «КРЕАТИВНІСТЬ» (ІСТОРІЯ ПИТАННЯ)

У статті здійснена спроба охарактеризувати поняття «креативність» як важливого елементу в розвитку творчих здібностей студентської молоді. Простежено основні аспекти трактування цього поняття в зарубіжній та вітчизняній науковій літературі.

Ключові слова: *креативність, кількість, процес, якість, чутливість, здатність, інтелектуальні здібності.*

В статье предпринята попытка охарактеризовать понятие «креативность» как важнейший элемент в развитии творческих способностей студенческой молодежи. Рассматриваются основные аспекты этого понятия в зарубежной и отечественной литературе.

Ключевые слова: *креативность, количество, процесс, качество, чувствительность, способность, интеллектуальные способности.*

In this article, the attempt is made to characterize the notion of creativity as the crucial element in the development of student's creative skills. Key aspects of this notion as described in the scientific works by foreign and Ukrainian scholars are given close attention.

Key words: *creativity, sensibility, ability, process, quantity, quality, intellectual potential.*

Одним з головних завдань сучасної вищої школи є формування творчої особистості завдяки створенню умов для соціального виховання студентської молоді шляхом її активної участі в продуктивно організованій культурній діяльності, зокрема в аматорських творчих колективах. Тому важливого значення набуває

залучення студентів до колективів, зорієнтованих на розвиток творчих здібностей і якостей, художніх смаків і ціннісних орієнтацій, адже спільна творча діяльність сприяє збагаченню духовної культури, допомагає особистості глибше пізнати себе й збагатити свій внутрішній світ.

Мета статті — на підставі опрацювання підходів зарубіжних та вітчизняних учених окреслити основні теоретичні засади потрактування поняття «креативність», установити основні компоненти цього явища, їх специфіку та взаємозв'язок, що сприятиме створенню творчих колективів з опертям на наукові основи.

Говорячи про обдарованість, слід зосередитись на такій важливій характеристиці, як *креативність* (творчість). У більшості вітчизняної наукової та навчальної літератури поруч із поняттям *креативність* частіше висуваються терміни *творче, евристичне, продуктивне мислення*. Аналізуючи літературні джерела, можна дійти висновку, що такі поняття, як «творче», «продуктивне», «евристичне», «дивергентне» частіше означають просто різні аспекти одного і того ж процесу.

Якщо ми акцентуємо увагу на перебігові психологічного процесу створення чогось нового на різних етапах (створення нової проблеми, нових способів її вирішення, одержання нового результату), ми говоримо про творче мислення. Якщо ми хочемо підкреслити аспект результативності процесу мислення, ми говоримо про його продуктивність. Причому, продуктом може бути і по-новому поставлена проблема, і новий спосіб вирішення, і новий результат. Говорячи про творче мислення, ми підкреслюємо, що відбувається процес створення чогось нового. Говорячи про продуктивне мислення, ми підкреслюємо ту ефективність процесу мислення, яку маємо або передбачаємо одержати (якість, кількість результату, економічність способу). Говорячи про евристичне мислення, ми підкреслюємо, що йдеться про специфіку мислительного пошуку, його прийоми. Говорячи про дивергентне мислення, ми підкреслюємо можливість мислення продовжувати багато різних ідей з одного джерела інформації [10].

На розуміння й використання терміна «креативність» у вітчизняній літературі з відомих причин вплинула специфіка його продукування зарубіжними авторами. Так, у своїй роботі американський психолог Х.Е. Трік виділяє чотири напрямки дослідження креативності: як продукт, як процес, як здатність, як якість [7].

- 1) Креативність як продукт. Представники цього напрямку (М. Ферсон, К. Тейлор, Д. Тейлор) називають три основні характеристики творчого продукту: кількість, якість і значимість.
- 2) Креативність як процес. Грахам Уоллес розмежував чотири стадії творчого мислення: підготовка, визрівання, натхнення, перевірка істинності [6]. У подальших дослідженнях було доведено, що навряд чи доцільно взагалі говорити про наявність чітко відокремлених один від одного етапів творчості. Творчість слід мислити як паралельні компоненти, що збігаються.
- 3) Креативність як здатність. Р. Сімсон визначає креативність як здатність людини відмовитись від стереотипних способів мислення [7]. Д. Гілфорд розуміє під креативністю систему здібностей, які відображають різні варіанти дивергентної продуктивності [2]. За Д. Гілфордом, провідна риса творчого процесу — можливість породження багатьох різних ідей з одного джерела інформації (дивергентне мислення). З неї випливають такі прояви творчості, як здатність розглядати проблему під різними кутами, вводити її у різні контексти.

Основними показниками дивергентного мислення є швидкість, гнучкість, оригінальність, точність. Швидкість — здатність висловлювати максимальну кількість ідей. Гнучкість — здатність висловлювати широку різноманітність ідей. Оригінальність — здатність продовжувати нові, нестандартні ідеї. Точність — здатність удосконалювати чи надавати завершеного вигляду своїм ідеям. Е. Торенс, розвиваючи концепцію Д. Гілфорда, визначає креативність як здатність до сприйняття дефіциту чи дисгармонії елементів середовища, формування, перевірки гіпотез щодо відсутніх елементів, модифікацій чи перестановок. При цьому виникає почуття напруги, яке примушує людину шукати її позбавлення [2].

- 4) Креативність як здатність особистості до самоактуалізації. Яскравим представником цього напрямку є А. Маслоу (теорія самоактуалізації особистості), який описує вісім шляхів самоактуалізації, які можуть слугувати при визначенні специфіки креативності [5].

Вітчизняний автор Я. О. Пономарьов, як і Е. Торенс, користується термінами напруги й чутливості при поясненні змісту креативності. «Серед розмаїття якостей особистості, які грають важливу роль у периферійній структурі психологічного механізму творчості, на передній план висуваються два утворення, тісно пов'язані зі змістом, який іноді вкладають в поняття «креативність». Сюди належать такі: по-перше, мотиваційна напруга, тобто формально-динамічна характеристика пошукової домінанти — «інтелектуальна активність», ініціатива; по-друге, сенситивність — підвищена чутливість до субдомінантних (інтуїтивних, побічних) утворень, від міри виразності якої залежить, наприклад, успіх інтуїтивного рішення, успіх фіксації й реалізації побічних продуктів» [4].

На думку О. М. Матюшкіна, автора однієї із сучасних концепцій творчої обдарованості, структура обдарованості включає такі компоненти: 1) домінантну роль пізнавальної мотивації; 2) дослідницьку творчу активність; 3) можливість досягнення оригінальних рішень; 4) можливість прогнозування та передзахоплення; 5) здатність створювати ідеальні еталони, що забезпечують високі естетичні, моральні, інтелектуальні оцінки [2].

Д. Б. Богоявленська, вивчаючи інтелектуальну активність, характеризує креативність як один із її рівнів разом з евристичним і стимульно-продуктивним. Стимульно-продуктивний рівень — нижчий: пізнавальна діяльність суб'єкта визначається зовнішніми стимулами. Евристичний — середній: прояв спонтанної інтелектуальної активності та відкриття ряду закономірностей. Креативний — вищий: максимальний прояв інтелектуальної активності, проникнення в суть явищ і постановка нової проблеми [1].

В. С. Юркевич на основі огляду літератури, спостережень та власної експериментальної роботи з обдарованими особистостями дійшла висновку, що творчо обдаровані та інтелектуально обдаровані — це різні типи особистості, різні типи обдарованості. Автор зазначає: для високого розвитку творчих здібностей необхідний рівень розумового розвитку вище середнього [11].

У дослідженнях М. А. Холодної було винайдено феномен так званої «креативної гіперкомпенсації» (збіг кількості екстравагантних відповідей з недостатністю інтелектуальних ресурсів). Креативність, з погляду дослідниці, є схильністю до формування багатьох різноманітних ідей, статистично рідкісних з точки зору деяких нормативних уявлень [8, 9].

За результатами багатьох досліджень виявлено, що попри різноманітність проявів обдарованості в різних людей, креативність є основною її характеристикою.

Серед вітчизняних до таких досліджень належать фундаментальні роботи з проблем психології творчості (С.Л. Рубінштейн, О.Б. Брушлінський, Я.О. Пономарьов, О. К. Тихоміров), загальних та спеціальних здібностей (Б. М. Теплов, Н.С. Лейтес, О.В. Крутецкий), творчого розвитку дітей (О.В. Запорожець, Г.С. Костюк, Д.Б. Ельконін, В.В. Давидов) [5].

Аналізуючи зміст поняття «креативність», представлений у різних джерелах, можна виділити два типи поглядів. До першого належать ті, що за основу визначення беруть здатність креативності різноманітними способами доповнювати недостатню інформацію. До другого віднесені ті, що за основу беруть здатність орієнтуватись у надлишковій інформації, систематизувати її. Але можна поєднати ці типи поглядів і зазначити, що креативність включає обидві вищезазначені здатності.

Креативність — це системна якість інтелекту, основними характеристиками якої є таке: 1) висока міра чутливості до дисгармонії елементів в структурі проблеми, яка може мати прояв у нестатку елементів, у порушеннях їх порядку, у надмірності інформації; 2) прагнення до корекції дисгармонії; 3) можливість корекції, що базується на відповідній інтелектуальній озброєності [11].

У психологічному словнику, виданому за редакцією М.Г. Ярошевського, підкреслено, що креативність є особливим типом інтелектуальних здібностей, який характеризується здатністю породжувати незвичні ідеї, відхилятися від традиційних схем мислення, швидко розв'язувати проблемні ситуації. Факторами креативності є швидкість, чіткість, оригінальність, гнучкість мислення, чутливість до проблеми, винахідливість, конструктивність та ін. Автори словника підкреслюють, що питання про креативність, як про незалежну від інтелекту якість, залишається не розв'язаним [5].

Отже, подальші розробки поняття креативність сприятимуть формуванню творчих колективів на ефективній науковій основі.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Богоявленская Д.Б.* Пути к творчеству. М., 1981.
2. *Матюшкин А. М.* Концепция творческой одаренности. *Вопр. психологии.* 1989. № 6. С. 29–33.
3. *Одаренные дети* / Под ред. Г.В. Бурменской и В. М. Слущкого. М., 1991.
4. *Пономарьова Р.О.* Психолого-педагогічні принципи технології особистісно-орієнтованого розвитку обдарованої молоді. *Обдарована дитина.* 1998. № 7–8.
5. *Психология общих способностей. Мастера психологии.* С-П., 2000.
6. *Роменец В.Л.* Психология творчості. Київ, 1971.
7. *Трик Х.Е.* Основные направления экспериментального изучения творчества. *Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления.* М., 1981.
8. *Холодная М.А.* Психология интеллекта : парадоксы исследования. М. ; Томск, 1997.
9. *Холодная М.А.* Психологические механизмы интеллектуальной одаренности. *Вопр. психологии.* 1993. № 1. С. 32–40.
10. *Хомуленко Т.Б.* Теоретичні та практичні аспекти неперервної освіти психологів. Харків, 1996.
11. *Чудновский В.Э., Юркевич В.С.* Одаренность : дар или испытание. М., 1990.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Богданова Ірина Євгенівна — канд. філол. наук, доцент, завідувач кафедри мовної підготовки Національного університету цивільного захисту України, м. Харків.

Богдашина Олена Миколаївна — доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Борисов Володимир Андрійович — канд. філол. наук, доцент кафедри фонетики й граматики англійської мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Брохштут Валерія Юхимівна — учитель івриту Харківської спеціалізованої школи I–III ступенів № 170 Харківської міської ради Харківської області

Варич Наталія Іванівна — канд. філол. наук, доцент кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Ганжа Ангеліна Юріївна — канд. філол. наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України, м. Київ.

Голобородько Костянтин Юрійович — докт. філол. наук, професор, декан українського мовно-літературного факультету Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Гріччина Аліна Володимирівна — аспірантка кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Єрмоленко Світлана Яківна — докт. філол. наук, професор, завідувач відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України, член-кореспондент НАН України, м. Київ.

Іванова Тетяна Віталіївна — магістр історичного факультету Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Коваленко Марина Віталіївна — викладач польської мови кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Кравець Лариса Вікторівна — докт. філол. наук, професор кафедри стилістики української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, м. Київ.

Лисиченко Тетяна Юріївна — канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Маленко Олена Олегівна — докт. філол. наук, професор, завідувач кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Нестеренко Наталя Петрівна — канд. філол. наук, доцент кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Новиков Анатолій Олександрович — докт. філол. наук, професор, завідувач кафедри мови, літератури та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Петрова Озель Лілія Павлівна — канд. філол. наук, доцент кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Приходько Інна Федорівна — канд. філол. наук, професор кафедри гуманітарної освіти Львівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Садоха Олена Володимирівна — докт. філос. наук, професор кафедри філософії Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Стасевський Юрій Станіславович — завідувач консультативним центром для школярів Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Чернушенко Ніна Миколаївна — канд. філол. наук, доцент кафедри викладання філологічних дисциплін у початковій школі Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
------------------------	----------

ПОСТАТЬ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ ТА КУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТАХ	5
--	----------

Світлана Єрмоленко

Від національно-культурної автономії до державності (Микола Костомаров і Михайло Грушевський про українську мову)	6
---	---

Олена Богдашина

Українська ідея в поглядах М.І. Костомарова (1857–1885 рр.)	11
---	----

Анатолій Новиков

Свободолюбство українців у драматургічній творчості Миколи Костомарова	16
--	----

Лариса Кравець

Метафора і символ як мовні форми вираження культурної етноспецифіки: від ідей М. Костомарова до сучасників	21
--	----

Олена Маленко

Воля/свобода в аксіологічній системі Миколи Костомарова: поетична версія романтичного ідеалу	27
--	----

Інна Приходько

Художня спадщина Миколи Костомарова (1817–1885) в інтегрованому вивченні історії та літератури	34
--	----

Ангеліна Ганжа

«Культурна амплітуда українського слова» в рецепції Миколи Костомарова	43
--	----

Ірина Богданова

Простір як романтичний образ у поетичній картині Миколи Костомарова	48
---	----

Тетяна Лисиченко

Микола Костомаров й історико-філологічні традиції Харківського університету	53
---	----

Лілія ПетроваОзель

Лексико-семантична типологія промислів і ремесел у художньому дискурсі Миколи Костомарова	58
---	----

Наталя Нестеренко

Фольклор у світоглядній рецепції Миколи Костомарова	68
---	----

Аліна Гріччина

3 історії виникнення деяких міських топонімів: Харків очима Миколи Костомарова ...	73
--	----

Тетяна Іванова

Становлення М.І. Костомарова як науковця: харківський період 80

ЛІНГВОКОНЦЕПТОЛОГІЯ. ДИСКУРСОЛОГІЯ.**ЛІНГВОСТИЛІСТИКА 85****Костянтин Голобородько**Поетична персоналізація концепту *БОГ* у лінгвосвідомості Олександра Олеся 86**Володимир Борисов**

Розвиток національного мовознавчого дискурсу I пол. XX ст.:

ретроспективний погляд 93

Валерія Брохштут

Взаємозбагачення української мови та мови іврит як явище лексичної інтерференції . . . 97

ЛІНГВОДИДАКТИКА 101**Ніна Чернушенко**

Мовленнєвий етикет як складник професійної компетентності майбутнього

педагога 102

Марина Коваленко

Наукові засади добору лексичного матеріалу в опануванні польської мови

як спорідненої з українською 107

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ. ПЕДАГОГІКА 113**Олена Садох**

Сучасна школа: на крок уперед 114

Наталія Варич

У вільному тексті (за авторською програмою Селестена Френе) 120

Юрій Стасевський

Теоретичні аспекти поняття «креативність» (історія питання) 124

Відомості про авторів 128

[illegible]

[illegible]